कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल.क्र. M-2892 विषय धर्मशास्त्र

नाव श्रीमद्भागवत सप्तमस्कं

लेखक/लिपीकार —

पृष्ठ 49 काळ - [✓ पुर्ण]/ अपुर्ण

॥ अथ श्रीमद्भागवते सप्तमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ स्वभक्तपक्षपातेनतद्विपक्षविदारणम् ॥ नृसिंहमद्भुतंवंदेपरमानंदविग्रहम् ॥१॥ ऊतिःपंचदशाध्यायैःसप्तमेवर्ण्यतेऽधुना ॥ ऊतिश्चवासनाप्रोक्तातत्तत्कर्मानुसारिणी ॥ २ ॥ अशुभाचशुभाचेतिद्विधासाहेतुभेदतः ॥ अशुभामहतांकोपाच्छुभामहदनुग्रहात् ॥ ३ ॥ हरेर्द्वारपयोर्यद्वद्वैकुंठेवसतोरपि ॥ चतुःसनरुषाविष्णुद्वेषाद्यशुभवासना ॥ ४॥ यथाचदैत्यगर्भेऽपिप्रह्लादस्यसतःस्थिरा ॥ नारदानुग्रहादासीद्विष्णौसद्भक्तिवासना ॥ ५ ॥ स्वभक्तंचसदाविष्णुर्द्विषंतमपिरक्षति ॥ तृतीयेऽथभवेद्वास्थावकरोदात्मसात्पुनः ॥ ६ ॥ अतोमनीषिणायत्नःकार्यामहदनुग्रहे ॥ इत्येतदर्थमूतीनामत्रलक्षणमुच्यते ॥७॥ तत्राऽऽदौदशभिर्दैत्यतत्पुत्रमतिभेदतः ॥ महत्कोपानुकंपोत्थवासनाभेदउच्यते ॥८॥ सद्वासनाचयुज्येतकर्मभिःशुद्धचेतसः ॥ परैस्तुपंचभिस्तस्मात्क्रियतेधर्मनिर्णयः ॥ ९ ॥ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेहिरण्यकशिपोःसुते ॥ विष्णुभक्ते

श्रीगणेशायनमः ॥ राजोवाच समःप्रियःसुहृद्ब्रह्मन्भूतानांभगवान्स्वयम् ॥ इंद्रस्यार्थेकथंदैत्या[2]नवधीद्विषमोयथा ॥ १ ॥ नह्यस्यार्थःसुरगणैःसाक्षान्निःश्रेयसात्मनः ॥ नैवासुरेभ्योविद्वेषोनोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥ २ ॥ इतिनःसुमहाभागनारायणगुणान्प्रति ॥ संशयःसुमहान्जातस्तद्भवांश्छेत्तुमर्हति ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ साधुपृष्टंमहाराजहरेश्चरितमद्भुतम् ॥ [3]यत्रभागवतमाहात्म्यंभगवद्भक्तिवर्धनम् ॥ ४ ॥ गीयतेपरमंपुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः ॥ नत्वाकृष्णायमुनयेकथयिष्येहरेःकथाम् ॥ ५ ॥

विरोधस्तुविप्रशापजईर्यते ॥ १० ॥ यदुक्तंपूर्वस्कंधांते हतपुत्रादितिःशक्रपार्ष्णिग्राहेणविष्णुना मन्युनाशोकदीप्तेनज्वलंतीपर्यचिंतयदिति तच्छ्रुत्वाविस्मितःपरीक्षित्पृच्छति समइतित्रिभिः नहिसमस्यसुहृदश्चवैषम्यंनामास्ति नचप्रियस्यप्रीतिकर्तृषुवैषम्यंयुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ किंचयस्ययैःप्रयोजनंसिध्यतिसतत्पक्षपातीभवति येभ्योबिभेतितान्द्वेषेणहंति नतुतदत्रास्तीत्याह नहीति निःश्रेयसंपरमानंदएवआत्मास्वरूपंयस्य असुरेभ्यश्चोद्वेगोभयंनास्ति अतोविद्वेषोपिनास्त्येव तत्रहेतुः अगुणस्येति गुणाधीनौप्रीतिद्वेषावित्यर्थः ॥ २ ॥ श्रीनारायणस्यगुणाननुग्रहनिग्रहादीन्प्रति तत्तंसंशयम् ॥ ३ ॥ भागवतस्यप्रह्लादस्यमाहात्म्यंगीयतइतिसंबंधः ॥४॥ कृष्णायव्यासाय कृष्णंमुनिंनत्वेत्यर्थः ॥५॥

---

[1] विष्णोरित्यपिक्व०पा० [2] दैत्यावबधीदितिपाठःपुस्तकद्वये [3] यत्रयस्मिंश्चरिते यद्भागवतेतिप्रचुरःपाठस्तत्रापियद्यस्मिंश्चरितेइत्येवार्थः

यस्मात्प्रकृतेःपरः अतोनिर्गुणः अतएवाजः अतएवाऽव्यक्तोरागद्वेषादिनिमित्तभूतदेहेंद्रियादिरहितः सोऽपिस्वमायागुणंसत्त्वादिकमाविश्याधिष्ठायबा[1]ध्यान्प्रति यद्वा देवासुराणांपरस्परंयाबाध्यबाधकतातांगतःप्राप्तः तत्रहेतुर्जातइत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्रगुणानांस्वीयत्वेसतिप्राकृतपुरुषवद्विषमःस्यात्तत्तुनास्तीत्याह सत्त्वमिति ननुस्वेच्छयागुणाधिष्ठानेनापिपक्षपातवैषम्यंस्यादेव न तस्यकालकृतत्वादित्याह नतेषामिति सार्धेन उल्लासोवृद्धिः ॥ ७ ॥ सत्त्वस्यजयकालेदेवादीनृषींश्चाभजत् तत्तद्देहंप्रविश्यवर्धयतीत्यर्थः रजसोजयकालेऽसुरान् तमसोजयकालेयक्षरक्षांसि तस्यकालस्यानुगुणःसन् ॥ ८ ॥ समस्यापिनिमित्तभेदेनवैषम्येदृष्टांतः ज्योतिरादिरिव ज्योतिरग्निर्यथाकाष्ठादिषु [3]जलंयथा पात्रेषु आकाशोयथाघटादिषु तथाभगवान्नानारूपआभाति ननुतर्हितद्वदेवविवेकेनकिंनप्रतीयतेतत्राऽऽह संघातात्सुरादिदेहान्नविविच्य तेनपृथक्प्रतीयते तर्हितान्भजतीतिकुतोज्ञायतेतत्राऽऽह विंदंतीति आत्मस्थंपरमात्मानंकवयोनिपुणाः मथित्वाकार्यदर्शनलिंगेनविचार्य जानंति अंततःस्वभावकालकर्मादिवादनिषेधेन विंदंतीतिपाठेलाभोपिज्ञानमेव अत्रापिज्योतिरादिरिवेतिद्रष्टव्यम् यथासूर्यकांतादौदाहदर्शनाज्ज्योतिर्ज्ञायते यथाचगंधदर्शनाद्वायुरित्यादि ॥ ९ ॥

(जिह्वांलब्ध्वापियोविष्णुंकीर्तनीयंनकीर्तयेत् ॥ लब्ध्वापिमोक्षनिःश्रेणींसनारोहतिदुर्मतिः ॥ १ ॥ तस्माद्गोविंदमाहात्म्यमानंदरससुंदरम् ॥ शृणुयात्कीर्तयेन्नित्यंसकृतार्थोनसंशयः ॥ २ ॥ तस्माद्धीमन्कथांपुण्यांगोविंदचरितांचिताम् ॥ महापुण्यप्रदांयस्माच्छृणुष्वनृपसत्तम ॥ ३ ॥) निर्गुणोऽपिह्यजोऽव्यक्तोभगवान्प्रकृतेःपरः ॥ स्वमायागुणमाविश्यबाध्यबाधकतांगतः ॥ ६ ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नाऽऽत्मनोगुणाः ॥ नतेषांयुगपद्राजन्ह्रासउल्लासएववा ॥ ७ ॥ जयकालेतुसत्त्वस्यदेवर्षीन्रजसोऽसुरान् ॥ तमसोयक्षरक्षांसितत्कालानुगुणोऽभजत् ॥ ८ ॥ ज्योतिरादिरिवाभातिसंघातान्नविविच्यते ॥ विदंत्यात्मानमात्मस्थंमथित्वाकवयोंऽततः ॥ ९ ॥

---

१ बाध्यान्प्रतिबाधकतांगतइत्यर्थः २ एतच्छ्लोकत्रयमधिकंप्राचीनपुस्तकपंचकेदृष्टम् ३ जलंयथाभूमिविशेषतः उक्तंच भूभागसंयोगभवंयथास्यान्मृष्टंजलंक्षारमथाविलंच मायाप्रसंगात्पुरुषस्तथाऽऽत्मासत्त्वादिभेदत्रयभावयुक्तइत्येवंटीकापाठएकस्मिन्प्राचीनपुस्तके

तदेवंमायागुणवशेनैतद्वैषम्यंनस्वाभाविकमित्युक्तम् तर्हिगुणपारतंत्र्यादनीश्वरत्वमाशंक्याऽऽह यदाआत्मनोजीवस्यभोगायपुरःशरीराणि परःपरमेश्वरःसिसृक्षुर्भवतितदासाम्येनस्थितंरजःपृथक्सृजति विचित्रासुतासुपूर्षुरिरंसुःक्रीडितुमिच्छुर्यदातदासत्त्वंपृथक्सृजति शयिष्यमाणःसंहरिष्यन्यदातदातमःपृथगीरयतिप्रेरयति आधिक्यंनयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ यदासिसृक्षुरित्यादिनिर्देशात्प्रतीतंकालपारतंत्र्यंवारयन्प्रधानपुरुषपारतंत्र्यमपिवारयति कालमिति हेनरदेव प्रधानपुंभ्यांनिमित्तभूताभ्यांसत्यकृदमोघकर्ताईशस्तयोःसहकारित्वेनाऽऽश्रयभूतं चरंतंवर्तमानंकालंस्वयमेवसृजति स्वचेष्टारूपत्वात्कालस्यनतत्पारतंत्र्यमित्यर्थः तथाऽपिप्रस्तुतेकिमायातंतत्राऽऽह यएषकालःसत्त्वमे

यदासिसृक्षुःपुरआत्मनःपरोरजःसृजत्येषपृथक्स्वमायया ॥ सत्त्वंविचित्रासुरिरंसुरीश्वरःशयिष्यमाणस्तमईरयत्यसौ॥ १० ॥ कालंचरंतंसृजतीशआश्रयंप्रधानपुंभ्यांनरदेवसत्यकृत्॥ यएषराजन्नपिकालईशितासत्त्वंसुरानीकमिवैधयत्यतः ॥ तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रियोरजस्तमस्कान्प्रमिणोत्युरुश्रवाः ॥ ११ ॥ अत्रैवोदाहृतःपूर्वमितिहासःसुरर्षिणा ॥ प्रीत्यामहाक्रतौराजन्पृच्छतेऽजातशत्रवे ॥ १२ ॥ दृष्ट्वामहाद्भुतंराजाराजसूयेमहाक्रतौ॥ वासुदेवेभगवतिसायुज्यंचेदिभूभुजः॥ १३॥ तत्राऽऽसीनंसुरऋषिंराजापांडुसुतःक्रतौ॥ पप्रच्छविस्मितमनामुनीनांशृण्वतामिदम्॥ १४॥ युधिष्ठिरउवाच अहोअत्यद्भुतंह्येतद्दुर्लभैकांतिनामपि॥ वासुदेवेपरेतत्त्वेप्राप्तिश्चैद्यस्यविद्विषः॥ १५॥

धयतिवर्धयत्यतोहेतोरीशिताऽपीश्वरोऽपिसत्त्वप्रधानंसुरानीकंदेवसमूहमेधयतीव तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रतिपक्षान्प्रमिणोतिहिनस्तिचेत्यन्वयः उरुप्रभूतंश्रवःकीर्तिर्यस्यसः कालशक्तिक्षुभितगुणगतवैषम्यमिहसन्निधिमात्रेणतदधिष्ठातरिस्फुरतीतिप्रकरणार्थः ॥ ११ ॥ तदानीं तयोर्नसुरपक्षपातेनवधःकिंतुब्रह्मशापेनासुरींयोनिंप्राप्तयोरनुग्रहार्थएवेतिवक्तुमितिहासमुपक्षिपति अत्रैवेति अत्रद्वेषादिरहितस्यापिदैत्यवधेनारदेनेतिहासःप्रस्तावितः ॥ १२ ॥ चेदिभूभुजःशिशुपालस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ एकांतभक्तानामपिदुर्लभाप्राप्तिर्विद्विषोजातेत्येतदत्यद्भुतंहि ॥ १५॥

---

१ इदमंकितातिरिक्तपुस्तकेषु नोपलभ्यते

तस्यतुवेनवन्नरकपातएवोचितइत्याह भगवन्निंदयेति तमसिनरके ॥ १६ ॥ दमघोषस्यसुतःशिशुपालः कलभाषणाद्बाल्येकोमलभाषण
मारभ्य संप्रत्यधुनाऽप्यमर्षीक्रोधीमत्सरीवा ॥ १७ ॥ श्वित्रःश्वेतकुष्ठम् ॥ १८ ॥ दुरवग्राहंदुष्प्रापंधामस्वरूपंयस्यतस्मिन्लयंसायु
ज्यमीयतुर्जग्मतुः अभूतस्यापिदंतवक्रलयस्यतज्जातकप्रामाण्येनसिद्धवन्निर्देशः ॥ १९ ॥ एतदद्भुततममतएतत्प्रतिमेधीर्भ्राम्यति भगवान्
सर्वज्ञस्त्वंब्रूहि ॥ २० ॥ आभाष्यसंबोध्य सीदंतिनिषीदंत्यस्यामितिसद्सभातस्याःसदःसदसःश्रृण्वत्याःसत्याःकथाःप्राहेत्यन्वयः ॥ २१ ॥
अहोभगवन्निंदकस्यनरकपातेनभाव्यमितिवदतस्तवकोऽभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेनवातदभावेऽपिसुरापानादिवन्निषिद्धनिंद्याचरणाद्वा

एतद्वेदितुमिच्छामःसर्वएववयंमुने ॥ भगवन्निंदयावेनोद्विजैस्तमसिपातितः ॥ १६ ॥ दमघोषसुतःपापआ
रभ्यकलभाषणात् ॥ संप्रत्यमर्षीगोविंदेदंतवक्रश्चदुर्मतिः ॥ १७ ॥ शपतोरसकृद्विष्णुंयद्ब्रह्मपरमव्ययम् ॥
श्वित्रोनजातोजिह्वायांनांधंविविशतुस्तमः ॥ १८ ॥ कथंतस्मिन्भगवतिदुरवग्राहधामनि ॥ पश्यतांसर्व
लोकानांलयमीयतुरंजसा ॥ १९ ॥ एतद्भ्राम्यतिमेबुद्धिर्दीपार्चिरिववायुना ॥ ब्रूह्येतदद्भुततमंभगवांस्त
त्रकारणम् ॥ २० ॥ श्रीशुकउवाच राज्ञस्तद्वचआकर्ण्यनारदोभगवानृषिः ॥ तुष्टःप्राहतमाभाष्यश्रृण्व
त्यास्तत्सदःकथाः ॥ २१ ॥ नारदउवाच निंदनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थंकलेवरम् ॥ प्रधानपरयोराजन्नविवे
केनकल्पितम् ॥ २२ ॥ हिंसातदभिमानेनदंडपारुष्ययोर्यथा ॥ वैषम्यमिहभूतानांममाहमितिपार्थिव ॥ २३ ॥
यन्निबद्धोऽभिमानोयंतद्वधात्प्राणिनांवधः ॥ तथानयस्यकैवल्यादभिमानोऽखिलात्मनः ॥ परस्यदमकर्तुर्हि
हिंसाकेनास्यकल्प्यते ॥ २४ ॥

तच्चतावद्देहाभिमानकृतनिंदादिनिमित्तत्वा
त्पीडादीनांभगवतश्चतदभावान्नपीडाशंकाऽस्तीत्याह निंदनेतिसार्द्धैस्त्रिभिः निंदनंदोषकीर्तनम् न्यक्कारस्तिरस्कारः निंदास्तुत्यादिज्ञानार्थं
प्रधानपुरुषयोरविवेकेनकलेवरंकल्पितंरचितम् ॥ २२ ॥ तदभिमानेनभूतानांयथाममाहमितिवैषम्यंतत्कृतंहिंसादिकंचभवतितथानयस्ये
त्युत्तरेणान्वयः दंडस्ताडनंपारुष्यंनिंदातयोर्हेतुभूतयोर्हिसापीडाचभवति ॥ २३ ॥ यस्मिन्निबद्धोऽयमभिमानस्तस्यदेहस्यवधाद्वधश्चयथा
तथायस्याभिमानोनास्ति अतोऽस्यपरमेश्वरस्यहिंसाकेनहेतुनाकल्प्यतेनकेनापीति अभिमानाभावेहेतुः कैवल्याद्द्वितीयत्वेनाभिमंतव्या
भावात् वैषम्याभावेहेतुः अखिलात्मनःसर्वात्मनइति तर्हिकिमितिहंतिदैत्यांस्तत्राऽऽह परस्यदमकर्तुः हितार्थंदंडंकरोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

यस्माद्भगवतोनिंदादिकृतंवैषम्यंनास्तितस्माद्येनकेनाप्युपायेनध्यायतस्तेनैवध्यानेननिंदादिकृतपापस्यापिनाशात्सायुज्यंयुक्तमित्याशयेनाऽऽह तस्मादितिसप्तभिः निर्वैरेणनास्तिवैरंकेनापियस्मिंस्तेनभक्तियोगेनेत्यर्थः युंज्यान्मनइतिशेषः यस्मादेतैरुपायैःपृथङ्नेक्षते ॥ २५॥ तेष्वपिवैरानुबंधःश्रेष्ठइत्याह यथेति नतथाभक्तियोगेनापि ॥ २६ ॥ अत्रदृष्टांतः कीटःपेशस्कृताभ्रमरेण संरंभोद्वेषोभयंचसएवयोगस्तेन ॥ २७ ॥ वैरेणयाऽनुचिंताचिंतनंतयैवपूतःपाप्मायेषांतेतंप्रापुः ॥ २८ ॥ तदघंकामादिनिमित्तंपापंहित्वा ॥ २९ ॥ तानाह गोप्यइति

तस्माद्वैरानुबंधेननिर्वैरेणभयेनवा ॥ स्नेहात्कामेनवायुंज्यात्कथंचिन्नेक्षतेपृथक् ॥ २५॥ यथावैरानुबंधेनमर्त्यस्तन्मयतामियात् ॥ नतथाभक्तियोगेनइतिमेनिश्चितामतिः ॥ २६ ॥ कीटःपेशस्कृतारुद्धःकुड्यायांतमनुस्मरन् ॥ संरंभभययोगेनविंदतेतत्सरूपताम् ॥ २७ ॥ एवंकृष्णेभगवतिमायामनुजईश्वरे ॥ वैरेणपूतपाप्मानस्तं[1]मापुरनुचिंतया ॥ २८ ॥ कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथाभक्त्येश्वरेमनः ॥ आवेश्यतदघंहित्वाबहवस्तद्गतिंगताः ॥ २९ ॥ गो[2]प्यःकामाद्भयात्कंसोद्वेषाच्चैद्यादयोनृपाः ॥ संबंधाद्वृष्णयःस्नेहाद्यूयंभक्त्यावयंविभो ॥ ३० ॥ कतमोऽपिनवेनःस्यात्पंचानांपुरुषंप्रति ॥ तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेत् ॥ ३१ ॥ मातृष्वस्रेयोवश्चैद्योदंतवक्रश्चपांडव ॥ पार्षदप्रवरौविष्णोर्विप्रशापात्पदाच्च्युतौ ॥ ३२॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशःकस्यवाशापोहरिदासाभिमर्शनः ॥ अश्रद्धेयइवाभातिहरेरेकांतिनांभवः ॥ ३३ ॥

॥ ३० ॥ तर्हिवेनःकिमितिनरकेपातितः तीव्रध्यानाभावात्पापमेवतस्यफलितमित्याह कतमोऽपीति पुरुषंश्रीहरिंप्रति पुरुषेपुरुषस्यकामासंभवाद्भयादिभिश्चिंतयतांपंचानांमध्येवेनोनकतमोऽपीत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ तदेवमितिहासप्रस्तावकथामुक्त्वाश्रीकृष्णेशिशुपालस्यवैरानुबंधेकोहेतुरित्यपेक्षायांतमेवेतिहासंवक्तुमाह मातृष्वस्रेयइति पदाद्वैकुंठाच्च्युतौ ॥ ३२ ॥ हरिदासावभिमृशत्यभिभवतीतितथा कस्यशापः कीदृशोवा अश्रद्धेयोऽनादरणीयइव असंभवात् भवोजन्म ॥ ३३ ॥

---

[1] तमीयुरित्यपिक०पा० [2] अयंश्लोकोंकितपुस्तके उक्तंचेतिपूरयित्वाटीकायांलिखितस्तदसंगतम् प्राचीनबहुपुस्तकेषुटीकांतरपुस्तकेषुचमूलएवोपलब्धत्वात् कतमोपीत्यग्रिमश्लोकानुरोधेनततःपूर्वमेतस्यावश्यकत्वाच्च

असंभवमेवाऽह जन्महेतुभूतैःप्राकृतैर्देहेंद्रियासुभिर्हीनानाम्शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः प्राकृतदेहसंबंधेनसंबद्धमेतदाख्यानमाख्यातुमर्ह
सि ॥ ३४ ॥ ३५॥ कथंभूताः पंचवाषड्वाहायनानिवर्षाणियेषांते अर्भाबालास्तद्वदाभायेषांते पूर्वैषांमरीच्यादीनामपिपूर्वजास्तेभ्यःप्रथमं
जाताःदिग्वाससोदिगंबराः अतःशिशून्मत्वा ॥ ३६ ॥ वासमपिनार्हथःकुतःपुनस्तत्सेवामितिचकारार्थः हेबालिशौ अतोहेतोराशुयातम्
॥ ३७ ॥ वांयुवयोस्त्रिभिर्जन्मभिः लोकायस्वस्थानप्राप्तयेकल्पतांतावताऽयंशापःसमाप्यतामितिपुनःप्रोक्तावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

देहेंद्रियासुहीनानांवैकुंठपुरवासिनाम् ॥ देहसंबंधसंबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ ३४ ॥ नारदउवाच एकदा
ब्रह्मणःपुत्राविष्णोर्लोकंयदृच्छया ॥ सनंदनादयोजग्मुश्चरंतोभुवनत्रयम् ॥ ३५ ॥ पंचषड्ढायनार्भाभाःपूर्वे
षामपिपूर्वजाः॥ दिग्वाससःशिशून्मत्वाद्वास्थौतान्¹प्रत्यषेधताम् ॥ ३६ ॥ अशपन्कुपिताएवंयुवांवासंनचा
र्हथः॥ रजस्तमोभ्यांरहितेपादमूलेमधुद्विषः॥ पापिष्ठामासुरींयोनिंबालिशौयातमाश्वतः ॥ ३७ ॥ एवंशप्तौ
स्वभवनात्पतंतौतैःकृपालुभिः ॥ प्रोक्तौपुनर्जन्मभिर्वांत्रिभिर्लोकायकल्पताम् ॥ ३८ ॥ जज्ञातेतौदितेःपुत्रौदै
त्यदानववंदितौ ॥ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठोहिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ॥ ३९ ॥ हतोहिरण्यकशिपुर्हरिणासिंहरूपिणा ॥
हिरण्याक्षोधरोद्धारेबिभ्रतासौकरंवपुः ॥ ४० ॥ हिरण्यकशिपुःपुत्रंप्रह्लादंकेशवप्रियम् ॥ जिघांसुरकरोन्ना
नायातनाम्मृत्युहेतवे ॥ ४१ ॥ सर्वभूतात्मभूतंतंप्रशांतंसमदर्शनम् ॥ भगवत्तेजसास्पृष्टंनाशक्नोद्धंतुमुद्यमैः
॥ ४२ ॥ ततस्तौराक्षसौजातौकेशिन्यांविश्रवःसुतौ ॥ रावणःकुंभकर्णश्चसर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥ तत्रा
पिराघवोभूत्वान्यहनच्छापमुक्तये ॥ रामवीर्यंश्रोष्यसित्वंमार्कंडेयमुखात्प्रभो ॥ ४४ ॥

धरोद्धारेनिमित्ततं²प्रतिघातीहतः ॥ ४० ॥ हिरण्यकशिपोर्वधेकारणंसूचयति हिरण्यकशिपुःपुत्रमिति ॥ ४१ ॥ सर्वभूतानामात्मभूतम्
कुतः समंब्रह्मैवपश्यतीतितथातम् अतःप्रशांतंद्वेषादिरहितम् अतएवभगवत्तेजसास्पृष्टंव्याप्तम् उद्यमैःशस्त्रास्त्रप्रहारादिभिः ॥ ४२ ॥ विश्रव
सःसुतौ ॥ ४३ ॥ न्यहनत् हतवानित्यर्थः तर्हितदेवकथनीयमित्युत्सुकंप्रत्याह रामवीर्यमिति ॥ ४४ ॥

---

१ निवारितवंतौ २ धरोद्धरणविघ्नकारी

कृष्णचक्रेणहतमंहोययोस्तौ तयोःपापमेवहतंननुतावित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ येनकारणेनप्रह्लादस्याच्युतात्माऽच्युतैकचित्तत्वंतदपिब्रूहीतिशेषः ॥ ४७ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ॥छ॥ ॥ द्वितीयेविष्णुरोषेणलोकंविप्लाव्यदानवैः ॥ तद्धतभ्रातृपुत्रादीनितिहासैरसांत्वयत् ॥ १ ॥ भगवद्द्वेषएवतद्द्वेषेऽपिकारणमित्याशयेनाऽऽह भ्रातरीत्यादिना एवंदेवपक्षपातेन ॥ १ ॥ कोपेनउत्अतिशये

तावेवक्षत्रियौजातौमातृष्वस्रात्मजौतव ॥ अधुनाशापनिर्मुक्तौकृष्णचक्रहतांहसौ ॥ ४५ ॥ वैरानुबंधतीव्रेणध्यानेनाच्युतसात्मताम् ॥ नीतौपुनर्हरेःपार्श्वंजग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ॥ ४६ ॥ युधिष्ठिरउवाच विद्वेषोदयितेपुत्रेकथमासीन्महात्मनि ॥ ब्रूहिमेभगवन्येनप्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥ ४७ ॥ ॥इतिश्रीभा०महापुराणेसप्तमस्कंधेप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ॥छ॥ नारदउवाच भ्रातर्येवंविनिहतेहरिणाक्रोडमूर्तिना ॥ हिरण्यकशिपूराजन्पर्यतप्यद्रुषाशुचा ॥ १ ॥ आहचेदंरुषाघूर्णःसंदष्टदशनच्छदः ॥ कोपोज्ज्वलद्भ्यांचक्षुर्भ्यांनिरीक्षन्धूम्रमंबरम् ॥ २ ॥ करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्यादुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः ॥ शूलमुद्यम्यसदसिदानवानिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ भोभोदानवदैतेयाद्विमूर्धंत्र्यक्षशंबर ॥शतबाहोहयग्रीवनमुचेपाकइल्वल ॥ ४ ॥ विप्रचित्तेममवचःपुलोमन्शकुनादयः ॥ शृणुतानंतरंसर्वंक्रियतामाशुमाचिरम् ॥ ५ ॥ सपत्नैर्घातितःक्षुद्रैर्भ्रातामेदयितःसुहृत् ॥ पार्ष्णिग्राहेणहरिणासमेनाप्युपधावनैः ॥ ६ ॥ तस्यत्यक्तस्वभावस्यघृणेर्मायावनौकसः ॥ भजंतंभजमानस्यबालस्येवास्थिरात्मनः ॥ ७ ॥ मच्छूलभिन्नग्रीवस्यभूरिणारुधिरेणवै ॥ रुधिरप्रियंतर्पयिष्येभ्रातरंमेगतव्यथः ॥ ८ ॥

न्ज्वलद्भ्याम् कोपाग्निधूमेनैवधूम्रमंबरंनिरीक्षमाणः ॥ २ ॥ करालदंष्ट्राभिर्युक्तयोग्रयादृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यंभुकुटीयुक्तंमुखंयस्यसः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ समेनाप्युपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैःपार्ष्णिग्राहेणसता ॥ ६ ॥ एवंत्यक्तःस्वभावःसमत्वंयेनतस्य घृणेःशुद्धतेजोमयस्यापिमाययाबनौकसोवराहरूपस्यसतः अस्थिरात्मनोऽव्यवस्थितचित्तस्य कुतः योयोभजतितंतंभजमानस्यानुसरतः ॥ ७ ॥ तस्यरुधिरेणयावत्तर्पयिष्यामितावद्यूयंभुवंयातेतितृतीयेनान्वयः ॥ ८ ॥

ननुदेवैस्तद्वधःकारितोऽतस्तेकिंनहन्यंतेतत्राऽऽह तस्मिन्हरौकूटेकपटे अहितेप्रतिपक्षे कूटमीहितंयस्येतिवा नष्टेऽदृष्टेसतिदेवाः शुष्यंतिस्वय
मेवनाशंयास्यंति कुतः विष्णुरेवप्राणोयेषांते यथा[1]कृत्तमूलेवृक्षेशाखाःस्वयंशुष्यंतितद्वत् ॥ ९ ॥ तपोयज्ञादियुक्तान्सूदयध्वंघातयत
॥ १० ॥ ननुतैःकिमपराद्धंतत्राऽऽह विष्णुरिति द्विजानांक्रियाअनुष्ठानंमूलंयस्यसः यतोऽसौयज्ञोधर्ममयश्च देवादीनांपरायणंपरमआश्र
यःअतोयज्ञरूपस्यविष्णोर्मूलत्वान्मामनादृत्यतदाश्रयणाच्चतेवध्याइतिभावः ॥ ११ ॥ तस्मात्परमंमंत्रंश्रृणुतेत्याह यत्रयत्रेति संदीपयतदह

तस्मिन्कूटेहितेनष्टेकृत्तमूलेवनस्पतौ ॥ विटपाइवशुष्यंतिविष्णुप्राणादिवौकसः ॥९ ॥ तावद्यातभुवंयूयंविप्र[2]
क्षत्रसमेधिताम् ॥ सूदयध्वंतपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः ॥ १० ॥ विष्णुर्द्विजक्रियामूलोयज्ञोधर्ममयःपुमा
न् ॥ देवर्षिपितृभूतानांधर्मस्यचपरायणम् ॥ ११ ॥ यत्रयत्रद्विजागावोवेदावर्णाश्रमाःक्रियाः ॥ तंतंजनपदं
यातसंदीपयतवृश्चत ॥ १२ ॥ इति[3]तेभर्तृनिर्देशमादायशिरसादृताः ॥ तथाप्रजानांकदनंविदधुःकदनप्रियाः
॥ १३ ॥ पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ॥ खेटखर्वटघोषांश्चददहुःपत्तनानिच ॥ १४ ॥ केचित्खनि
त्रैर्बिभिदुःसेतुप्राकारगोपुरान् ॥ आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान्केचित्परशुपाणयः ॥ प्रादहन्शरणान्यन्येप्रजा
नांज्वलितोल्मुकैः ॥ १५ ॥ एवंविप्रकृतेलोकेदैत्येंद्रानुचरैर्मुहुः ॥ दिवंदेवाःपरित्यज्यभुविचेरुरलक्षिताः ॥ १६
हिरण्यकशिपुर्भ्रातुःसंपरेतस्यदुःखितः ॥ कृत्वाकटोदकादीनिभ्रातृपुत्रानसांत्वयत् ॥ १७ ॥

तदृश्चतआजीव्यानांवृक्षाणांछेदंकुरुत ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुरंहट्टादिमत् ग्रामस्तद्रहितः व्रजोगवांवासः उद्यानंकृत्रिमंवनम् क्षेत्रंव्रीह्यादेःआ
रामोऽकृत्रिमंवनम् आश्रमःऋषीणांस्थानम् आकरोरत्नादीनाम् खेटःकृषीवलानांवासः खर्वटोगिरिद्रोण्याश्रयोग्रामः घोषआभीराणांवा
सः पत्तनंराजधानी ॥ १४ ॥ खनित्रैःखननसाधनैः आजीव्यानुपजीव्यान्जंब्वाम्रकपित्थादीन् शरणानिगृहान् ॥ १५ ॥ विप्रकृतेउपद्रु
ते यज्ञभागानामभावाद्दिवंपरित्यज्यालक्षिताःसंतोभुविचेरुः ॥ १६ ॥ तदेवंप्रजानांकदनंदानवेषुकुर्वत्सुस्वयंस्वर्गराज्यादिसाधयितुंतपस्तमु
कामःप्रथमंयत्कृतवांस्तदाह हिरण्यकशिपुरित्यादिना कटोदकंप्रेतायप्रदेयमुदकम् आदिशब्दात्प्रेतश्राद्धादिकम् ॥ १७ ॥

---

[1] यथेत्यादितद्वदित्यंतंप्राचीनपुस्तकेषुनास्ति [2] ब्रह्मक्षत्रेत्यपि क०पा० [3] नारदवाक्यमेतत्

॥ १८ ॥ १९ हेवधुरितिभ्रातुर्भार्यांसंबोधयति ॥ २० ॥ भवतुनामतस्यश्लाघ्योवधस्तथाऽप्यस्माकंतावद्बंधुर्गतएवेतिचेत्तत्राऽऽह भूताना
मिति दैवेनप्राचीनकर्मणाएकत्रनीतानांसंयोजितानांपुनश्चस्वैःस्वैःकर्मभिरुन्नीतानांवियोजितानाम् ॥२१॥ एवंलौकिकदृष्ट्याशोकंनिवार्य
तत्त्वदृष्ट्यावारयति नित्यइति आत्मानित्योमृत्युशून्यः अव्ययोऽपक्षयशून्यःशुद्धोनिर्मलः सर्वगतःसर्ववित्सर्वज्ञश्च सर्वत्रहेतुः परोदेहादि
व्यतिरिक्तः अतोमृतइतिकृशइतिमलिनइतिवियुक्तइत्यज्ञइतिचमत्वाशोकोनकार्यइत्यर्थः कथंतर्हितस्यसंसारस्तत्राऽऽह धत्तइति आत्मनो

शकुनिंशंबरंधृष्टंभूतसंतापनंवृकम् ॥ कालनाभंमहानाभंहरिश्मश्रुमथोत्कं[1]चम् ॥ १८ ॥ [2]तन्मातरंरुषाभानुं
दितिंचजननींगिरा ॥ श्लक्ष्णयादेशकालज्ञइदमाहजनेश्वर ॥ १९ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच अंबांबहेव
धूःपुत्रावीरंमार्हथशोचितम् ॥ रिपोरभिमुखेश्लाघ्यःशूराणांवधईप्सितः ॥ २० ॥ भूतानामिहसंवासःप्रपा
यामिवसुव्रते ॥ दैवेनैकत्रनीतानामुन्नीतानांस्वकर्मभिः ॥ २१ ॥ नित्यआत्माऽव्ययःशुद्धःसर्वगःसर्ववित्परः ॥
धत्तेऽसावात्मनोलिंगंमाययाविसृजन्गुणान् ॥ २२ ॥ यथांऽभसाप्रचलतातरवोऽपिचलाइव ॥ चक्षुषाभ्रा
म्यमाणेनदृश्यतेचलतीवभूः ॥ २३ ॥ एवंगुणैर्भ्राम्यमाणेमनस्यविकलःपुमान् ॥ यातितत्साम्यतांभद्रेह्यलिं
गोलिंगवानिव ॥ २४ ॥ एषआत्मविपर्यासोह्यलिंगेलिंगभावना ॥ [3]एषप्रियाप्रियैर्योगोवियोगःकर्मसंसृतिः
॥ २५ ॥ संभवश्चविनाशश्चशोकश्चविविधःस्मृतः ॥ अविवेकश्चचिंताचविवेकास्मृतिरेवच ॥ २६ ॥ अत्रा
प्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ यमस्यप्रेतबंधूनांसंवादंतंनिबोधत ॥ २७ ॥

माययास्वाविद्ययालिंगंमूर्तीर्धत्ते गुणानुच्चावचान्देहान्सुखदुःखादीन्वाविशेषेणसृजन्स्वीकुर्वन् लिंगशरीरोपाधिःसंसारइत्यर्थः ॥ २२ ॥
एतत्सदृष्टांतंप्रपंचयति यथेतिचतुर्भिः तरवःप्रतिबिंबिताः उपाधिधर्माउपहितेभवंतीतिदृष्टांतमुक्त्वाग्राहकधर्माग्राह्येभवंतीतिदृष्टांतमाह च
क्षुषेति ॥ २३ ॥ अविकलःपरिपूर्णएव तत्साम्यताम् मनःसमतामित्यर्थः ॥ २४ ॥ लिंगभावनादेहाभिमानः एषआत्मनोविपर्यासोऽन्य
थाभावः तमेवाऽऽह प्रियैर्वियोगोऽप्रियैर्योगश्च कर्मचसंसृतिश्चनानागर्भेषुप्रवेशः ॥ २५ ॥ ततश्चसंभवउत्पत्तिः विवेकस्यास्मृतिरननुसंधानम्
॥ २६ ॥ अत्रापिशोकहेतुंविनावृथैवायंशोकइत्यस्मिन्नर्थे प्रेतस्यमृतस्यकस्यचिद्येबंधवस्तेषांचसं[4]वादंशृणुत ॥ २७ ॥

---

१ उत्कटमितिउत्कलमितिचपाठद्वयंक्वचित्पु० २ तेषांशकुन्यादीनांमातरंरुषाभानुतत्संज्ञाम् ३ एवंप्रियाप्रियैरित्यंकिताग्रपु०पा० ४ इदमधिकम्

उपासततत्समीपेआवृत्यस्थिताः ॥ २८ ॥ विशीर्णंरत्नमयंकवचंयस्य विभ्रष्टान्याभरणानिस्रजश्चयस्य शरेणनिर्भिन्नंहृदयंयस्य असृजारक्तेनाविलंलिप्तम् ॥ २९ ॥ प्रकीर्णाःकेशायस्य ध्वस्तेअक्षिणीयस्य रभसासंरंभेणदष्टोदच्छदओष्ठोयेन रजसाकुंठमावृतंमुखांभोजंयस्य छिन्नमायुधंभुजश्चयस्य ॥ ३० ॥ तस्यपदयोरुपसमीपेआसमंतादपतन् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विलापमेवाऽऽह अहोइतिद्वाभ्याम् अकरुणत्वमेवाऽऽहुः येनविधात्रादृशामगोचरांदशांभवान्प्रणीतोगमितस्तेनविधात्रात्वमधुनाशुचांविवर्धनःकृतोऽसीत्यन्वयः ॥३३॥ हेमहीपतेत्वया

उशीनरेष्वभूद्राजासुयज्ञइतिविश्रुतः ॥ सपत्नैर्निहतोयुद्धेज्ञातयस्तमुपासत ॥ २८ ॥ विशीर्णरत्नकवचंविभ्रष्टाभरणस्रजम् ॥ शरनिर्भिन्नहृदयंशयानमसृगाविलम् ॥ २९ ॥ प्रकीर्णकेशंध्वस्ताक्षंरभसादष्टदच्छदम् ॥ रजःकुंठमुखांभोजंछिन्नायुधभुजंमृधे ॥ ३० ॥ उशीनरेंद्रंविधिनातथाकृतंपतिंमहिष्यःप्रसमीक्ष्यदुःखिताः ॥ हताःस्मनाथेतिकरैरुरोभृशंघ्नंत्योमुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ॥ ३१ ॥ रुदत्यउच्चैर्दयितांघ्रिपंकजंसिंचंत्यअस्रैःकुचकुंकुमारुणैः ॥ विस्रस्तकेशाभरणाःशुचंनृणांसृजंत्यआक्रंदनयाविलेपिरे ॥ ३२ ॥ अहोविधात्राऽकरुणेननःप्रभोभवान्प्रणीतोदृगगोचरांदशाम् ॥ उशीनराणामसिवृत्तिदःपुराकृतोऽधुनायेनशुचांविवर्धनः ॥ ३३ ॥ त्वयाकृतज्ञेनवयंमहीपतेकथंविनास्यामसुहृत्तमेनते ॥ तत्रानुयानंतववीरपादयोःशुश्रूषतीनांदिशयत्रयास्यसि ॥ ३४ ॥ एवंविलपतीनांवैपरिगृह्यमृतंपतिम् ॥ अनिच्छतीनांनिर्हारमर्कोऽस्तंसंन्यवर्तत ॥ ३५ ॥ तत्रहप्रेतबंधूनामाश्रुत्यपरिदेवितम् ॥ आहतान्बालकोभूत्वायमःस्वयमुपागतः ॥ ३६ ॥

सुहृत्तमेनविनावयंकथंस्यामभवेम जीवेमेत्यर्थः अतोहेवीरयत्रत्वंयास्यसितत्रतेऽनुयानमनुगमनंतवपादयोःशुश्रूषांकुर्वतीनामस्माकंदिशदेहि ॥ ३४ ॥ निर्हारंदाहार्थंनयनमनिच्छंतीनाम् अस्तमस्ताचलंप्रति ॥ ३५ ॥ परिदेवितंरोदनंस्वपुर्यामेवस्थितआश्रुत्यश्रुत्वातत्रस्वयमेवोपागतोयमोबालकोभूत्वातानाह अहोइत्यादिना ॥ ३६ ॥

---

१ छांदसमेतत्

अहोआश्चर्यम्अस्मत्तोवयसाऽधिकानामपिलोकस्यविधिंजन्ममरणादिप्रकारंविपश्यतामपिविमोहः मोहमेवाऽऽह यत्रयस्माद्व्यक्तादाग
तस्तत्रैवगतमपार्थंशोचंति तदुक्तंगीतासु अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवनेति किंच स्वयमपि
सधर्माःमृतेनसहसमानोमृत्युलक्षणोधर्मोयेषांतथाभूताअपि ॥ ३७ ॥ अबलादुर्बलाअपिवृकादिभिरभक्ष्यमाणावयंनविचिंतयामः तत्रहेतुः
योगर्भैरक्षतिसएवसर्व[1]त्ररक्षिता ॥ ३८ ॥ ननुतस्यरक्षणेकिंप्रयोजनंनकिंचिदपिकिंतुक्रीडैवकेवलमित्याह यइति यईशइदंविश्वंसृजतिरक्ष
त्यवलुंपतेसंहरतिच भोअबलास्तस्येशितुश्चराचरंक्रीडासाधनमाहुः अतःसएवनिग्रहेसंहारेसंग्रहेपालनेचप्रभुः ॥ ३९ ॥ प्रभुत्वमेवान्वयव्य

यमउवाच अहोअमीषांवयसाऽधिकानांविपश्यतांलोकविधिंविमोहः ॥ यत्रागतस्तत्रगतंमनुष्यंस्वयंस[2]
धर्माअपिशोचंत्यपार्थम्॥३७॥अहोवयंधन्यं[3]तमायद्[4]त्रत्यक्ताःपितृभ्यांनविचिंतयामः॥ अभक्ष्यमाणाअ
बलावृकादिभिःसरक्षितारक्षतियोहिगर्भे॥ ३८ ॥ यइच्छयेशःसृजतीदमव्ययोयएवरक्षत्यवलुंपतेचयः॥
तस्याबलाक्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरंनिग्रहसंग्रहेप्रभुः॥३९॥ पथिच्युतंतिष्ठतिदिष्टरक्षितंगृहे[5]स्थितंतद्विहतं
विनश्यति॥ जीवत्यनाथोऽपितदीक्षितोवनेगृहेपिगुप्तोऽस्यहतोनजीवति ॥ ४० ॥ भूतानितैस्तैर्निजयोनि
कर्मभिर्भवंतिकालेनभवंतिसर्वशः॥ नतत्रहाऽऽत्माप्रकृतावपिस्थितस्तस्यागुणैरन्यतमोनिबध्यते॥ ४१ ॥

तिरेकाभ्यांदर्शयति पथीति दिष्टेनदैवेनेश्वरेणरक्षितम् तेनेश्वरेणविहतमुपेक्षितम् अस्यहतस्तेनोपेक्षितः ॥ ४० ॥ तदेवमात्मनोजन्ममरणादि
कमंगीकृत्येश्वराधीनत्वान्नशोकःकार्यइत्युक्तमिदानींतुदेहानामेवजन्मादिनत्वात्मनइत्याह भूतानीतित्रिभिः भूतानिदेहानिजयोनिःस्वकार
णभूतंलिंगशरीरंतन्निमित्तैःकर्मभिर्भवंतिजायंते नभवंतिनश्यंतिच सर्वशोदेवादिदेहाअपि तत्रहतदाप्रकृतौदेहेस्थितोऽप्यात्मातस्याःप्रकृतेर्गु
णैर्देहधर्मैर्जन्मादिभिर्ननिबध्यतेनयुज्यते यतोन्यतमोदेहादत्यंतविलक्षणः ॥ ४१॥

---

१ सर्वत्रविश्वंरक्षितारक्षतिइत्यपिक्वचित्पाठः २ आर्षोऽनिजभावः ३ युष्मत्तोधन्यतमाइत्यर्थः ४ यद्यस्मात् ५ गृहेस्थितंयत्नतःपाल्यमानमपि

नन्वहंकृशःस्थूलइत्यादौवैलक्षण्यंनप्रतीयतेतत्राऽऽह इदमिति इदंशरीरंमोहजमविवेकादात्मत्वेनजातम् वस्तुतस्तुपृथगेव यतईयतेदृश्यतेभौतिकंचयथागृहमित्यन्वयः अत्रैवंप्रयोगः द्रष्टुरभौतिकाच्चपुरुषाच्छरीरंभिन्नम् दृश्यत्वाद्भौतिकत्वाच्च यथाऽत्यंताविवेकिनआत्मत्वेनाभिमतमपिगृहंततःपृथक्तद्वदिति भौतिकत्वानुमानंविवृण्वन्नात्मनोजन्माद्यभावमुपसंहरति यथाऔदकैःपरमाणुभिर्जातोबुद्बुदादिर्यथाचपार्थिवैर्जातोघटादिर्यथाचतैजसैर्जातःकुंडलादिर्विनश्यतितथातैरेवत्रिविधैःपरमाणुभिर्जातोजनोदेहएवविकृतःपरिणतःसन्विनश्यति नत्वात्मेत्यर्थः ॥४२॥ पृथगवस्थानाभावेऽपिभिन्नत्वेदृष्टांतद्वयमाह यथेति यथाऽनलोदारुष्वेवस्थितोऽपिदाहकत्वेनप्रकाशकत्वेनभिन्नएवप्रतीयते यथाचदेहगतोऽप्यनिलोमुखनासिकादिषुपृथक्स्थितएवप्रतीयते देहस्थत्वेऽप्यात्मनस्तद्धर्मयोगाभावेदृष्टांतमाह यथानभोनसज्जतेक्वापिसंगंनप्राप्नोतितथापुमानपिसर्वेषांगुणानांदेहेंद्रियादीनामाश्रयस्तेष्वाश्रितोवापरःपृथगेवेत्यर्थः ॥४३॥ किंच हेमूढायमनुशोचथसोऽयंयुष्मद्भर्तासु

इदंशरीरंपुरुषस्यमोहजंयथापृथग्भौतिकमीयतेगृहम् ॥ यथौदकैःपार्थिवतैजसैर्जनःकालेनजातोविकृतोविनश्यति॥ ४२ ॥ यथाऽनलोदारुषुभिन्नईयतेयथाऽनिलोदेहगतःपृथक्स्थितः॥ यथानभःसर्वगतंनसज्जतेतथापुमान्सर्वगुणाश्रयःपरः॥ ४३ ॥ सुयज्ञोनन्वयंशेतेमूढायमनुशोचथ॥ यःश्रोतायोऽनुवक्तेहसनदृश्येतकर्हिचित् ॥ ४४ ॥ नश्रोतानानुवक्ताऽयंमुख्योऽप्यत्रमहानसुः॥ यस्त्विहेंद्रियवानात्मासचान्यःप्राणदेहयोः॥ ४५॥ भूतेंद्रियमनोलिंगान्देहानुच्चावचान्विभुः॥ भजत्युत्सृजतिह्यन्यस्तच्चापिस्वेनतेजसा ॥ ४६ ॥

यज्ञःशेतेकिमितिशोचथ नन्वेतावंतकालमसौशृणोत्यनंतरं[1]प्रतिवक्तिच इदानींतस्यादर्शनान्मृतइतिशोचामेतिचेत्सतुशोच्योनभवतिप्रागपितं[2]स्यादर्शनादित्याह यःश्रोतेति ॥४४॥ ननुमुखनासिकासंचारीप्राणःश्रोतावक्ताचदृष्टएवेतिचेन्नासौश्रोतावक्तावाऽचेतनत्वादित्याह नश्रोतेति महान्सर्वेंद्रियचेष्टाहेतुः अतएवमुख्यः प्राणोवैमुख्यइतिश्रुतेः कस्तर्हिश्रोतावक्ताचतत्राऽऽह यस्त्विहदेहेंद्रियैस्तत्तदर्थद्रष्टाआत्मासतुप्राणदेहाभ्यामचेतनाभ्यामन्यएवसचेतनः ॥ ४५ ॥ ननुचेतनत्वेऽन्यत्वेचतस्याहंकृशःस्थूलःकाणोबधिरइत्यादिदेहधर्मोपलब्धिःकुतस्तत्राऽऽह भूतेंद्रियमनोभिर्लिंग्यंतेलक्ष्यंतइतितथातान्देहांस्तेभ्योऽन्यएवभजत्यहमितिमन्यते तर्हिकथंमोक्षस्तत्राऽऽह तच्चभजनंस्वेनतेजसाविवेकबलेनोत्सृजत्यपि हीत्यनुभवंप्रमाणयति ॥ ४६ ॥

---

[1] प्रत्युत्तरंददाति [2] तस्यश्रोतुर्वक्तुश्च

ननुविवेकानंतरमप्याहारादिकर्मसुप्रवृत्तेर्बंधःस्यादेवेत्यतआह यावदिति यावल्लिंगशरीरेणान्वितस्तदभिमानवानात्माभवतितावदेवतस्यतत्कर्मनिबंधनंबंधहेतुर्भवतिततोविपर्ययोदेहधर्मभात्क्वंततः क्लेशश्चानुवर्ततेनतुलिंगाभिमानेनिवृत्तेऽपि यतोऽयंमायायोगोविपर्ययादिः माययायुज्यतइतितथा नपरमार्थइत्यर्थः ॥४७॥ ननुसुखदुःखादीनांतत्साधनानांचसत्यत्वप्रतीतेःकुतोमायामयत्वम् तथाचबहवोवादिनःसत्यत्वमेववदंतितत्राऽऽह वितथेति वितथोमिथ्याभूतोऽयमभिनिवेशः कोऽसौ गुणेषुतत्कार्येषुसुखदुःखादिष्वर्थःपरमार्थइतिदृग्वचश्चेतियत् सकुतइत्यतआह यथेति ॥ ४८ ॥ उपसंहरति अथेति अथतस्मात् नित्यमात्मानमनित्यंदेहंवातद्विदोनित्यमनित्यंचजानंतोनशोचंति नन्वेवमु

यावल्लिंगान्वितोह्यात्मातावत्कर्मनिबंधनम् ॥ ततोविपर्ययःक्लेशोमायायोगोनुवर्तते ॥ ४७॥ वितथाऽभि
निवेशोयंयद्गुणेष्वर्थदृग्वचः ॥ यथामनोरथःस्वप्नःसर्वमैंद्रियकंमृषा ॥ ४८ ॥ अथनित्यमनित्यंवानेहशोचं
तितद्विदः ॥ नान्यथाशक्यतेकर्तुंस्वभावःशोचतामिति ॥ ४९ ॥ लुब्धकोविपिनेकश्चित्पक्षिणांनिर्मितोऽतकः ॥
वितत्यजालंविदधेतत्रतत्रप्रलोभयन् ॥ ५० ॥कुलिंगमिथुनंतत्रविचरत्समदृश्यत ॥ तयोःकुलिंगीसहसालु
ब्धकेनप्रलोभिता ॥५१ ॥ साऽसज्जतशिचस्तंत्यांमहिषीकालयंत्रिता ॥ कुलिंगस्तांतथाऽऽपन्नांनिरीक्ष्यभृश
दुःखितः ॥ स्नेहादकल्पःकृपणःकृपणांपर्यदेवयत् ॥५२ ॥ अहोअकरुणोदेवःस्त्रियाऽऽकरुणयाविभुः ॥ कृपणं
माऽनुशोचंत्यादीनयाकिंकरिष्यति ॥ ५३ ॥

पदेष्टारोऽपिशोचंतोदृश्यंतेतत्राऽऽह नान्यथेति ज्ञानदार्ढ्याभावात्स्वभावोननिवर्ततइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ स्वयंसधर्माअपीतियदुक्तंतत्रेतिहासमाह लुब्धकइत्यादिना पक्षिणामंतकईश्वरेणनिर्मितःसन्यत्रयत्रतेतत्रतत्रतान्कणादिभिःप्रलोभयन्जालंविस्तार्यविशेषेणधृतवान् [1]पाठांतरेतेषामामिषादिभिःप्रलोभनंकृतवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ कुलिंगःकंदभक्षीपक्षिविशेषः कुलिंगयोर्मिथुनम् ॥ ५१ ॥ शिचस्तंत्यांजालस्यसूत्रैःसज्जतबंधंप्राप [2]तांमापन्नामापदंप्राप्ताम् (दृष्ट्वाकुलिंगःपक्षीतांमोचयितुमकल्पःसन्पर्यदेवयद्वृक्षशाखामाश्रित्यविलापंचकार) ॥ ५२ ॥ आकरुणयासर्वतोऽनुकंप्ययास्त्रियाकिंकरिष्यति ॥ ५३ ॥

---

[1] तत्रतत्रप्रलोभनमित्येवंरूपे [2] आपन्नामापदंप्राप्तामित्यंतैवटीकांकितातिरिक्तबहुपुस्तकेषूपलभ्यते

आत्मनोदेहस्यार्धेन अनेनविधुरायुषाभार्याशून्यजीवितेनदुःखंयथाभवत्येवंजीवताकिंमेप्रयोजनम् अतोमामपिकामंनयत्वित्यन्वयः ॥ ५४ ॥ नजाताःपक्षायेषांतान्बालकान्कथंबिभर्मिपुष्यामि मंदभाग्यामेप्रजामातरंप्रतीक्षंते ॥ ५५ ॥ शाकुनिकःपक्षिहंता विलीनःसन् ॥ ५६ ॥ आत्मापायंस्वमृत्युम् ॥ ५७ ॥ अयथोत्थितंमिथ्यैवाविर्भूतम् ॥ ५८ ॥ सांपरायिकंपरलोककृत्यम् ॥ ५९ ॥ [1]अशोचतेतिपाठेअ

कामंनयतुमांदेवःकिमर्धेनाऽऽत्मनोहिमे॥ दीनेनजीवतादुःखमनेनविधुरायुषा॥ ५४ ॥ कथंत्वजातपक्षां
स्तान्मातृहीनान्बिभर्म्यहम्॥ मंदभाग्याःप्रतीक्षंतेनीडेमेमातरंप्रजाः ॥ ५५ ॥ एवंकुलिंगंविलपंतमारात्प्रि
यावियोगातुरमश्रुकंठम् ॥ सएवतंशाकुनिकःशरेणविव्याधकालप्रहितोविलीनः ॥ ५६ ॥ एवंयूयमपश्यं
त्यआत्मापायमबुद्धयः॥ नैनंप्राप्स्यथशोचंत्यःपतिंवर्षशतैरपि॥५७॥ हिरण्यकशिपुरुवाच बालएवंप्र
वदतिसर्वेविस्मितचेतसः॥ ज्ञातयोमेनिरेसर्वमनित्यमयथोत्थितम्॥ ५८ ॥ यमएतदुपाख्यायतत्रैवांतर
धीयत॥ज्ञातयोऽपिसुयज्ञस्यचक्रुर्यत्सांपरायिकम् ॥ ५९ ॥ ततःशोचतमायूयंपरंचात्मानमेवच॥कआ
त्माकःपरोवाऽत्रस्वीयःपारक्यएववा ॥ स्वपराभिनिवेशेनविनाऽज्ञानेनदेहिनाम् ॥ ६० ॥ नारदउवाच
इतिदैत्यपतेर्वाक्यंदितिराकर्ण्यसस्नुषा॥पुत्रशोकंक्षणात्त्यक्त्वातत्त्वे[2]चित्तमधारयत् ॥ ६१ ॥ ॥इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेदितिशोकापनयनंनामद्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ नारदउ
वाच हिरण्यकशिपूराजन्नजेयमजरामरम्॥ आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजंव्यधित्सत ॥ १ ॥

डागमआर्षः स्वःपरइत्यभिनिवेशएवाज्ञानंतेनविना ॥ ६० ॥ सस्नुषास्नुषासहिता ॥ ६१ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ तृतीयेतस्यतपसातप्तंवीक्ष्यजगद्विधिः॥ आगत्यविस्मितस्तेनसंस्तुतश्चवरानदात् ॥ १ ॥ तदेवंसाधूनांकदनेदानवानादिश्यबंधूनांशोकंतत्त्वनिरूपणेनापनीययत्कृतवांस्तदाह हिरण्यकशिपुरित्यादिना अप्रतिद्वंद्वंप्रतिपक्षहीनमेकराजमेकमेवराजानंव्यधित्सतकर्तुमैच्छत् ॥ १ ॥

---

[1] ततोऽशोचतेत्येवंरूपेइत्यर्थः [2] तत्त्वेआत्मस्वरूपे

ऊर्ध्वौबाहूयस्य नभसिदृष्टिर्यस्य पादांगुष्ठेनाश्रिताऽवनिर्येन ॥ २ ॥ जटानांदीधितिभिःकांतिभिः अंशुभीरश्मिभिःप्रलयकर्ताअर्कइवरेजे पूर्वंयेऽलक्षिताःसंतोभुविविचेरुस्तेदेवाःपुनःस्वानिस्थानानिभेजिरे ॥ ३ ॥ विष्वगीरितःसर्वतःप्रसृतःसन् ॥ ४ ॥ द्वीपैरद्रिभिश्चसहिताभूश्चलिता ॥ ५ ॥ ६ ॥ तवबलिहाराःकरप्रदाःपूजाकारिणइतिवा अभितोभवतीत्यभिभूः हेअभिभूर्हेसर्वाधिपते पाठांतरेभोइतिसंबोधनम् अभि

सतेपेमंदरद्रोण्यांतपःपरमदारुणम् ॥ ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिःपादांगुष्ठाश्रितावनिः ॥ २ ॥ जटादीधितिभीरेजेसंवर्तार्कइवांशुभिः ॥ तस्मिंस्तपस्तप्यमानेदेवाःस्थानानिभेजिरे ॥ ३ ॥ तस्यमूर्ध्नःसमुद्भूतःसधूमोऽग्निस्तपोमयः ॥ तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ॥ ४ ॥ चुक्षुभुर्नद्युदन्वंतःसद्वीपाद्रिश्चचालभूः ॥ निपेतुःसग्रहास्ताराजज्वलुश्चदिशोदश ॥ ५ ॥ तेनतप्तादिवंत्यक्त्वाब्रह्मलोकंययुःसुराः ॥ धात्रेविज्ञापयामासुर्देवदेवजगत्पते ॥ ६ ॥ दैत्येंद्रतपसातप्तादिविस्थातुंनशक्नुमः ॥ तस्यचोपशमंभूमन्विधेहियदिमन्यसे ॥ लोकानयावन्नंक्ष्यंतिबलिहारास्तवाभिभूः ॥ ७ ॥ तस्यायंकिलसंकल्पश्चरतोदुश्चरंतपः ॥ श्रूयतांकिंनविदितस्तवाथाऽपिनिवे[2]दितः ॥ ८ ॥ स्रष्ट्वाचराचरमिदंतपोयोगसमाधिना ॥ अध्यास्तेसर्व[3]धिष्ण्येभ्यःपरमेष्ठीनिजासनम् ॥ ९ ॥ तदहंवर्धमानेनतपोयोगसमाधिना ॥ कालात्मनोश्चनित्यत्वात्साधयिष्येतथाऽऽत्मनः ॥ १० ॥

तोयावन्ननंक्ष्यंतीतिसंबंधः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणस्तस्मिन्द्वेषमुत्पादयितुंतत्संकल्पमाहुः तस्येतिचतुर्भिः तस्यसंकल्पस्तवकिंनविदितोथाऽप्यस्माभिर्निवेदितस्त्वयाश्रूयताम् ॥ ८ ॥ तपोयोगयोःसमाधिनानिष्ठयासर्वधिष्ण्येभ्यःश्रेष्ठंनिजासनंसत्यलोकंयथाअध्यास्तेऽधितिष्ठति ॥ ९ ॥ तत्तथैवाऽऽत्मनःसाधयिष्यामि ननुब्रह्मणाऽतिदीर्घायुषातपस्तप्त्वातत्साधितमन्यःकुतस्तत्साधयेत्तत्राऽऽहुः कालात्मनोरिति यद्यप्यायुषोऽल्पत्वेनदेहोवारंवारंम्रियेततथाऽपिकालस्याऽऽत्मनश्चनित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिस्तपस्तप्त्वातत्पदंसाधयिष्याम्येवेति ॥ १० ॥

---

१ तवाभिभोइत्येवंरूपे २ निवेद्यतइतिटीकांतरसंमतःपाठः केषुचित्पुस्तकेषुमूलेटीकायांचनिवेदितमितिपाठः तत्रनिवेदितंवाक्यमित्यर्थः ३ क्वचिन्मूलेटीकायां चसर्वलोकेभ्यइतिपाठः

वर्धमानेनेतियदुक्तंतदभिप्रायमाह अन्यथेति अन्यथासुरासुरादिव्यत्ययेन अयथापूर्वंपुण्यपापादिव्यत्ययेन इदंजगद्विधास्यामि अन्यैर्वैष्णवादिभिर्ध्रुवादिपदैःकिंप्रयोजनमतस्तदेवसाधयिष्यामि ॥ ११ ॥ इतित्वत्पदापहरणेतस्यनिर्बंधंशुश्रुम अतएवासौतपःपरममास्थितोवर्तते यदत्रयुक्तंतदनंतरमेवविधत्स्व ॥ १२ ॥ अन्यथातवस्थानभ्रंशेसतिसाधूनामनिष्टंस्यादितिशोचंतआहुः तवपारमेष्ठ्यमिदमासनम् द्विजा

अन्यथेदंविधास्येऽहमयथापूर्वमोजसा ॥ किमन्यैःकालनिर्धूतैःकल्पांतेवैष्णवादिभिः ॥ ११ ॥ इतिशुश्रुमनिर्बंधंतपःपरममास्थितः ॥ विधत्स्वानंतरंयुक्तंस्वयंत्रिभुवनेश्वर ॥ १२ ॥ तवाऽऽसनंद्विजगवांपारमेष्ठ्यंजगत्पते ॥ भवायश्रेयसेभूत्यैक्षेमायविजयायच ॥ १३ ॥ इतिविज्ञापितोदेवैर्भगवानात्मभूर्नृप ॥ परीतोभृगुदक्षाद्यैर्ययौदैत्येश्वराश्रमम् ॥ १४ ॥ नददर्शप्रतिच्छन्नंवल्मीकतृणकीचकैः ॥ पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितम् ॥ १५ ॥ तपंतंतपसालोकान्यथाभ्रापिहितंरविम् ॥ विलक्ष्यविस्मितःप्राहप्रहसन्हंसवाहनः ॥ १६ ॥ ब्रह्मोवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेतपःसिद्धोऽसिकाश्यप ॥ वरदोऽहमनुप्राप्तोव्रियतामीप्सितोवरः ॥ ॥ १७ ॥ अद्राक्षमहमेतत्तेहृत्सारंमहदद्भुतम् ॥ दंशभक्षितदेहस्यप्राणाह्यस्थिषुशेरते ॥ १८ ॥ नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुर्नकरिष्यंतिचापरे ॥ निरंबुर्धारयेत्प्राणान्कोवैदिव्यसमाःशतम् ॥ १९ ॥ व्यवसायेनतेऽनेनदुष्करेणमनस्विनाम् ॥ तपोनिष्ठेनभवताजितोऽहंदितिनंदन ॥ २० ॥

नांगवांचभवायोद्भवाय श्रेयसेसुखाय भूत्यैऐश्वर्याय क्षेमायलब्धपालनाय विजयायोत्कर्षाय ॥ १३ ॥ १४ ॥ वल्मीकादिभिःप्रतिच्छन्नंप्रथमंनददर्श पश्चात्कथंचिद्विलक्ष्यतंप्राहेतिद्वयोरन्वयः पिपीलिकाभिराचीर्णंसमंताद्भक्षितंमेदश्चत्वङ्मांसंचशोणितंचयस्य ॥ १५ ॥ अभ्रैरपिहितंछन्नंरविमिवविलक्ष्यविस्मितःप्राह ॥ १६ ॥ १७ ॥ हृत्सारंधैर्यम् दंशैर्मक्षिकादिविशेषैर्भक्षितोदेहोयस्य ॥ १८ ॥ निरंबुर्निषिद्धमंबुयेनसः त्यक्तोदकइत्यर्थः ॥ १९ ॥ तेत्वयाअनेनव्यवसायेनैवतावज्जितोऽहम् तपोनिष्ठेनभवतातुसुतरांजितः ॥ २० ॥

---

१ निरंब्वितिपाठेक्रियाविशेषणमितिटीकाऽधिकांकितांभ्रपु०

मर्त्यस्यतवामर्त्यस्यममदर्शनमफलंनिष्फलंनभवति ॥ २१ ॥ आदौभवतीत्यादिभवोब्रह्मा औक्षत्प्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥ वज्रवत्संहननमंग दार्ढ्यंयस्य तप्तस्यहेम्नइवाऽऽभादेहकांतिर्यस्य ॥ २३ ॥ तस्यदर्शनेनमहानुत्सवोयस्य ॥ २४ ॥ हर्षेणाश्रूणिपुलकोद्भेदश्चयस्यसः ॥ २५ ॥ अंधेननिबिडेन तत्रहेतुः कालसृष्टेनप्रकृतिगुणरूपेणनतुध्वांतेन तमसावृतमिदंजगद्योऽभिव्यनगभिव्यक्तमकरोत् यश्चत्रिगुणेनाऽऽत्मनाइदंज

ततस्तआशिषःसर्वाददाम्यसुरपुंगव ॥ मर्त्यस्यतेअमर्त्यस्यदर्शनंनाफलंमम ॥ २१ ॥ नारदउवाच इत्युक्त्वाऽऽदिभवोदेवोभक्षितांगंपिपीलिकैः ॥ कमंडलुजलेनौक्षद्दिव्येनामोघराधसा ॥ २२ ॥ सतत्कीचकवल्मीकात्सहओजोबलान्वितः ॥ सर्वावयवसंपन्नोवज्रसंहननोयुवा ॥ उत्थितस्तप्तहेमाभोविभावसुरिवैधसः ॥ २३ ॥ सनिरीक्ष्यांबरेदेवंहंसवाहमवस्थितम् ॥ ननामशिरसाभूमौतद्दर्शनमहोत्सवः ॥ २४ ॥ उत्थायप्रांजलिःप्रह्वईक्षमाणोदृशाविभुम् ॥ हर्षाश्रुपुलकोद्भेदोगिरागद्गदयाऽगृणात् ॥ २५ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच कल्पांतकालसृष्टेनयोंऽधेनतमसावृतम् ॥ अभिव्यनकूजगदिदंस्वयंज्योतिःस्वरोचिषा ॥ २६ ॥ आत्मनात्रिवृताचेदंसृजत्यवतिलुंपति ॥ रजःसत्त्वतमोधाम्नेपरायमहतेनमः ॥ २७ ॥ नमआद्यायबीजायज्ञानविज्ञानमूर्तये ॥ प्राणेंद्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे ॥ २८ ॥

गत्सृजत्यवतिपालयतिलुंपतिसंहरतिचतस्मैरजःसत्त्वतमसांधाम्नेआश्रयायमहतेपरायपरमेश्वरायनमइतिद्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अत्रचस्वप्रकाशत्वंजगत्प्रकाशकत्वंतत्कारणत्वंतत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वंमहत्त्वंपरमेश्वरत्वंचेतिषड्विधत्वमुक्तंतदेवप्रपंचयन्नमस्करोति नमइतिचतुर्भिः बीजायकारणाय तत्रहेतुः आद्याय ज्ञानंज्ञप्तिर्विज्ञानंविषयाकारंज्ञानंमूर्तिर्यस्यतस्मै अनेनस्वप्रकाशत्वंजगत्प्रकाशकत्वंचदर्शितम् बीजायेतिनिमित्तत्वमुक्तम् उपादानत्वमाह प्राणादयोयेविकारास्तैरूपैर्व्यक्तिंकार्याकारमीयुषेप्राप्तवते ॥ २८ ॥

---

१ अमोघराधसाअमोघप्रभावेण २ सउत्थितोऽभूदितिभिन्नंवाक्यम् अतएवाग्रिमेणसइत्यनेनापौनरुक्त्यम् ३ अगृणादस्तौत्

राधसत्वभाव:

एवमात्मनात्रिवृताचेत्यनेनोक्तंकारणत्वंद्वेधादर्शितम् महत्त्वमीश्वरत्वंचाऽऽह त्वमिति त्वमेवजगतोजंगमस्यतस्थुषःस्थावरस्यचईशिषेनियंताभवसि केन मुख्येनप्राणेनसूत्रात्मरूपेण अतस्त्वंप्रजानांपतिः तासांचित्तस्यचित्तेश्चतत्परिणामभूतायाश्चेतनायामनसश्चतन्नियम्यानामिंद्रियाणांचपतिः अतस्त्वमेवमहान् भूतानामाकाशादीनांतद्गुणानांशब्दादिविषयाणामाशयानांतद्वासनानामीशश्च एतेनैवस्रष्टृत्वंदर्शितम ॥२९॥ इदानींयज्ञप्रवर्तकत्वेनांतर्यामित्वेनजगत्पालकत्वमाह त्वमेवसप्ततंतूनग्निष्टोमादियज्ञान्विस्तारयसि कथम् त्रय्यातन्वावेदत्रयरूपेण कथंभूतया चत्वारोहोतारोयत्रतच्चातुर्होत्रकंकर्मतद्विषययाविद्यया आत्मवतांप्राणिनामात्मभूतस्त्वमेवांतरात्माचांतर्यामी कुतः यतःकविः सर्वज्ञः तत्कुतः एकोऽखंडः तत्रहेतुः अनादिरनंतपारश्चेति नास्त्यंतःकालतःपारश्चदेशतोयस्यसः ॥ ३० ॥ कालरूपेणसंहर्तृत्वमाह त्वमेवे

त्वमीशिषेजगतस्तस्थुषश्चप्राणेनमुख्येनपतिःप्रजानाम् ॥ चित्तस्यचित्तेर्मनइंद्रियाणांपतिर्महान्भूतगुणा
शयेशः॥२९॥ त्वंसप्ततंतून्वितनोषितन्वात्रय्याचातुर्होत्रकविद्ययाच॥ त्वमेकआत्माऽऽत्मवतामनादिरनंत
पारःकविरंतरात्मा॥ ३०॥ त्वमेवकालोनिमिषोजनानामायुर्लवाद्यावयवैःक्षिणोषि॥ कूटस्थआत्मापरमे
ष्ठ्यजोमहांस्त्वंजीवलोकस्यचजीवआत्मा ॥ ३१ ॥ त्वत्तःपरंनापरमप्यनेजदेजच्चकिंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति॥
विद्याःकलास्तेतनवश्चसर्वाहिरण्यगर्भोऽसिबृहत्त्रिपृष्ठः॥ ३२॥

ति लवाद्यैःकालावयवैःक्षिणोषिक्षपयसि तदेवंस्रष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपिनिर्विकारत्वमेवाऽऽह कूटस्थइति तत्रहेतवः आत्माज्ञानरूपःपरमेष्ठीपरमेश्वरः अजोजन्मशून्यः महानपरिच्छिन्नः किंच जीवलोकएवकर्मवशाज्जन्मादिभिर्विक्रियतेत्वंतुतस्यजीवोजीवनहेतुः यतस्तस्याऽऽत्मानियंता ॥ ३१ ॥ तत्कुतस्तत्राऽऽह त्वत्तइति त्वत्तोव्यतिरिक्तंयदिकिंचिद्भवेत्तर्हितस्मात्तवजन्मादिविकारोनियम्यत्वादिकंवाभवेत्तत्तुनास्तीत्याह परंकारणमपरंकार्यम् तत्रचैजज्जंगममनेजत्स्थावरंचत्वद्व्यतिरिक्तंनास्ति ननुमद्बोधकशास्त्रंव्यतिरिक्तमस्तीतिचेन्न यतोविद्यावेदोपवेदादिविद्यास्थानानिकलाश्चतदंगानितवैवतनवोनतुत्वद्व्यतिरिक्ताः तत्कुतः यतस्त्वंबृहद्ब्रह्मैवासि तदपिकुतस्तत्राऽऽह हिरण्यरूपंब्रह्मांडंगर्भोयस्यसःत्रिपृष्ठस्त्रिगुणात्मकस्यप्रधानस्यपृष्ठेपरतःस्थितः अक्षरात्परतःपरइत्यादिश्रुतेः ॥ ३२ ॥

---

१ अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यःषोडशीवाजपेयआप्तोर्यामोऽतिरात्रइत्येतान्. २ उपरीतिक०पाठः

ननुब्रह्मांडशरीरस्यजीवस्यममकुतोब्रह्मत्वंकुतोवाब्रह्मांडगर्भत्वादितत्राऽऽह व्यक्तंकार्यमिदंतवशरीरम् व्यक्तंसत्यमितिवा येनशरीरेणत्वमिंद्रियप्राणमनसांगुणान्विषयान्भुंक्षे किंच पारमेष्ठ्येपारमैश्वर्येधामनिस्वरूपेस्थितएवभुंक्षेनत्वस्मदादिवत्स्वरूपतिरोधानेन अतस्त्वमव्यक्त आत्मानिरुपाधिब्रह्मैवपुराणःपुरुषश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननुब्रह्मत्वंपुराणपुरुषत्वंकथमेकस्यतत्राऽऽह अनंतइति हेअनंतयेनत्वयाऽव्यक्तेनमनोवचनागोचरेणरूपेणेदंविश्वंततंव्याप्तंतस्मैतुभ्यंभगवतेऽचिंत्यैश्वर्यायनमः भगवत्त्वेहेतुः चिदचिच्छक्तियुक्ताय चिच्छक्तिर्विद्या अचिच्छ

व्यक्तंविभोस्थूलमिदंशरीरंयेनेंद्रियप्राणमनोगुणांस्त्वम् ॥ भुंक्षेस्थितोधामनिपारमेष्ठ्यअव्यक्तआत्मापुरुषःपुराणः ॥ ३३ ॥ अनंताव्यक्तरूपेणयेनेदमखिलंततम् ॥ चिदचिच्छक्तियुक्तायतस्मैभगवतेनमः ॥ ३४ ॥ यदिदास्यस्यभिमतान्वरान्मेवर[1]दोत्तम ॥ भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्योमृत्युर्माभून्ममप्रभो ॥ ३५ ॥ नांतर्बहिर्दिवानक्तमन्यस्मादपिचायुधैः ॥ नभूमौनांबरेमृत्युर्ननरैर्नमृगैरपि ॥ ३६ ॥ व्यसुभिर्वाऽसुमद्भिर्वासुरासुरमहोरगैः ॥ अप्रतिद्वंद्वतांयुद्धेऐकपत्यंचदेहिनाम् ॥ ३७ ॥ सर्वेषांलोकपालानांमहिमानंयथाऽऽत्मनः ॥ तपोयोगप्रभावाणांयन्नरिष्यतिकर्हिचित् ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेहिरण्यकशिपोर्वरयाचनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच एवंवृतःशतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥ प्रा[2]दात्तत्तपसाप्रीतोवरांस्तस्यसुदुर्लभान् ॥ १ ॥ ब्रह्मोवाच तातेमेदुर्लभाःपुंसांयान्वृणीषेवरान्मम ॥ तथाऽपिवितराम्यंगवरान्यदपिदुर्लभान् ॥ २ ॥

क्तिर्माया ताभ्यांयुक्तायेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तादपि आयुधैर्मृत्युर्माभूत् ॥ ३६ ॥ व्यसुभिरप्राणैः असुमद्भिःसप्राणैः यथा[3]आत्मनस्तवास्तिमहिमातथाऽप्रतिद्वंद्वतादिकंदेहीतिशेषः ॥ ३७ ॥ तपसायोगेनचप्रभावोयेषांतेषाम् यदणिमाद्यैश्वर्यंनरिष्यतिन नश्यतितच्चदेहीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चतुर्थेतुवराँल्लब्ध्वाविजित्याखिललोकपान् ॥ विष्णुद्वेषेणतान्सर्वान्दैत्येंद्रःसमपीडयत् ॥ १ ॥ शतधृतिर्ब्रह्मा ॥ १ ॥ मममत्तः यदपियद्यपीमेदुर्लभाः ॥ २ ॥

---

[1] वरदर्षभेतिक०पा० [2] प्रादात्तांस्तपसाप्रीतइतिक्वचि०पा० तान्तेनयाचितानित्यर्थः [3] उत्तरश्लोकस्थंयथात्मनइतिसर्वत्रसंबंधबोधनार्थमत्रलापितम्

ततोजगामभगवानमोघानुग्रहोविभुः ॥ पूजितोऽसुरवर्येणस्तूयमानःप्रजेश्वरैः ॥ ३ ॥ एवंलब्धवरोदैत्योबिभ्रद्धेममयंवपुः ॥ भगवत्यकरोद्द्वेषंभ्रातुर्वधमनुस्मरन् ॥ ४ ॥ सविजित्यदिशःसर्वालोकांश्चत्रीन्महासुरः ॥ देवासुरमनुष्येंद्रान्गंधर्वगरुडोरगान् ॥ ५ ॥ सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून् ॥ यक्षरक्षःपिशाचेशान्प्रेतभूतपतीनथ ॥ ६ ॥ सर्वसत्त्वपतीन्जित्वावशमानीयविश्वजित् ॥ जहारलोकपालानांस्थानानिसहतेजसा॥ ७॥ देवोद्यानश्रियाजुष्टमध्यास्तेस्मत्रिविष्टपम् ॥ महेंद्रभवनंसाक्षान्निर्मितंविश्वकर्मणा॥ त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत् ॥८॥ यत्रविद्रुमसोपानामहामारकताभुवः॥ यत्रस्फाटिककुड्यानिवैदूर्यस्तंभपंक्तयः॥ ९॥ यत्रचित्रवितानानिपद्मरागासनानिच॥ पयःफेननिभाःशय्यामुक्तादामपरिच्छदाः॥ १०॥ कूजद्भिर्नूपुरैर्देव्यःशब्दयंत्यइतस्ततः॥ रत्नस्थलीषुपश्यंतिसुदतीःसुंदरंमुखम् ॥ ११ ॥ तस्मिन्महेंद्रभवनेमहाबलोमहामनानिर्जितलोकएकराट् ॥ रेमेऽभिवंद्यांघ्रियुगःसुरादिभिःप्रतापितैरूर्जितचंडशासनः॥१२॥ तमंगमत्तंमधुनोरुगंधिनाविवृत्तताम्राक्षमशेषधिष्ण्यपाः॥ उपासतोपायनपाणिभिर्विनात्रिभिस्तपोयोगबलौजसांपदम् ॥ १३ ॥ जगुर्महेंद्रासनमोजसास्थितंविश्वावसुस्तुंबुरुरस्मदादयः॥ गंधर्वसिद्धाऋषयोऽस्तुवन्मुहुर्विद्याधराअप्सरसश्चपांडव ॥ १४॥ सएववर्णाश्रमिभिःक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः॥ इज्यमानोहविर्भागानग्रहीत्स्वेनतेजसा ॥ १५ ॥

अमोघोऽनुग्रहोयस्य प्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः ॥ ३ ॥ यदर्थंतपस्तप्तंतदाह एवमित्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्वेषांसत्त्वानांप्राणिजातानां येयेपतयस्तान् ॥ ७ ॥ त्रिविष्टपंस्वर्गमध्यास्तेस्माधिष्ठितवान् तत्रस्वर्गेऽपिमहेंद्रभवनमध्युवासाधिवसतिस्म ॥ ८ ॥ अखिलसमृद्धियुक्तत्वमेवाऽऽह यत्रेतित्रिभिः ॥ ९ ॥ मुक्तादामानिपरिच्छदाःपरिकरायासाम् ॥ १० ॥ सुदतीःसुदत्यः ॥ ११ ॥ ऊर्जितमधिकंचंडंतीव्रंशासनंयस्य ॥ १२ ॥ अंगहेराजन्उरुगंधिनोग्रगंधेनमधुनासुरयामत्तम् अतएवविवृत्तेविघूर्णितेताम्रेअक्षिणीयस्यतम् अशेषधिष्ण्यपाः सर्वलोकपालाउपायनयुक्तैःपाणिभिरुपासतसेवंते त्रिभिर्ब्रह्मविष्णुरुद्रैर्विना पदमाश्रयभूतम् ॥ १३ ॥ उपासनप्रकारमाह जगुरिति ॥१४॥१५॥

॥ १६ ॥ तत्पत्न्योनद्यः ऊहुर्वहंतिस्म रत्नाकरानेवाऽऽह क्षारेति ॥ १७ ॥ आक्रीडंक्रीडास्थानम् द्रुमाःसर्वेषुऋतुषुगुणान्पुष्पफलादीन् सच लोकपालानांपृथग्विधान्गुणान्वर्षणदहनशोषणादीनेकएवदधार ॥ १८ ॥ निर्जिताःककुभोयेन यथोपजोषंयथाप्रीति ॥१९॥ महान्कालः

अकृष्टपच्यातस्यासीत्सप्तद्वीपवतीमही॥ तथाकामदुघाद्यौस्तुनानाश्चर्यपदंनभः॥१६॥ रत्नाकराश्चरत्नौघांस्तत्पत्न्यश्चोहुरूर्मिभिः॥ क्षारसीधुघृतक्षौद्रदधिक्षीरामृतोदकाः॥ १७॥ शैलाद्रोणीभिराक्रीडंसर्वर्तुषुगुणान्द्रुमाः॥ दधारलोकपालानामेकएवपृथग्गुणान्॥ १८॥ सइत्थंनिर्जितककुबेकराड्विषयान्प्रियान्॥ यथोपजोषंभुंजानोनातृप्यदजितेंद्रियः॥१९॥ एवमैश्वर्यमत्तस्यदृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः॥ कालोमहान्व्यतीयायब्रह्मशापमुपेयुषः॥ २०॥ तस्योग्रदंडसंविग्नाःसर्वेलोकाःसपालकाः॥ अन्यत्रालब्धशरणाःशरणंययुरच्युतम्॥ २१॥ तस्यैनमोस्तुकाष्ठायैयत्राऽऽत्माहरिरीश्वरः॥ यद्गत्वाननिवर्ततेशांताःसंन्यासिनोऽमलाः॥ २२॥ इतितेसंयतात्मानःसमाहितधियोऽमलाः॥ उपतस्थुर्हृषीकेशंविनिद्रावायुभोजनाः॥२३॥ तेषामाविरभूद्वाणीअरूपामेघनिःस्वना॥ सन्नादयंतीककुभःसाधूनामभयंकरी॥ २४॥ माभैष्टविबुधश्रेष्ठाःसर्वेषांभद्रमस्तुवः॥ मद्दर्शनंहिभूतानांसर्वश्रेयोपपत्तये॥ २५॥ ज्ञातमेतस्यदौरात्म्यंदैतेयापसदस्यच॥ तस्यशांतिंकरिष्यामिकालंतावत्प्रतीक्षत॥ २६॥ यदादेवेषुवेदेषुगोषुविप्रेषुसाधुषु॥ धर्मेमयिचविद्वेषःसवाआशुविनश्यति॥ २७॥ निर्वैरायप्रशांतायस्वसुतायमहात्मने॥ प्रह्रादाययदाद्रुह्येद्धनिष्येऽपिवरोर्जितम्॥ २८॥

[2]ऐंकसप्ततियुगानिकिंचिदधिकानि ॥२०॥२१॥२२॥२३॥ अरूपावक्तृरहिता ॥२४॥ ममदर्शनंश्रवणंसर्वेषांश्रेयसामुपपत्तयेभवति ॥२५॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ननुदेवादिविद्वेषेऽप्यस्यविनाशोनास्तिब्रह्मवरेणोर्जितत्वात्तत्राह निर्वैरायेति सर्वमहंसहेनमद्भक्तद्रोहमितिभावः॥ २८ ॥

---

१ वाक्यद्वयेपिवचनव्यत्ययेनदधुरितिसंबध्यते २ हिरण्यकशिपोर्भीत्याप्रपलाय्यशचीपतिः स्वर्गराज्यात्परिभ्रष्टोयुगानामेकसप्ततिर्मितपुराणांतरेहिरण्यकशिपुभये नपलायितस्येंद्रस्यैकसप्ततियुगपर्यंतंराज्यभ्रंशवर्णनादिदंलभ्यते ३ अरूपवाण्यादर्शनासंभवाद्दर्शनशब्दार्थःश्रवणम् ४ आश्चर्यप्रदमित्यपिक०पा० ५ यद्यांदिशंगत्वा ६ यस्येतिशेषः यदायस्यदेवादिषुविद्वेषोभवतितदासआशुविनश्यतीत्यन्वयः यद्वा देवादिषुविशिष्टोद्वेषोयस्यैवंभूतःसआशुविनश्यतीत्यन्वयः

असुरंचहतंमेनिरे तदानींतद्वेषेप्रवृत्तत्वादितिभावः ॥ २९ ॥ तमेवंद्वेषंवक्तुमादौसुतस्यमहत्त्वमाह तस्येति गुणैर्महानभूत् गुणानेवाऽऽह मह
दुपासकइत्यादिना ॥ ३० ॥ सत्यासंधाप्रतिज्ञायस्य एकएवप्रियश्चसुहृत्तमश्च ॥ ३१ ॥ दासवत्सम्यङ्नताआर्याणामंघ्रयोयेन गुरुषुई
श्वरइतिभावनायस्य ॥ ३२ ॥ व्यसनेषुप्राप्तेष्वपिनोद्विग्नचित्तः दृष्टेषुश्रुतेषुगुणेषुविषयेषु[1]निस्पृहः यतस्तेष्ववस्तुदृक् दांताइंद्रियादयोयस्य
रहितआसुरोभावोमत्सरादिर्यस्यसः असुरोऽपिसन्प्रशांतकामः ॥ ३३ ॥ अधुनाऽपितेगुणानापिधीयंतेतिरोहितानभवंति ॥ ३४ ॥ साधु

नारदउवाच इत्युक्तालोकगुरुणातंप्रणम्यदिवौकसः ॥ न्यवर्तंतगतोद्वेगामेनिरेचासुरंहतम् ॥ २९ ॥
तस्यदैत्यपतेःपुत्राश्चत्वारःपरमाद्भुताः॥प्रह्रादोऽभून्महांस्तेषांगुणैर्महदुपासकः॥ ३० ॥ ब्रह्मण्यःशीलसंपन्नः
सत्यसंधोजितेंद्रियः ॥ आत्मवत्सर्वभूतानामेकःप्रियसुहृत्तमः ॥ ३१ ॥ दासवत्संनतार्यांघ्रिःपितृवद्दीनव
त्सलः ॥ भ्रातृवत्सदृशेस्निग्धोगुरुष्वीश्वरभावनः ॥ विद्या[2]ऽर्थरूपजन्माढ्योमानस्तंभविवर्जितः ॥ ३२ ॥
नोद्विग्नचित्तोव्यसनेषुनिस्पृहःश्रुतेषुदृष्टेषुगुणेष्ववस्तुदृक् ॥ दांतेंद्रियप्राणशरीरधीःसदाप्रशांतकामोरहिता
सुरोऽसुरः॥ ३३ ॥यस्मिन्महद्गुणा[3]राजन्गृह्यंतेकविभिर्मुहुः॥नतेऽधुनाऽपिधीयंतेयथाभगवतीश्वरे॥ ३४॥
यंसाधुगाथासदसिरिपवोऽपिसुरान्नृप॥ प्रतिमानंप्रकुर्वंतिकिमुतान्येभवादृशाः ॥ ३५ ॥ गुणैरलमसंख्ये
यैर्माहात्म्यंतस्यसूच्यते ॥ वासुदेवेभगवतियस्यनैसर्गिकीरतिः ॥ ३६ ॥ न्यस्तक्रीडनकोबालोजडवत्तन्मन
स्तया॥ कृष्णग्रहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशम् ॥ ३७ ॥ आसीनःपर्यटन्नश्नन्शयानःप्रपिबन्ब्रुवन्॥ नानु
संधत्तएतानिगोविंदपरिरंभितः॥ ३८ ॥

गाथासदसिसा[4]धुकथाप्रसंगवत्यांसभायाम् यंप्रह्रादम् प्रतिमानंदृष्टांतम् रिपवोपिसुराःकुर्वंति किंवक्तव्यंभवादृशाविष्णुभक्ताः ॥ ३५ ॥
सूच्यतेमयाकेवलंद्योत्यते सुष्ठुकथ्यतइतिवा ॥ ३६ ॥ नैसर्गिकरतेर्लिंगा[5]न्याह न्यस्तक्रीडनकइतिषड्भिः तन्मनस्तयातदेकचित्तत्वेन ॥ ३७॥
एतान्यासनादीनि गोविंदेनपरिरंभितआत्मनाएकीकृतः ॥ ३८ ॥

---

[1] ऐहिकामुष्मिकेष्वित्यर्थः [2] विद्याश्चतुर्दश अर्थोधनम् प्रशस्तेरूपजन्मनी [3] महतांगुणाः [4] देवासुरमनुष्याणांमध्येकःसाधुरितिप्रसंगवत्यामित्यर्थः [5] इयंटीकाऽधिकाप्रा०पु०द्वये

रुदतिरोदितिरौति वैकुंठस्यचिंतयाशबलाव्यामिश्राक्षुभिताचेतनायस्य तस्यचिंतयाऽऽल्हादोयस्य ॥ ३९ ॥ क्वचिदुत्कंठोमुक्तकंठःसन् अनुचकारतच्चेष्टादिकंस्वयंकृतवान् ॥ ४० ॥ संस्पर्शस्तद्भावापत्तिस्तेननिर्वृतः अस्पंदःस्थिरोयःप्रणयस्तेनयआनंदस्तेनयत्सलिलंतेनयुक्ते आमीलितेईषन्निमीलितेईक्षणेयस्यसः ॥ ४१ ॥ आत्मनःपरांनिर्वृतिंतन्वन्दुःसंगेनदीनस्याम्यस्यापिमनः[1]शमंशांतंव्यधात् ॥ ४२ ॥ अघंद्रोहमकरोत् ॥ ४३ ॥ प्रथमाध्यायांतेपृष्टमेवार्थमतिविस्मयेनपुनःपृच्छति देवर्षइति तवत्वत्तस्तववाक्यमितिवा साधवेऽघमदात्साधोद्रोहंकृतवानितियदेतद्वेदितुंज्ञातुमिच्छामः ॥ ४४ ॥ उपालभंतेआक्षिपंति अघंतुनैवकुर्वंति अपरःशत्रुरिव ॥ ४५ ॥ अनुवशाननुकूलान् साधून्रागरोषान् गुरुःपितैवदेवतायेषांतानुद्दिश्याघंनकुर्वंतीतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः पुत्रायपुत्रमुद्दिश्यपितुर्द्वेषःपित्राकृतोद्वेषःपुत्रस्यमरणार्थंप्रयोजितःप्रवर्तितइतियदेतत्कौतूहलंविधमापाकुरु यद्वा यद्यस्मात्पुत्रााययोद्वेषःसपितुर्मरणायप्रयोजितोऽतएतत्कौतूहलंविधमेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

क्वचिद्रुदतिवैकुंठचिंताशबलचेतनः ॥ क्वचिद्धसतितच्चिंताह्लादउद्गायतिक्वचित् ॥ ३९ ॥ नदतिक्वचिदुत्कंठोविलज्जोनृत्यतिक्वचित् ॥ क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकारह ॥ ४० ॥ क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्तेसंस्पर्शनिर्वृतः ॥ अस्पंदप्रणयानंदसलिलामीलितेक्षणः ॥ ४१ ॥ सउत्तमश्लोकपदारविंदयोर्निषेवयाऽकिंचनसंगलब्धया ॥ तन्वन्परांनिर्वृतिमात्मनोमुहुर्दुःसंगदीनान्यमनःशमंव्यधात् ॥ ४२ ॥ तस्मिन्महाभागवतेमहाभागेमहात्मनि ॥ हिरण्यकशिपूराजन्नकरोदघमात्मजे ॥ ४३ ॥ युधिष्ठिरउवाच देवर्षएतदिच्छामोवेदितुंतवसुव्रत ॥ यदात्मजायशुद्धायपिताऽदात्साधवेत्यघम् ॥ ४४ ॥ पुत्रान्विप्रप्रतिकूलान्स्वान्पितरःपुत्रवत्सलाः ॥ उपालभंतेशिक्षार्थंनैवाघमपरोयथा ॥ ४५ ॥ किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान् ॥ एतत्कौतूहलंब्रह्मन्नस्माकंविधमप्रभो ॥ पितुःपुत्राययद्द्वेषोमरणायप्रयोजितः[2] ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेप्रह्लादचरितेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

---

१ शमशब्दादर्शआद्यच् मनःशमंमनःशांतिंव्यधादितिपाठस्त्वक्लिष्टः २ एतदग्रे " मनोभ्रमतिमेब्रह्मन्नेतस्मिन्संकटेद्विज " इत्यर्धमधिकंपुस्तकत्रये

पंचमेगुरुतोऽधीतंत्यक्त्वाविष्णुस्तुनौरतम् ॥ घातयन्द्विपसर्पाद्यैःसुतंदैत्योनचाशकत् ॥ १ ॥ भगवद्भक्तिरेवविद्वेषेकारणमितिवक्तुमाह पौरो
हित्यायेत्यादिना काव्यःशुकः अतस्तस्यसुतौदैत्यराजगृहांतिकेन्यवसतामितिशेषः ॥ १ ॥ पाठ्यान्दंडनीत्यादीन् पाठ्यानसुरबालकानिति
वाऽन्वयः ॥ २ ॥ अनुश्रवणानंतरंतथैवपपाठचकिंतुतत्साधुनमेने तत्रहेतुः स्वःपरइत्यसद्ग्रहोमिथ्याभिनिवेशएवाश्रयोयस्यतत् ॥ ३ ॥ ४ ॥
हेअसुरवर्यअसद्ग्रहादहंममेतिमिथ्याऽभिनिवेशाद्धेतोःसम्यगुद्विग्नाविषण्णाधीर्येषांते वनंगतःसन्हरिमाश्रयेतेतियत्तदेवाहंसाधुमन्येकथंभूतं

नारदउवाच पौरोहित्यायभगवान्वृतःकाव्यःकिलासुरैः ॥ शंडामर्कौसुतौतस्यदैत्यराजगृहांतिके ॥ १ ॥ तौ
राज्ञाप्रापितंबालंप्रह्लादंनयकोविदम् ॥ पाठयामासतुःपाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् ॥ २ ॥ यत्तत्रगुरुणाप्रो
क्तंशुश्रुवेऽनुपपाठच ॥ नसाधुमनसामेनेस्वपरासद्ग्रहाश्रयम् ॥ ३ ॥ एकदाऽसुरराट्पुत्रमंकमारोप्यपांडव ॥
पप्रच्छकथ्यतांवत्समन्यतेसाधुयद्भवान् ॥ ४ ॥ प्रह्लादउवाच तत्साधुमन्येऽसुरवर्यदेहिनांसदासमु
द्विग्नधियामसद्ग्रहात् ॥ हित्वाऽऽत्मपातंगृहमंधकूपंवनंगतोयद्धरिमाश्रयेत ॥ ५ ॥ नारदउवाच श्रुत्वा
पुत्रगिरोदैत्यःपरपक्षसमाहिताः ॥ जहासबुद्धिर्बालानांभिद्यतेपरबुद्धिभिः ॥ ६ ॥ सम्यग्विधार्यतांबालोगु
रुगेहेद्विजातिभिः ॥ विष्णुपक्षैःप्रतिच्छन्नैर्नभिद्येतास्यधीर्यथा ॥ ७ ॥ गृहमानीतमाहूयप्रह्लादंदैत्ययाजकाः
प्रशस्यश्लक्ष्णयावाचासमपृच्छंतसामभिः ॥ ८ ॥ वत्सप्रह्लादभद्रंतेसत्यंकथयमामृषा ॥ बालानतिकुतस्तु
भ्यमेषबुद्धिविपर्ययः ॥ ९ ॥ बुद्धिभेदःपरकृतउताहोतेस्वतोऽभवत् ॥ भण्यतांश्रोतुकामानांगुरूणांकुलनंदन
॥ १० ॥ प्रह्लादउवाच स्वः[1]परश्चेत्यसद्ग्राहःपुंसांयन्माययाकृतः ॥ विमोहितधियांदृष्टस्तस्मैभगवतेनमः ॥ ११ ॥

गृहम् आत्मपातमात्मनोऽधःपातनिमित्तम् कुतः अंधकूपवन्मोहावहम् ॥ ५ ॥ परपक्षेविष्णौसमाहिताःपरिनिष्ठिताः हासेहेतुः बुद्धिरिति ॥
॥ ६ ॥ विष्णुपक्षैर्भागवतैर्हेतुभूतैः ननुत्वद्गृहकुतस्तेषांप्रवेशः सत्यम् तथाऽपिप्रतिच्छन्नैर्वेषांतरेणच्छन्नैः ॥ ७ ॥ दैत्यैर्गृहमानीतम् ॥ ८ ॥ बा
लान्सर्वानतिअतिक्रम्य तुभ्यंतव ॥ ९ ॥ १० ॥ अहोमायामोहिताभवंतोमामाक्षिपंतीत्याशयेनतावदाह स्वःपरश्चेतिमिथ्याभिनिवेशोय
दीययामाययैवकृतोनतुवास्तवः अतएवतदीययामाययाविमोहितबुद्धीनांभवतामेवदृष्टोनतुमम तस्मैअचिंत्यमायेश्वरायनमः ॥ ११ ॥

---

[1] परःस्वश्चेतिबहुषुपु०पाठः

[1]अहोकिमेतत्त्वलपसितवबुद्धिभेदोयतोजातस्तंकथयेत्याक्षिप्तः संस्तत्प्रसादादेवेत्युत्तरमाह सइतित्रिभिः सभगवान्यदाऽनुव्रतोऽनुकूलोभवति तदापशूनामविवेकिनामिवबुद्धिर्भेदगताअसतीमिथ्यासंसारविषयाविभिद्यतेअभिन्नात्मनिष्ठाभवति ॥१२॥ भेदस्यासत्त्वंदर्शयन्नाऽऽह सएषपरमात्मैवस्वःपरइतिचाविवेकिभिर्निरूप्यते युक्तंचैतत् यतोयस्यवर्त्मनिजिज्ञासायांब्रह्मादयोऽपिमुह्यंति तत्रहेतुः दुरत्ययंदुर्घटमनुक्रमणमनुचरितमनुवर्णनंवायस्य॥१३॥ननुनिर्विकारस्यकथंमतिभेदकत्वंतत्राऽऽह यथेति तथाअयोलोहमाकर्षस्यायस्कांतस्यसमीपेस्वयमेवभ्रमतितथामेचेतश्चक्रपाणेःसन्निधौ [2]तवकुतोजातस्तत्सन्निधिस्तत्राऽऽह यदृच्छयेति कस्यतपोदानादेःफलमेतदितिनज्ञायतइत्यर्थः ॥१४॥ रा

सयदाऽनुव्रतःपुंसांपशुबुद्धिर्विभिद्यते॥ अन्यएषतथाऽन्योहमितिभेदगताऽसती ॥ १२ ॥ सएषआत्मस्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुक्रमणोनिरूप्यते॥ मुह्यंतियद्वर्त्मनिवेदवादिनोब्रह्मादयोह्येषभिनत्तिमेमतिम्॥ १३ यथाभ्राम्यत्ययोब्रह्मन्स्वयमाकर्षसन्निधौ॥ तथामेभिद्यतेचेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया॥ १४॥ नारदउवाच एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वाविरराममहामतिः॥ तंनिर्भर्त्स्याथकुपितःसदीनोराजसेवकः ॥ १५॥ आनीयतामरेवेत्रमस्माकमयशस्करः॥ कुलांगारस्यदुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितोदमः ॥ १६ ॥ दैतेयचंदनवनेजातोऽयंकंटकद्रुमः॥ यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः॥ १७॥ इतितंविविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः ॥ प्रह्लादंग्राहयामासत्रिवर्गस्योपपादनम्॥ १८॥ ततएनंगुरुर्ज्ञात्वाज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् ॥ दैत्येंद्रंदर्शयामासमातृमृष्टमलंकृतम्॥ १९॥

जसेवकउवाचेतिशेषः ॥ १५॥ अरेवेत्रंकशाऽऽनीयताम् सामदानभेददंडानांमध्येचतुर्थोदमोदंडोऽस्यदुर्बुद्धेरुदितउक्तःशास्त्रेषु दुर्बुद्धित्वेहेतुःकुलांगारस्यकुलस्यांगारवन्नाशहेतोः ॥ १६ ॥ तत्कुतस्तत्राऽऽह दैतेयाएवचंदनद्रुमास्तेषांवनेऽयंकंटकद्रुमतुल्योजातः तदेवाऽऽह यस्यदैतेयचंदनवनस्यमूलोन्मूलनेपरशुस्थानीयस्यविष्णोरयमर्भकएवनालायितोनालमिवाचरत् यथापरशोश्छेदकत्वेबब्बूलादिद्रुमनिर्मितोदंडःसहकारीतंविनाछेदनासंभवात्तथाऽयंविष्णोर्दैत्यमूलोच्छेदेहेतुर्जातइत्यर्थः ॥ १७ ॥ इतितंप्रह्लादंभीषयन्धर्मार्थकामवर्गस्यप्रतिपादकंशास्त्रमध्यापयामास॥१८॥ज्ञातंज्ञेयमुपायानांचतुष्टयंसामदानादियेनतम्दैत्येंद्रंप्रति मात्रामृष्टमुद्वर्त्यस्नापितम् अलंकृतंभूषणतिलकादिभिः॥१९॥

---

१ आःपापकिमेतत्त्वलपसीतिपुस्तकद्वयेपा० २ चेतसश्चक्रपाणेःसंनिधिरेवकुतस्तत्राहेतिबहुषुपु०पाठः

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पादसेवनंपरिचर्या अर्चनंपूजा दास्यंकर्मार्पणम् सख्यंतद्विश्वासादि आत्मनिवेदनंस्वशरीरसमर्पणम् यथाविक्रीतस्यगवाश्वादेर्भरणपालनादिचिंतानक्रियतेतथादेहंतस्मैसमर्प्यतच्चिंतावर्जनमित्यर्थः ॥ २३ ॥ इतिनवलक्षणानियस्याःसाअधीतेनचेद्भगवतिविष्णौभक्तिःक्रियतेसाचार्पितैवसतीयदिक्रियेतनतुकृतासतीपश्चादर्प्येततदुत्तममधीतंमन्ये नत्वस्माद्गुरोरधीतंशिक्षितंवातथाविधंकिंचिदस्तीतिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ [1]नविद्यतेसारंयत्रतदसारम् नविद्यतेसारंयस्मादितिवास्तवोऽर्थः ॥ २६ ॥ मित्रत्वेनप्रवर्तमानस्यापित्वविरोधाचरणंनासंभावितमित्याह संतिहीति दुष्टंमैत्रत्वंयेषांतेदुर्मैत्राः रोगइति ब्रह्महाक्षयरोगीस्यात्सुरापःश्यावदंतकः स्वर्णहारीतुकुनखीदुश्चर्मा गुरुतल्पगइत्यादिस्मृत्युक्तपातकिनांकालेनरकभोगानंतरंरोगोयथोदेतितथातेषांदुर्जनानांसुजनत्वेनवर्तमानानामप्यघंविद्वेषादिकमुदेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ मत्प्रणीतंमयापाठितम् नोऽस्मभ्यंकत्कुत्सितंदोषंमास्मअदाः अडागमआर्षः मयिदोषारोपंमाकृथाइत्यर्थः इंद्रशत्रोइति नहिब्राह्मणेषुतवकोपउचितइतिभावः ॥ २८ ॥

पादयोःपतितंबालंप्रतिनंद्याऽऽशिषाऽसुरः॥परिष्वज्यचिरंदोर्भ्यांपरमामापनिर्वृतिम्॥ २० ॥आरोप्यांकमवघ्रायमूर्धन्यश्रुकलांबुभिः ॥ आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाहयुधिष्ठिर ॥ २१ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच प्रह्लादानूच्यतांतातस्वधीतंकिंचिदुत्तमम् ॥ कालेनैतावताऽऽयुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् ॥ २२ ॥ प्रह्लादउवाच श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनम् ॥ अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनम्॥ २३ ॥इतिपुंसाऽर्पिताविष्णौभक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥ क्रियतेभगवत्यद्धातन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४॥निशम्यैतत्सुतवचोहिरण्यकशिपुस्तदा॥ गुरुपुत्रमुवाचेदंरुषाप्रस्फुरिताधरः ॥ २५ ॥ ब्रह्मबंधोकिमेतत्तेविपक्षंश्रयताऽसता॥ असारंग्राहितोबालोमामनादृत्यदुर्मते ॥ २६ ॥ संतिह्यसाधवोलोकेदुर्मैत्राश्छद्मवेषिणः ॥ तेषामुदेत्यघंकालेरोगःपातकिनामिव ॥ २७ ॥ गुरुपुत्रउवाच नमत्प्रणीतंनपरप्रणीतंसुतोवदत्येषतवेंद्रशत्रो ॥ नैसर्गिकीयंमतिरस्यराजन्नियच्छमन्युंकदद्दाःस्ममानः॥ २८॥

---

[1] अयंटीकाग्रंथोबहुषुपु॰नास्ति अंकितांध्रपुस्तकेतु “ तदाह ब्रह्मबंधोइति हेब्रह्मबंधोब्राह्मणाभासकिमेतत्तेत्वयाकृतमितिशेषः अतीवानुचितमेतत्कृतमित्यर्थः किं तत् यन्मामनादृत्यविपक्षंश्रयताअतएवासताममाहितकारिणात्वयाहेदुर्मतेअसारंग्राहितोबालइत्येतत् ” इतिव्याख्यानंदृश्यते तच्चटीकांतरस्थमितिभाति

गुरुमुखीगुरुवाक्यजनिता हेअभद्र ॥ २९ ॥ आस्तामियंवार्ताभवादृशानांविषयासक्तानामत्रानधिकारादित्याशयेनाऽऽह मतिरिति परतोगुरोःस्वतोवामिथोवाऽन्योऽन्यतोनाभिपद्येतनसंपद्येत केषाम् गृहव्रतानांगृहएवव्रतंसंकल्पइतिकृत्यचिंतायेषाम अतएवादांतैरनुपरतैर्गोभिरिंद्रियैर्हेतुभूतैस्तमिस्रंसंसारंविशताम् तत्रचर्वितस्यैवचर्वणंयेषाम् ॥ ३० ॥ ननुश्रीकृष्णस्यपरमानंदस्वरूपत्वात्तेऽपितन्निष्ठाएवकिंनस्युरितिचेत्तदज्ञानादित्याह नेति येदुराशयाविषयवासितांतःकरणास्तेहिविष्णुंनविदुः तत्रहेतुः स्वस्मिन्नेवार्थःपुरुषार्थोयेषांतेषांगतिंगम्यम् ननुतेऽपिगुरूपदेशाद्विष्णुंज्ञास्यंतितत्राऽऽह बहिर्विषयेष्वर्थोयेषांतेबहिरर्थास्तानेवगुरुत्वेनमंतुंशीलंयेषांते अतोंऽधैरुपनीयमानाअंधायथापंथानंनविदुः

नारदउवाच गुरुणैवंप्रतिप्रोक्तोभूयआहासुरःसुतम् ॥ नचेद्गुरुमुखीयंतेकुतोऽभद्राऽस[1]तीमतिः ॥ २९ ॥
प्रह्लादउवाच मतिर्नकृष्णेपरतःस्वतोवामिथोऽभिपद्येतगृहव्रतानाम् ॥ अदांतगोभिर्विशतांतमिस्रंपुनःपुन
श्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥ नतेविदुःस्वार्थगतिंहिविष्णुंदुराशयायेबहिरर्थमानिनः ॥ अंधायथांऽधैरुपनी
यमानावाचीशतंत्यामुरुदाम्निबद्धाः ॥ ३१ ॥ नैषांमतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिंस्पृशत्यनर्थापगमोयदर्थः ॥ महीय
सांपादरजोभिषेकंनिष्किंचनानांनवृणीतयावत् ॥ ३२ ॥ इत्युक्तोपरतंपुत्रंहिरण्यकशिपूरुषा ॥ अंधीकृता
त्मास्वोत्संगान्निरस्यतमहीतले ॥ ३३ ॥

किंतुगर्तेपतंतितथातेऽपीशस्यतंत्यांदीर्घरज्ज्वांवेदलक्षणायामुरूणिदामानिब्राह्मणादिनामानियस्यांतस्यांकाम्यैः कर्मभिर्बद्धाएवभवंतीत्यर्थः तदुक्तम् विषयाविष्टचित्तानांविष्ण्वावेशःसुदूरतः ॥ वारुणीदिग्गतंवस्तुव्रजन्नैंद्रींकिमाप्नुयादिति ॥ ३१ ॥ ननुचएकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितंविष्णुंकथंनविदुःकुतोवातेषांतमिस्रप्रवेशस्तत्राऽऽह नैषामिति निष्किंचनानांनिरस्तविषयाभिमानानांमहत्तमानांपादरजसाऽभिषेकंयावन्नवृणीततावच्छ्रुतिवाक्यतोजाताप्येषांमतिरुरुक्रमस्यांघ्रिंनस्पृशतिनप्राप्नोति असंभावनादिभिर्विहन्यतइत्यर्थः अनर्थस्यसंसारस्यापगमोयदर्थोयस्याअंघ्रिस्पर्शिन्यामतेरर्थःप्रयोजनम् महदनुग्रहाभावान्नतत्त्वनिश्चयोनापिमोक्षस्तेषामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ निरस्यतचिक्षेप ॥ ३३ ॥

---

[1] असतीविष्णुस्तवनलक्षणामतिः कुतःप्राप्तेत्यर्थः

अमर्षोऽसहनंतेनसहितयारुषाऽऽविष्टोव्याप्तः कषायीभूतेआताम्रेलोचनेयस्य हेनैर्ऋताराक्षसाः ॥ ३४ ॥ वध्यत्वेहेतुः यतोयंमेभ्रातृहा कुतः योविष्णोःपादौदासवदर्चति तत्पक्षपातीत्यर्थः अतःसएवायमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ अहोविष्णुरप्यविश्वसनीयंकिमितिस्वीकृतवानित्याह विष्णोर्वेति अहाज्जहौ ॥ ३६ ॥ ननुतवायमपत्यंकथंवध्यस्तत्राऽऽह परोप्यौषधमिवहितकृच्चेत्तर्ह्यपत्यमेवज्ञेयः सुतःस्वदेहजोऽप्यहितश्चेदामयइवज्ञेयः आस्तांममतास्पदस्यकथाअंगमपिचयत्करचरणादितदप्यात्मनोऽहितंचेच्छिंद्यादेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अतःसर्वैरुपा

आहामर्षरुषाविष्टःकषायीभूतलोचनः ॥ वध्यतामाश्वयंवध्योनिः[1]सारयतनैर्ऋताः ॥ ३४ ॥ अयंमेभ्रातृहासोऽयंहित्वास्वान्सुहृदोऽधमः ॥ पितृव्यहंतुर्यःपादौविष्णोर्दासवदर्चति ॥ ३५ ॥ विष्णोर्वासाध्वसौकिंनुकरिष्यत्यसमंजसः ॥ [2]सौहृदंदुस्त्यजंपित्रोरहाद्यःपंचहायनः ॥ ३६ ॥ परोप्यपत्यंहितकृद्यथौषधंस्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ॥ छिंद्यात्तदंगंयदुतात्मनोऽहितंशेषंसुखंजीवतियद्विवर्जनात् ॥ ३७ ॥ सर्वैरुपायैर्हंतव्यःसंभोजशयनासनैः ॥ सुहृल्लिंगधरःशत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेंद्रियम् ॥ ३८ ॥ [3]नैर्ऋतास्तेसमादिष्टाभर्त्रावैशूलपाणयः ॥ तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ॥ ३९ ॥ नदंतोभैरवान्नादांश्छिंधिभिंधीतिवादिनः ॥ आसीनंचाहनन्शूलैःप्रह्लादंसर्वमर्मसु ॥ ४० ॥ परेब्रह्मण्यनिर्देश्येभगवत्यखिलात्मनि ॥ युक्तात्मन्यफलाआसन्नपुण्यस्येवसत्क्रियाः ॥ ४१ ॥ प्रयासेऽपहतेतस्मिन्दैत्येंद्रःपरिशंकितः ॥ चकारतद्वधोपायान्निर्बंधेनयुधिष्ठिर ॥ ४२ ॥ [4]दिग्गजैर्दंदशूकैश्चअभिचारावपातनैः ॥ मायाभिःसन्निरोधैश्चगरदानैरभोजनैः ॥ ४३ ॥

यैर्हंतव्यः संभोजोभोजनम् भोजनादिषुविषादिप्रयोगैरित्यर्थः यथादुष्टमिंद्रियंमुनेःशत्रुः ॥ ३८ ॥ तिग्मास्तीक्ष्णादंष्ट्रायेषाम् करालान्यास्यानिभयंकराणिमुखानियेषांतेचतेच ताम्राणिश्मश्रूणिशिरोरुहाश्चयेषाम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ परेईश्वरेयुक्तःसमाहितआत्मामनोयस्यतस्मिन्प्रह्लादेतेषांनैर्ऋतादीनांप्रहारानिष्फलाआसन्जाताः तत्रहेतवः ब्रह्मणिनिर्विकारेऽनिर्देश्येऽविषयेभगवतिनिरतिशयैश्वर्येऽखिलात्मनिशस्त्रादीनामपिनियंतर्येवंभूतेपरे अपुण्यस्यनिर्दैवस्यसत्क्रियामहोद्यमाइव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दंदशूकैःसर्पैः अभिचाराःकृत्यादयः अवपातनानिगिरिशृंगादधःपातनानितैः मायाभिःशंबरनिर्मिताभिः अवटादिषुसन्निरोधैश्च ॥ ४३ ॥

---

[1] मद्दृष्टेर्दूरतःकुरुतेत्यर्थः [2] सौहृदंस्नेहम् [3] नैर्ऋताइतिनारदवाक्यम् [4] अंकितातिरिक्तेषुब॰पु॰ 'दिग्गजैर्दंदशूकेंद्रैरितिमूलपाठोदृश्यते दंदशूकैःसर्पैरितिटीकाचनास्ति

पर्वताक्रमणैःपर्वतानांतदुपरिक्षेपैः बहुवचनैरभिचाराद्यावृत्तिंदर्शयति तद्धननंकर्तुंनाभ्यपद्यतनप्राप नाशक्नोदित्यर्थः ॥४४॥चिंतामेवाऽऽह
एषइतित्रिभिः मेमया असाधुपरुषंयथाभवतितथोक्तः असद्धर्मैरपकारैरभिचारैर्वा ॥ ४५ ॥ अविदूरेसमीपेवर्तमानोऽपिबालोप्ययमजड
धीर्निर्भयचित्तोमेऽनार्यमन्याय्यंशत्रुत्वंवानविस्मरति अजीगर्तस्यमध्यमपुत्रःशुनःशेपोनामपितृभ्यांहरिश्चंद्रायविक्रीतःसन्यथातयोरप
कारमविस्मरंस्तद्विपक्षंविश्वामित्रमाश्रित्यगोत्रांतरमापन्नस्तद्वत् यद्वा स्वभावापरित्यागेदृष्टांतः शुनःशेपःपुच्छमिवेति ॥ ४६ ॥ अप्रमेयो

हिमवाय्वग्निसलिलैःपर्वताक्रमणैरपि ॥ नशशाकयदा[1]हंतुमपापमसुरःसुतम् ॥ चिंतांदीर्घतमांप्राप्तस्तत्कर्तुं
नाभ्यपद्यत ॥ ४४ ॥ एषमेबह्वसाधूक्तोवधोपायाश्चनिर्मिताः ॥ तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तःस्वेनैवतेजसा ॥ ४५ ॥
वर्तमानोऽविदूरेवैबालोप्यजडधीरयम् ॥ नविस्मरतिमेऽनार्यंशुनःशेपइवप्रभुः ॥ ४६ ॥ अप्रमेयानुभावो
यमकुतश्चिद्भयोऽमरः ॥ नूनमेतद्विरोधेनमृत्युर्मेभविता नवा ॥ ४७ ॥ इतितंचिंतयाकिंचिन्म्लानश्रियमधो
मुखम् ॥ शंडामर्कावौशनसौविविक्तइतिहोचतुः ॥ ४८ ॥ जितंत्वयैकेनजगत्त्रयंभ्रुवोर्विजृंभणत्रस्तसमस्त
धिष्ण्यपम् ॥ नतस्यचिंत्यंतवनाथचक्ष्महेनवैशिशूनांगुणदोषयोःपदम् ॥ ४९ ॥ इमंतुपाशैर्वरुणस्यबद्ध्वा
निधेहिभीतोनपलायतेयथा ॥ बुद्धिश्चपुंसोवयसार्यसेवयायावद्गुरुर्भार्गवआगमिष्यति ॥ ५० ॥ तथेतिगुरु
पुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ॥ धर्मोह्यस्योपदेष्टव्योराज्ञांयेगृहमेधिनाम् ॥ ५१ ॥ [2]धर्ममर्थंचकामंचनितरां
चानुपूर्वशः ॥ प्रह्लादायोचतूराजन्प्रश्रिताऽवनतायच ॥ ५२ ॥

ऽपरिमेयोऽनुभावोयस्य नकुतश्चिद्भयंयस्य अमरोमृत्युशून्यश्च नवाभविता [3]अन्यथामृत्युर्नैवभविष्यतीत्यर्थः ॥४७॥औशनसौउशनसःपुत्रौ
नीतिज्ञौ विविक्तेएकांते ॥४८॥ भ्रुवोर्विजृंभणेनैवत्रस्ताःसमस्ताधिष्ण्यपालोकपालायस्मिन् तस्यतवचिंत्यंनचक्ष्महेनपश्यामः पदमालंबनंनै
वास्ति यद्वा शिशूनांवृत्तंगुणदोषयोःपदंविषयोनभवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ तथाऽपितुबंधनमस्योचितमित्याहतुः इमंत्विति यावद्गुरुर्भार्गवआ
गमिष्यतितावद्बद्ध्वानिधेहि ततःकिमतऊचतुः यतःपुंसोबुद्धिश्चवयसातथाआर्यसेवयासमीचीनाभवति ॥ ५० ॥ अनुज्ञायतथेत्यंगीकृत्य
॥ ५१ ॥ ततश्चतौप्रह्लादायधर्मादिकमूचतुः प्रश्रितश्चासाववनतश्चतस्मै ॥ ५२ ॥

---

[1] यदाहंतुंनशशाकतदादीर्घतमांचिंतांप्राप्तइत्यन्वयः [2] नारदवाक्यमेतत् [3] अन्यथाएतद्विरोधाभावे

यथायथावत्त्रिवर्गमुपशिक्षितमपिनसाधुमेनेतत्तांशिक्षांच कुतः द्वंद्वैःरागद्वेषादिभिर्विषयेष्वारमणंयेषांतैरुपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥ परावृत्तोऽन्यत्रगतः सउपहूतः संधिःपादपूरणार्थम् क्रीडार्थंकृतक्षणैःकृतोत्सवैर्लब्धावसरैरितिवा ॥ ५४ ॥ तन्निष्ठांतेषांनिष्ठांजन्ममरणादिलक्षणां विद्वान् ॥ ५५ ॥ द्वंद्वारामाणामीरितैरीहितैश्चनदूषिताधीर्येषाम् यतोबालाः ॥ ५६ ॥ तस्मिन्नेवन्यस्तंहृदयमीक्षणंचयैः ॥ ५७ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ षष्ठेगुरौगृहव्यग्रेप्रह्लादोदैत्यबालकान् ॥ अनुकंप्यपरंतत्त्वं

यथात्रिवर्गंगुरुभिरात्मनेउपशिक्षितम् ॥ नसाधुमेनेतच्छिक्षांद्वंद्वारामोपवर्णिताम् ॥५३॥ यदाऽऽचार्यःपरावृत्तोगृहमेधीयकर्मसु ॥ वयस्यैर्बालकैस्तत्रसोपहूतःकृतक्षणैः ॥ ५४ ॥ अथतान्श्लक्ष्णयावाचाप्रत्याहूयमहाबुधः ॥ उवाचविद्वांस्तन्निष्ठांकृपयाप्रहसन्निव ॥ ५५ ॥ तेतुतद्गौरवात्सर्वेत्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ॥ बालानदूषितधियोद्वंद्वारामेरितेहितैः ॥ ५६ ॥ पर्युपासतराजेंद्रतन्न्यस्तहृदयेक्षणाः ॥ तानाहकरुणोमैत्रोमहाभागवतोऽसुरः ॥ ५७ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेपंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ छ ॥ प्रह्लादउवाच कौमारआचरेत्प्राज्ञोधर्मान्भागवतानिह ॥ दुर्लभंमानुषंजन्मतदप्यध्रुवमर्थदम् ॥ १ ॥ यथाहिपुरुषस्येहविष्णोःपादोपसर्पणम् ॥ [1]यदेषसर्वभूतानांप्रियआत्मेश्वरःसुहृत् ॥ २ ॥ सुखमैंद्रियकंदैत्यादेहयोगेनदेहिनाम् ॥ सर्वत्रलभ्यतेदैवाद्यथादुःखमयत्नतः ॥ ३ ॥

नारदोक्तमुपादिशत् ॥ १ ॥ निरर्थकक्रियालापैरायुर्व्ययमजानताम् ॥ प्रह्लादःसदयंप्राहधर्मंभागवतंकृती ॥ २ ॥ कौमारइत्यादिना इहैवमानुषजन्मनिधर्मानाचरेत् यतोऽर्थदमेतत् तत्रचकौमारएव यतस्तदप्यध्रुवम् नचैवंभूतंजन्मांतरम् यतोदुर्लभम् तत्रधर्मानेवाचरेन्नसुखार्थंप्रयासान् तत्रभागवतानेवनकाम्यान् ॥ १ ॥ इहभागवतानेवधर्मानाचरेदित्येतदुपपादयति यथाहीतिचतुर्भिः इहपुरुषस्यविष्णोःपादोपसर्पणमेवयथाऽनुरूपंयोग्यमित्यर्थः यद्यस्मादेषप्रियइत्यादि ॥ २ ॥ ननुभोगोद्यमःकथंत्याज्यइतिचेत्तत्राऽऽह सुखमिति सर्वत्रपश्वादावपि दैवात्पूर्वादृष्टादेव ॥ ३ ॥

---

[1] यद्यस्मादेषआत्माआत्मत्वात्सुहृत्प्रियश्चेत्यर्थः

अतस्तदर्थंप्रयासोनकर्तव्यः यतःप्रयासात्परंकेवलमायुषोव्ययएव यतस्तथातेनप्रकारेणक्षेमंनप्रामोति ॥ ४ ॥ भयमाश्रितःसंसारंप्राप्तः पुरुषरूपंशरीरंयावत्पुष्कलमस्तिनविपद्येतअक्षमंनभवेन्ननश्येदितिवा तावच्छीघ्रंक्षेमाययतेत ॥ ५ ॥ आयुर्व्ययक्रममाहपुंसइतित्रिभिः यद्यस्माच्छेते ॥ ६ ॥ विंशतिर्वर्षाण्यायुर्याति ॥ ७ ॥ दुरापूरेणदुःखैःसमंतादापूर्यमाणेन ॥ ८ ॥ ननुयौवनेगृहासक्तोऽपिपश्चाद्विरक्तःसन्क्षेमंयास्यतीत्याशंक्यतदसंभवंदर्शयन्कौमारएवाचरेदित्येतदुपपादयति कोगृहेष्वितिसप्तभिः ॥ ९ ॥ यमर्थमसुभिःक्रीणातिप्राणहा

तत्प्रयासोनकर्तव्योयतआयुर्व्ययःपरम् ॥ नतथाविंदतेक्षेमंमुकुंदचरणांबुजम् ॥ ४ ॥ ततोयतेतकुशलःक्षेमायभयमाश्रितः ॥ शरीरंपौरुषंयावन्नविपद्येतपुष्कलम् ॥ ५ ॥ पुंसोवर्षशतंह्यायुस्तदर्धंचाजितात्मनः ॥ निष्फलंयदसौरात्र्यांशेतेंऽधंप्रापितस्तमः ॥ ६ ॥ मुग्धस्यबाल्येकौमारेक्रीडतोयातिविंशतिः ॥ जरयाग्रस्तदेहस्ययात्यकल्पस्यविंशतिः ॥ ७ ॥ दुरापूरेणकामेनमोहेनचबलीयसा ॥ शेषंगृहेषुसक्तस्यप्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८ ॥ कोगृहेषुपुमान्सक्तमात्मानमजितेंद्रियः ॥ स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेतविमोचितुम् ॥ ९ ॥ कोन्वर्थतृष्णांविसृजेत्प्राणेभ्योऽपियईप्सितः ॥ यंक्रीणात्यसुभिःप्रेष्ठैस्तस्करःसेवकोवणिक् ॥ १० ॥ कथंप्रियायाअनुकंपितायाःसंगंरहस्यंरुचिरांश्चमंत्रान् ॥ सुहृत्सु चस्नेहसितःशिशूनांकलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥ पुत्रान्स्मरंस्तादुहितॄर्हृदय्याभ्रातॄन्स्वसॄर्वापितरौचदीनौ ॥ गृहान्मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्चवृत्तीश्चकुल्याःपशुभृत्यवर्गान् ॥ १२ ॥

निःसंगीकृत्यापिसाधयतितस्करादिः तस्मिन्नर्थेतृष्णांकोनुविसृजेत् ॥ १० ॥ किंच कथमित्यादि प्रियायाःसंगादिकंस्मरन्कथंत्यजेतेतितृतीयेनान्वयः मंत्रान्हितशिक्षालापान् सुहृत्सुचसंगम् तेषांस्नेहेनसितोबद्धः कलानिमधुराण्यक्षराणियेषांतेषांचसंगम् तेष्वनुरक्तंचित्तंयस्य ॥ ॥ ११ ॥ ताःश्वशुरगृहेस्थिताः हृदय्याहृदयंगमाः मनोज्ञाउरवःपरिच्छदायेषुतान्गृहान् वृत्तीर्जीविकाः कुल्याःकुलपरंपरागताः ॥ १२ ॥

---

१ भजन्नितिशेषः तथाचायमर्थः यथाकथंचिद्वैषयिकसुखलाभेऽपिमुकुंदचरणांबुजंभजन्येनप्रकारेणक्षेमंप्रामोतितथातेनप्रकारेणक्षेमंनप्रामोतिअर्थाद्वैषयिकसुखप्रयासकर्तेति २ पंचाशद्वर्षात्मकमायूरात्रौनिष्फलंयातीत्यर्थः ३ किंचिदपिकर्तुमसमर्थस्य

कोशस्कृत्कोशस्कारीकीटः सयथाआत्मनोहितंगृहंकुर्वाणोनिर्गमायद्वारमपिनावशेषयतितथाकर्माणीहमानः नन्ववितृप्तकामोऽपिदोषदर्शनेनविरक्तःसंस्त्यजेत्तत्राऽऽह औपस्थ्यंशैश्न्यंजैह्व्यंचसुखंबहुमन्यमानस्तदेवाधिकंमन्यमानः अतोदुरंतोमोहोयस्यसकथंविरज्येतविरक्तःस्यात् ॥ १३ ॥ दुरंतमोहत्वंदर्शयन्नाह कुटुंबपोषणायवियत्क्षीयमाणंनिजमायुःपुरुषार्थंचविहतंनबुध्यते अतएवतापत्रयेणदुःखितचित्तोऽपिनर्निर्विद्यतेतत्रदुःखबुद्धिंनकरोति यतःस्वकुटुंबेरामोरतिर्यस्य ॥ १४ ॥ प्रत्युतचौर्यंकरोतीत्याह वित्तेष्विति नित्यमभिनिविष्टंचेतोयस्य सपरवित्तहर्तुःप्रेत्यनरकलक्षणमिहचदंडादिरूपंदोषंयद्यपिविद्वान्जानन्नथाप्यशांताभिलाषस्तत्परवित्तंहरत्येव ॥ १५ ॥ तदेवंकोगृहेषुपुमानित्यादिसप्तभिःश्लोकैरुपपादितंगृहादिषुप्रसक्तस्यवैराग्याद्यसंभवमुपसंहरति विद्वानिति स्वलोकायाऽऽत्मपरामर्शायनकल्पतेकिंतुविमूढो

त्यजेतकोशस्कृदिवेहमानःकर्माणिलोभादवितृप्तकामः ॥ औपस्थ्यजैह्व्यंबहुमन्यमानःकथंविरज्येतदुरंतमोहः ॥ १३ ॥ कुटुंबपोषायवियन्निजायुर्नबुध्यतेऽर्थंविहतंप्रमत्तः ॥ सर्वत्रतापत्रयदुःखितात्मानिर्विद्यतेनस्वकुटुंबरामः ॥ १४ ॥ वित्तेषुनित्याभिनिविष्टचेताविद्वांश्चदोषंपरवित्तहर्तुः ॥ प्रेत्येहचाथाप्यजितेंद्रियस्तदशांतकामोहरतेकुटुंबी ॥ १५॥ विद्वानपीत्थंदनुजाःकुटुंबंपुष्णन्स्वलोकायनकल्पतेवै ॥ यःस्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमःप्रपद्येतयथाविमूढः ॥ १६॥ यतोनकश्चित्क्वचकुत्रचिद्वादीनःस्वमात्मानमलंसमर्थः ॥ विमोचितुंकामदृशांविहारक्रीडामृगोयन्निगडोविसर्गः ॥ १७ ॥ ततोविदूरात्परिहृत्यदैत्यादैत्येषुसंगंविषयात्मकेषु ॥ उपेतनारायणमादिदेवंसमुक्तसंगैरिषितोऽपवर्गः ॥ १८ ॥

यथातथाविद्वानपितमोऽभिनिवेशमेवप्रपद्यते तत्रहेतुः यइति स्वीयमिदंपारक्यमिदमितिविभिन्नोभावोभावनायस्यसः ॥ १६ ॥ तस्मात्कौमारएवभागवतान्धर्मानाचरेदितिसहेतुकमुपसंहरति यतइति यतःकश्चिदपिस्वमात्मानंमोचितुंनसमर्थस्ततोनारायणमुपेतशरणंयातेत्युत्तरेणान्वयः असामर्थ्येहेतुः अलंदीनोलंपटः अतःकामोदृशियासांतासांविहारेक्रीडायांनिमित्तेक्रीडामृगः विहारमितिपृथक्पाठे तासांविहारसाधनमात्मानम् यतस्तासांक्रीडामृगःसइत्यन्वयः किंच यद्यासुनिगडःशृंखलातुल्योविसर्गःपुत्रपौत्रादिरूपोभवति ॥ १७ ॥ विदूराद्दूरतःसंगंपरिहृत्य यद्वा अविदूराच्छीघ्रंनारायणमुपेतेत्यन्वयः यस्मात्सएवापवर्गइषितइष्टः ॥ १८ ॥

नह्यच्युतंप्रीणयतोबह्वायासोऽसुरात्मजाः॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानांसिद्धत्वादिहसर्वतः॥ १९ ॥ परावरेषुभूतेषुब्रह्मांतस्थावरादिषु॥ भौतिकेषुविकारेषुभूतेष्वथमहत्सुच॥ २० ॥ गुणेषुगुणसाम्येचगुणव्यतिकरेतथा॥ एकएवपरोह्यात्माभगवानीश्वरोऽव्ययः॥ २१ ॥ प्रत्यगात्मस्वरूपेणदृश्यरूपेणचस्वयम्॥ व्याप्यव्यापकनिर्देश्योह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः॥ २२॥ केवलानुभवानंदस्वरूपःपरमेश्वरः॥ माययांऽतर्हितैश्वर्यईयतेगुणसर्गया॥ २३॥ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुदयांकुरुतसौहृदम्॥ आसुरंभावमुन्मुच्यययातुष्यत्यधोक्षजः॥ २४ ॥ तुष्टेचतत्रकिमलभ्यमनंतआद्येकिंतैर्गुणव्यतिकरादिहयेस्वसिद्धाः॥धर्मादयःकिमगुणेनचकांक्षितेनसारंजुषांचरणयोरुपगायतांनः॥ २५ ॥

ननुबालानामस्माकंतद्भजनमशक्यमितिचेत्तत्राऽऽह नहीति बह्वायासोऽतिप्रयासः ॥ १९ ॥ आत्मत्वात्सर्वत्रसिद्धत्वादितिचहेतुद्वयमुपपादयति परावरेष्वितिचतुर्भिः ब्रह्माअंतोयेषांस्थावरआदिर्येषांतेषुभूतेषुजीवेषु भौतिकेष्वजीवेषुघटादिषु महत्सुचभूतेष्वाकाशादिषु॥ ॥ २० ॥ गुणसाम्येप्रधाने गुणव्यतिकरेमहत्तत्त्वादौच परोब्रह्मस्वरूपः ॥ २१ ॥ कथंतर्हिद्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिभेदोमाययेत्याह प्रत्यगात्माद्रष्टाभोक्तातत्स्वरूपेणव्यापकतयानिर्देश्यः दृश्यंभोग्यंदेहादितद्रूपेणचव्याप्यतयानिर्देश्योमाययाईयतइत्युत्तरेणान्वयः वस्तुतस्तुस्वयमविकल्पितोऽनिर्देश्योपिसन् यद्वा अनिर्देश्योप्येवंनिर्देश्यःसन्विकल्पितईयतइत्यन्वयः ॥ २२ ॥ यतःकेवलोनुभवात्मकआनंदएवस्वरूपंयस्य ननुसएवचेत्सर्वत्रतर्हिसर्वत्रसर्वज्ञत्वाद्युपलभ्येततत्राऽऽह गुणात्मकःसर्गोयस्याःसागुणसर्गातयामाययांऽतर्हितमैश्वर्यंयेनसः ॥ २३ ॥ यस्मादेवंतस्मात्सर्वेषुभूतेषुयथोचितंदयांसौहृदंचकुरुत ययादयया उन्मुच्यसंत्यज्य ॥ २४ ॥ ततःकिमतआह तुष्टेचतत्रतस्मिन्किमलभ्यम् तथाऽपिगुणपरिणामाद्दैवादेवस्वसिद्धाअयत्नतःसिद्धायेधर्मादयस्तैःकिम् अगुणेनचमोक्षेणकांक्षितेनकिम् तमुपगायतांनोऽस्माकमकांक्षितस्यापितस्यसिद्धेः यद्वा माभून्मोक्षस्तस्यचरणयोः सारंजुषांसुधांसेवमानानांतेनापिकिमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननुचधर्मादेरपुरुषार्थत्वेकिमित्याचार्याभ्यांवेदोक्तत्वेनसत्यएवाभिहितस्तत्राऽऽह धर्मोऽर्थःकामश्चेतियस्त्रिवर्गस्तदर्थंचयईक्षाद्याअभिहिताः
ईक्षाआत्मविद्या त्रयीकर्मविद्या नयदमौतर्कोदंडनीतिश्च द्विविधाचवार्ताजीविका तदेतत्सर्वंनिगमस्यार्थजातंस्वसुहृदःस्वांतर्यामिणःपरम
स्यपुंसःस्वात्मार्पणसाधनंचेत्तर्हिसर्वंसत्यंमन्ये सत्यपरत्वात् अन्यथातदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलंनिगमस्यत्रैगुण्यविषयस्यप्रतिपाद्यंमन्ये
सत्यंपुनर्निस्त्रैगुण्यलक्षणंपरमस्यपुंसःस्वात्मार्पणमेवेत्यर्थः तदुक्तंभगवता त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुनेति ॥ २६ ॥ तेषांपुनर्विश्वा
सार्थंगुरुसंप्रदायमाह ज्ञानमिति यत्रनारदःश्रोतातत्रकुतोमादृशानामधिकारइतिमाशंकीत्याह भगवतएकांतभक्तानांयत्पादरजस्तेनाऽऽप्लु
तानांस्नातानांदेहिनांसर्वेषामपितज्ज्ञानंस्यान्नतूत्तमानामेवेतिनियमः ॥ २७ ॥ अतएवमयाऽपिपूर्वंनारदाच्छ्रुतम् विज्ञानसहितमनुभवपर्यं

धर्मार्थकामइतियोऽभिहितस्त्रिवर्गईक्षात्रयीनयदमौविविधाचवार्ता॥मन्येतदेतदखिलंनिगमस्यसत्यंस्वा
त्मार्पणंस्वसुहृदःपरमस्यपुंसः॥२६॥ज्ञानंतदेतदमलंदुरवापमाहनारायणोनरसखःकिलनारदाय॥ एकां
तिनांभगवतस्तदकिंचनानांपादारविंदरजसाप्लुतदेहिनांस्यात्॥ २७॥ श्रुतमेतन्मयापूर्वंज्ञानंविज्ञानसंयुत
म्॥ धर्मंभागवतंशुद्धंनारदाद्देवदर्शनात्॥ २८॥ दैत्यपुत्राऊचुः प्रह्लादत्वंवयंचापिनर्तेऽन्यंविद्महेगुरुम्॥
एताभ्यांगुरुपुत्राभ्यांबालानामपिहीश्वरौ॥ २९॥ बालस्यांतःपुरस्थस्यमहत्संगोदुरन्वयः॥ छिंधिनःसंशयं
सौम्यस्याच्चेद्विश्रंभकारणम्॥ ३० ॥ ॥इतिश्रीभागवतेम०सप्तमस्कंधेप्रह्लादानुचरितेषष्ठोऽध्यायः॥६॥
नारदउवाच एवंदैत्यसुतैःपृष्टोमहाभागवतोऽसुरः॥उवाच[1]स्मयमानांस्तान्स्मरन्मदनुभाषितम्॥ १॥

तज्ज्ञानंधर्मंचश्रुतम् ॥ २८ ॥ तत्रातिविस्मिताःपृच्छंति प्रह्लादेति हेप्रह्लादत्वंवयमेताभ्यांशंडामर्काभ्यामृतेऽन्यंगुरुंनविद्मः एतदागमनात्पूर्वंमे
वाहंनारदपार्श्वंगतइतिचेत्तत्राऽऽहुः बालानामप्यतिशिशूनामस्माकमेतावीश्वरौनियंतारावतस्तवान्यत्रगमनंनसंभवति ॥ २९ ॥ सएवात्रा
गतइत्यपिनसंभवतीत्याहुः बालस्येति दुरन्वयोदुर्घटः विश्रंभकारणंविश्वासहेतुः ॥ ३० ॥ ॥इतिसप्तमेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७ ॥
सप्तमेमातृगर्भस्थेस्वस्मिन्नारदभाषितम् प्रह्लादोवर्णयामासशिष्यप्रत्ययसिद्धये ॥ १॥ अश्राविनारदादेतन्मयागर्भइतीरितुम् ॥ तत्प्रस्तावक
थामाहपद्यैःषोडशभिःसुधीः ॥ २ ॥ १ ॥

---

[1] स्मयमानान्किंवदिष्यतीत्याश्चर्यंकुर्वाणान्

अस्माकंपितरिहिरण्यकशिपौ स्वंकृतेनैवपापेनपापोऽसावभक्षिभक्षितइतिहर्षेणवदंतोयुद्धोद्यमंचक्रुः ॥ २ ॥३॥४॥५॥ राज्ञःशिबिरमावासं व्यलुंपन्सर्वस्वापहारेणनाशितवंतः ॥६॥७॥ अनागसंनिरपराधामेनांनेतुंमार्हसीतिप्राह ॥८॥ अविषह्यंदुःसहम् अतोऽनयाप्रसवपर्यंतमत्रास्यताम् ततश्चार्थस्यपदवींमार्गंगतःप्राप्तःसन् जातंपुत्रंहत्वामोक्ष्यामीत्यर्थः ॥९॥ साक्षात्स्वगुणैरेवमहान्नतुपित्रादिसंबंधात् त्वयाहेतुभूतेनसंस्थां

प्रह्लादउवाच पितरिप्रस्थितेऽस्माकंतपसेमंदराचलम्॥ युद्धोद्यमंपरंचक्रुर्विबुधादानवान्प्रति ॥ २ ॥ पिपीलिकैरहिरिवदिष्ट्यालोकोपतापनः॥ पापेनपापोऽभक्षीतिवादिनोवासवादयः ॥ ३ ॥ तेषामतिबलोद्योगंनिशम्यासुरयूथपाः ॥ वध्यमानाःसुरैर्भीतादुद्रुवुःसर्वतोदिशम् ॥ ४ ॥ कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान्पशुपरिच्छदान्॥ नावेक्षमाणास्त्वरिताःसर्वेप्राणपरीप्सवः॥ ५॥ व्यलुंपन्राजशिबिरममराजयकांक्षिणः॥ इंद्रस्तुराजमहिषींमातरंममचाग्रहीत्॥६॥ नीयमानांभयोद्विग्नांरुदतींकुररीमिव॥ यदृच्छयागतस्तत्रदेवर्षिर्ददृशेपथि॥७॥ प्राहमैनांसुरपतेनेतुमर्हस्यनागसम्॥ मुंचमुंचमहाभागसतींपरपरिग्रहम्॥८॥ इंद्रउवाच आस्तेऽस्याजठरेवीर्यमविषह्यंसुरद्विषः॥ आस्यतांयावत्प्रसवंमोक्ष्येऽर्थपदवींगतः॥ ९॥ नारदउवाच अयंनिष्किल्बिषःसाक्षान्महाभागवतोमहान्॥ त्वयानप्राप्स्यतेसंस्थामनंतानुचरोबली॥ १०॥ इत्युक्तस्तांविहायेंद्रोदेवर्षेर्मानयन्वचः॥ अनंतप्रियभक्त्यैनांपरिक्रम्यदिवंययौ ॥ ११॥ ततोनो[2]मातरमृषिःसमानीयनिजाश्रमम् ॥ आश्वास्येहोष्यतांवत्सेयावत्तेभर्तुरागमः ॥ १२ ॥ तथेत्यवात्सीद्देवर्षेरंतिसाऽप्यकुतोभया॥ यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसोनन्यवर्तत ॥ १३॥ ऋषिंपर्यचरत्तत्रभक्त्यापरमयासती ॥ अंतर्वत्नीस्वगर्भस्यक्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥ १४॥

मृत्युंनयास्यति तत्रहेतवोनिष्किल्बिषइत्यादयः ॥ १० ॥ अनंतस्यप्रियोयोऽहंसवाप्रियोयस्यतस्यममभक्त्याएनांप्रदक्षिणीकृत्य ॥ ११ ॥ इहोष्यतामित्याहेतिशेषः ॥१२॥ अंतिसमीपे ॥१३॥ अंतर्वत्नीगर्भिणी इच्छयाभर्तुरागमनानंतरंप्रसूतये एवमपिस्वगर्भस्यक्षेमाय ॥ १४॥

---

१ श्लोकद्वयमेकंवाक्यम् २ स्वबंध्वभिप्रायेणबहुवचनम् केषु०पु०ततोमेमातरमितिपाठः

ऋषिःकारुणिकस्तस्याःप्रादादुभयमीश्वरः॥ धर्मस्यतत्त्वंज्ञानंचमामप्युद्दिश्यनिर्मलम्॥ १५॥तत्तुकालस्य
दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे॥ ऋषिणाऽनुगृहीतंमांनाधुनाप्यजहात्स्मृतिः॥ १६॥भवतामपिभूयान्मेयदि
श्रद्दधतेवचः॥ वैशारदीधीःश्रद्धातःस्त्रीबालानांचमेयथा॥ १७॥ जन्माद्याःषडिमेभावादृष्टादेहस्यनात्मनः॥
फलानामिववृक्षस्यकालेनेश्वरमूर्तिना॥ १८॥ आत्मानित्योऽव्ययःशुद्धएकःक्षेत्रज्ञआश्रयः॥ अविक्रियः
स्वदृग्घेतुर्व्यापकोऽसंग्यनावृतः॥ १९॥ एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनोलक्षणैःपरैः॥ अहंममेत्यसद्भावंदेहादौ
मोहजंत्यजेत्॥ २०॥ स्वर्णंयथाग्रावसुहेमकारःक्षेत्रेषुयोगैस्तदभिज्ञआप्नुयात्॥ क्षेत्रेषुदेहेषुतथाऽऽत्मयो
गैरध्यात्मविद्ब्रह्मगतिंलभेत॥ २१॥

तस्याःशोकशांत्यैधर्मस्यतत्त्वंभक्तिलक्षणम ज्ञानमात्मानात्मविवेकस्तदुभयंप्रादात् ईश्वरःसमर्थः॥ १५॥ १६॥ भूयाद्भवेत् वैशारदी स्वार्थेतद्धितः देहाद्यहंकारच्छेदनिपुणेत्यर्थः॥ १७॥ काऽसौवैशारदीधीरित्यपेक्षायांनारदोक्तमेवदेहात्मविवेकप्रकारमाह जन्मेतिदशभिः जन्माद्याजायतेअस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतीत्येवंभूताइमेषड्भावाविकारावृक्षेसत्येवयथाफलानांदृश्यंतेतद्वदात्मनितथैवस्थितेदेहस्यदृष्टाइत्यर्थः ईश्वरीविकारसमर्थामूर्तिर्यस्यतेन॥ १८॥ तदेवंदेहधर्मैस्तद्वैलक्षण्येनात्मनोदेहाद्भेदोदर्शितइदानीमात्मधर्मैरेवभेदंस्फुटयंस्तदहंकारादिकंत्याजयति आत्मेति आत्मानित्यः अविनाशीवारेऽयमात्मेतिश्रुतेः अव्ययोऽपक्षयशून्यः ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्निति श्रुतेः शुद्धः निरवद्यंनिरंजनमितिश्रुतेः एकः एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेः क्षेत्रज्ञः विज्ञातारमरेकेनविजानीयादितिश्रुतेः आश्रयः यस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमितिश्रुतेः अविक्रियः निष्कलंनिष्क्रियंशांतमितिश्रुतेः स्वदृक् आत्मज्योतिःसम्राडितिहोवाचेतिश्रुतेः हेतुः सइमाँल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः व्यापकः सत्यंज्ञानमनंतमितिश्रुतेः असंगी असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः अनावृतः पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेः॥ १९॥ एतैर्द्वादशभिरात्मनोलक्षणैःपरैःश्रेष्ठैर्विवेकसमर्थैर्देहाद्भेदंविद्वानसद्भावंमिथ्याबुद्धिंत्यजेत्॥ २०॥ नन्वेवंविविक्तात्मज्ञानिनोऽप्यपरोक्षानुभवेनब्रह्मताप्राप्तिःकथंस्याद्यतोऽहंकारादिकंत्यजेदित्यपेक्षायांतत्प्राप्तिप्रकारंसदृष्टांतमाह स्वर्णाकरक्षेत्रेषुस्फुरत्स्वर्णकणेषुग्रावसुयोगैर्धमनाद्युपायैस्तदभिज्ञउपायाभिज्ञोहेमकारोयथास्वर्णंप्राप्नुयात् आत्मयोगैरात्मप्राप्त्युपायैः ब्रह्मगतिंब्रह्मताम् अध्यात्मविदात्माधिकृतकार्यकारणसंघातज्ञाता॥ २१॥

अध्यात्मविवेकमात्मप्राप्त्युपायमाह अष्टाविति त्रिभिः मूलप्रकृतिर्महदहंकारौपंचतन्मात्राणिचेत्यष्टौ त्रयःसत्त्वादयस्तेचप्रकृतिगुणाएवनतु
भिन्नाः एकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानिचेतिषोडश पुमानात्माएकःप्रोक्तःकपिलादिभिराचार्यैः एकत्वेहेतुः एषुसाक्षित्वेनान्वयात् तदुक्त
म् मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्त शोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइति ॥ २२ ॥ जगज्जंगमम् तस्थुःस्थावरम्
अत्रैवसर्वसंघातात्मकेदेहएवपुरुषोमृग्योऽन्वेष्टव्यः सुशकंचैतदित्याह नेतिनेतीत्यन्यापोहेक्रियमाणेस्वयमेवातस्त्यजन् अनात्मवर्गात्पृथगु
पलभ्यमानइत्यर्थः ॥ २३ ॥ मणिषुसूत्रमिवसर्वत्रानुस्यूतत्वेनान्वयः अतएवमणिभ्यःसूत्रस्येवैकैकव्यतिरेकश्च तयोर्द्वैक्यम् तेनयोविवे
कःपूर्वोक्तोवातेनउशताशुद्धेनात्मनामनसा सर्गस्थानसमाम्नायैःसृष्टिस्थितिसंहारैः यतोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्यादिश्रुत्युक्तसर्गाद्यनुसं

अष्टौप्रकृतयःप्रोक्तास्त्रयएवहितद्गुणाः ॥ विकाराःषोडशाऽऽचार्यैःपुमानेकःसमन्वयात् ॥ २२ ॥ देहस्तुसर्वसंघा
तोजगत्तस्थुरितिद्विधा ॥ अत्रैवमृग्यःपुरुषोनेतिनेतीत्यतस्त्यजन् ॥ २३ ॥ अन्वयव्यतिरेकेणविवेकेनोशताऽऽ
त्मना ॥ सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २४ ॥ बुद्धेर्जागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरितिवृत्तयः ॥ तायेनैवानुभूयं
तेसोऽध्यक्षःपुरुषःपरः ॥ २५ ॥ एभिस्त्रिवर्णैःपर्यस्तैर्बुद्धिभेदैःक्रियोद्भवैः ॥ स्वरूपमात्मनोबुध्येद्गंधैर्वायुमि
वान्वयात् ॥ २६ ॥ एतद्द्वारोहिसंसारोगुणकर्मनिबंधनः ॥ अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपिपुंसःस्वप्नइवेष्यते ॥ २७ ॥
तस्माद्भवद्भिःकर्तव्यंकर्मणांत्रिगुणात्मनाम् ॥ बीजनिर्हरणंयोगःप्रवाहोपरमोधियः ॥ २८ ॥

धानेनेत्यर्थः विमृशद्भिर्विचारयद्भिःअसत्वैरव्यग्रैर्मृग्यइतिपूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ विमर्शप्रकारमाह बुद्धेरितिद्वाभ्याम् अध्यक्षःसाक्षी
॥ २५ ॥ अतएभिर्बुद्धिभेदैःपरिणामैःपर्यस्तैःपरितःक्षिप्तैरनात्मधर्मत्वेननिरस्तैः बुद्धिधर्मत्वेहेतुः त्रिवर्णैस्त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैःकर्मज
न्यैः बुद्धेरेवत्रिगुणात्मकत्वात्कर्मकर्तृत्वाच्चतस्याएवैताअवस्थाः आत्मातुबुद्ध्यन्वयात्तदवस्थावानिवाभातिनतत्त्वतइत्यात्मनःस्वरूपंबुध्ये
ज्जानीयादित्यर्थः अत्रदृष्टांतः कुसुमधर्मैर्गंधैस्तदाश्रयंवायुमिव ॥ ६ ॥ ननुतर्हियथाकुसुमोपाधिकोऽपिवायोर्गंधोविवेकज्ञानेननिवर्ततेएवमा
त्मनःसंसारोननिवर्ततइत्याशंक्याऽऽह एतद्द्वारोबुद्धिद्वारकस्तदवस्थाद्वारकोवासंसारोनस्वतः हियस्माद्बुद्धेर्येगुणाःकर्माणिचतैर्निबध्यतइति
तथा सचाज्ञानमूलोऽतोऽपार्थोमिथ्याभूतोऽपिस्वप्नइवेष्यते वायोस्तुगंधद्रव्यसंबंधस्यवास्तवत्वाद्विषमोदृष्टांतः ॥ २७ ॥ यस्मादेवंनिवृ
त्तिर्घटतेतस्माद्बीजमज्ञानंतस्यनिर्हरणंदहनम् किंतत् योगःकथंभूतःधियःप्रवाहंजाग्रदादिरूपमुपरमयतीतितथा ॥ २८ ॥

तदेवंज्ञानप्रकारमुक्त्वातत्साधनंधर्मस्यतत्त्वंनारदोक्तमेवाऽऽह तत्रेतिपंचभिः यैर्धर्मैर्यथायथावदनुष्ठितैर्वाभगवतिश्रीनारायणेरतिरितियदयमुपायोभगवतोक्तः तथाचगीतासूक्तम् यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतइत्यादिच ॥ २९ ॥ तत्रैवांतरंगान्धर्मानाऽऽह गुरोःशुश्रूषयाभक्त्याप्रेम्णासर्वेषांलब्धानामर्पणेनच ॥ ३० ॥ तस्यलिंगानांमूर्तीनामीक्षणमर्हणमादिर्येषांवंदनादीनांतैश्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ निर्जितःषण्णांकामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणामिंद्रियाणांवावर्गोयैः

तत्रोपायसहस्राणामयंभगवतोदितः ॥ यदीश्वरेभगवतियथायैरंजसारतिः ॥ २९ ॥ गुरुशुश्रूषयाभक्त्यासर्वलब्धार्पणेनच ॥ संगेनसाधुभक्तानामीश्वराराधनेनच ॥ ३० ॥ श्रद्धयातत्कथायांचकीर्तनैर्गुणकर्मणाम् ॥ तत्पादांबुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥ हरिःसर्वेषुभूतेषुभगवानास्तईश्वरः ॥ इतिभूतानिमनसाकामैस्तैःसाधुमानयेत् ॥ ३२ ॥ एवंनिर्जितषड्वर्गैःक्रियतेभक्तिरीश्वरे ॥ वासुदेवेभगवतिययासंलभतेरतिम् ॥ ३३ ॥ निशम्यकर्माणिगुणानतुल्यान्वीर्याणिलीलातनुभिःकृतानि ॥ यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदंप्रोत्कंठउद्गायतिरौतिनृत्यति ॥ ३४ ॥ यदाग्रहग्रस्तइवक्वचिद्धसत्याक्रंदतेध्यायतिवंदतेजनम् ॥ मुहुःश्वसन्वक्तिहरेजगत्पतेनारायणेत्यात्मम[1]तिर्गतत्रपः ॥ ३५ ॥ तदापुमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ॥ निर्दग्धबीजानुशयोमहीयसाभक्तिप्रयोगेणसमेत्यधोक्षजम् ॥ ३६ ॥ अधोक्षजालंभमिहाशुभात्मनःशरीरिणःसंसृतिचक्रशातनम् ॥ तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखंविदुर्बुधास्ततोभजध्वंहृदयेहृदीश्वरम् ॥ ३७ ॥

॥ ३३ ॥ भगवद्रतेर्लिंगान्याह निशम्येतित्रिभिः गुणान्भक्तवात्सल्यादीन् अतिहर्षेणोद्गताःपुलकाअश्रूणिचतैर्गद्गदंयथाभवत्येवंप्रोत्कंठोमुक्तकंठउद्गायति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तस्यभावश्चेष्टादिस्तस्यभावोभावनातेनानुकृतेआशयाकृतीमनःशरीरेयस्य निर्दग्धंबीजमज्ञानमनुशयोवासनाचयस्यसः सम्यगेतिप्राप्नोति ॥ ३६ ॥ ततःकिमतआह अधोक्षजस्यालंभंमनसास्पर्शम् पाठांतरे[2]तस्याऽऽश्रयणम् अशुभात्मनःअशुभोरागादियुक्तआत्मामनोयस्य संसृतिचक्रशातनंतन्निवर्तकंबुधाविदुस्तद्देवब्रह्मणिनिर्वाणंलयोमोक्षस्तदात्मकंसुखंविदुः हृदीश्वरमंतर्यामिणम् ॥ ३७ ॥

---

[1] आत्मगतिरितिक्वचित्पाठः [2] अधोक्षजालंबमित्येवंरूपे

भक्तिरशक्येतिचनमंतव्यमित्याह कइति छिद्रवदाकाशवद्धृदितिष्ठतः विषयाणामुपपादनैरर्जनैःकिम् तत्रहेतुः सर्वदेहिनांसामान्यतः विषयनिष्ठत्वेसूकरादिसाधारण्यापत्तेरित्यर्थः न[1]चैवमादौपौनरुक्त्यदोषः नारदोक्तानुवादरूपत्वादस्यप्रकरणस्य ॥ ३८ ॥ अनर्थकंविषयार्जनमित्याह रायोऽर्थाः क्षणभंगुरमायुर्यस्यत[2]स्यैतेकियस्त्रियंकुर्वंति तदुक्तमितिहासेषु धनंहिपुरुषोलोकेपुरुषंधनमेववा अवश्यमेकंत्यजतितस्मात्किंधनतृष्णयेति ॥ ३९ ॥ यन्नदुःखेनसंभिन्नंनचग्रस्तमनंतरम् अभिलाषोपपन्नंचतत्सुखंस्वर्गपदास्पदमित्येवंभूता[3]ःस्वर्गादिभोगाअपिनसेवा

कोऽतिप्रयासोऽसुरबालकाहरेरुपासनेस्वेहृदिछिद्रवत्सतः॥ स्वस्याऽऽत्मनःसख्युरशेषदेहिनांसामान्यतःकिं
विषयोपपादनैः॥ ३८ ॥ रायःकलत्रंपशवःसुतादयोगृहामहीकुंजरकोशभूतयः॥ सर्वेऽथकामाःक्षणभंगुरा
युषःकुर्वंतिमर्त्यस्यकियत्प्रियंचलाः॥ ३९ ॥ एवंहिलोकाःक्रतुभिःकृताअमीक्षयिष्णवःसातिशयानिर्मलाः॥
तस्माददृष्टश्रुतदूषणंपरंभक्त्यैकयेशंभजताऽऽत्मलब्धये॥ ४० ॥ यद[4]ध्यर्थ्येहकर्माणिविद्वन्मान्यसकृन्नरः॥ क
रोत्यतोविपर्यासममोघंविंदतेफलम्॥ ४१ ॥ सुखायदुःखमोक्षायसंकल्पइहकर्मिणः॥ स[5]दाऽऽप्नोतीहयादुः
खमनीहायाःसुखावृतः॥ ४२ ॥ कामान्कामयतेकाम्यैर्यदर्थमिहपूरुषः॥ सवैदेहस्तुपारक्योभंगुरोयात्युपैतिच
॥ ४३ ॥ किमुव्यवहितापत्यदारागारधनादयः॥ राज्यंकोशगजामात्यभृत्याप्तामममतास्पदाः॥ ४४ ॥

र्हाइत्याह एवंहीति क्षयिष्णुत्वेहेतुः क्रतुभिःकृताइति तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयतइतिश्रुतेः अतएव पुण्यतारतम्येनसातिशयाः नचनिर्मलाः स्पर्धादिमत्त्वात् नविद्यतेदृष्टंश्रुतंचदूषणंयस्मिन् ॥ ४० ॥ किंच यदध्यर्थ्ययत्संकल्प्य अतःसंकल्पिताद्विपर्यासंविपरीतंफलममोघमवश्यंप्राप्नोति ॥ ४१ ॥ तदेवदर्शयति सुखायेति ईहयाइच्छयाक्रिययावा यःपूर्वमनीहायाहेतोःसुखेनावृतोव्याप्तआसीत्सईहयादुःखमाप्नोत्येव ॥ ४२ ॥ किंच कामान्भोगान् काम्यैर्विषयैःकर्मभिर्वा पारक्यःश्वादिभोग्योनत्वात्मीयोभंगुरश्च ॥ ४३ ॥ किमुदेहाद्व्यवहिताअपत्यादयोममताविषयाः पारक्याइतिवक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

---

१ कौमारआचरेदित्यादिनोपदिष्टस्यैवपुनरुपदेशात्पौनरुक्त्यंशंकते नचेति २ तस्येत्यादिकुर्वंतीत्यंतमंकितातिरिक्तेषुबहु० पु० नास्ति ३ स्तुताइतिक्वचित्पा० ४ यदर्थइहेतिक्व० पा० मू० टी० ५ अत्रपाठेयत्तच्छब्दयोरध्याहारः अंकितांश्रपु० तुसआप्नोतीतिपाठः

किंच स्वयंपुरुषार्थरूपस्यकिमेतैरतितुच्छैरित्याह किमेतैरिति ॥ ४५ ॥ भोगावसराभावाच्चैतैःकउपयोगइत्याह निरूप्यतामिति प्राचीनैः कर्मभिःक्लिश्यमानस्य कर्मभिःकियान्स्वार्थइतिवाऽन्वयः ॥४६॥ ननुकर्मसुसमाप्तेषुभोगावसरःस्यात्तत्राऽऽह कर्माणीति नचेदंकर्मतस्यफलंदेहादिकंचपरमार्थइत्याह उभयंकर्मचदेहंच अविवेकतोऽज्ञानेनैवतनुते ॥४७॥ अर्थादयोयदपाश्रयायदधीनाः ॥ ४८ ॥ भूतानांप्राणि

किमेतैरात्मनस्तुच्छैःसहदेहेननश्वरैः ॥ अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानंदमहोदधेः ॥४५॥ निरूप्यतामिहस्वार्थःकियान्देहभृतोऽसुराः ॥ निषेकादिष्ववस्थासुक्लिश्यमानस्यकर्मभिः ॥ ४६ ॥ कर्माण्यारभतेदेहीदेहेनात्मानुवर्तिना ॥ कर्मभिस्तनुतेदेहमुभयंत्वविवेकतः ॥४७॥ तस्मादर्थाश्चकामाश्चधर्माश्चयदपाश्रयाः ॥ भजतानीहयाऽऽत्मानमनीहंहरिमीश्वरम् ॥ ४८ ॥ सर्वेषामपिभूतानांहरिरात्मेश्वरःप्रियः ॥ भूतैर्महद्भिःस्वकृतैःकृतानांजीवसंज्ञितः ॥ ४९ ॥ देवोऽसुरोमनुष्योवायक्षोगंधर्वएवच ॥ भजन्मुकुंदचरणंस्वस्तिमान्स्याद्यथावयम् ॥ ५० ॥ नालंद्विजत्वंदेवत्वमृषित्वंवाऽसुरात्मजाः ॥ प्रीणनायमुकुंदस्यनवृत्तंनबहुज्ञता ॥ ५१ ॥ नदानंनतपोनेज्यानशौचंनव्रतानिच ॥ प्रीयतेऽमलयाभक्त्याहरिरन्यद्विडंबनम् ॥ ५२ ॥ ततोहरौभगवतिभक्तिंकुरुतदानवाः ॥ आत्मौपम्येनसर्वत्रसर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥ दैतेयायक्षरक्षांसिस्त्रियःशूद्राव्रजौकसः ॥ खगामृगाःपापजीवाःसंतिह्यच्युततांगताः ॥ ५४ ॥ एतावानेवलोकेऽस्मिन्पुंसःस्वार्थःपरःस्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्सर्वत्रपरीक्षणम् ॥ ५५ ॥ इतिश्रीभा०म०स०दैत्यपुत्रानुशासनंनामसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ाम् जीवसंज्ञितोंऽतर्यामी ॥ ४९ ॥ असुराणामस्माकंमत्राऽनधिकारइत्यपिनवाच्यमित्याह देवइतिपंचभिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अमलया निष्कामया अन्यद्विडंबनंनटनमात्रम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अच्युतताममृतत्वम् ॥ ५४ ॥ अध्यायद्वयोक्तमुपसंहरति एतावानिति तदीक्षणंगोविंददृष्ट्यासंमाननम् ॥ ५५ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥

---

१ तद्भजने

अष्टमेऽतिरुषासूनुंनिघ्नन्दैत्योहतःस्वयम् ॥ आविर्भूयनृसिंहेनसचब्रह्मादिभिःस्तुतः ॥ १ ॥ अंतःकृपासुधापूर्णोबहिःक्रोधोनृकेसरी ॥ दैत्येंद्रमरिभावेनभजंतंसमभावयत् ॥ २ ॥ १ ॥ एकांतसंस्थितांप्रत्यङ्निष्ठाम् यथायथावत् ॥ २ ॥ सचपुत्रंहंतुंमनोदधे कथंभूतः कोपस्यावेशेनोद्रेकेणचलद्गात्रंवपुर्यस्यसः ॥ ३ ॥ क्षिप्त्वातिरस्कृत्य पापेनसरोषेण तिरश्चीनेनवक्रेण ॥ ४ ॥ ५ ॥ हेमंदात्मन्नल्पबुद्धे मदाज्ञाऽतिलंघिनं

नारदउवाच अथदैत्यसुताःसर्वेश्रुत्वातदनुवर्णितम् ॥ जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैवगुर्वनुशिक्षितम् ॥ १ ॥ अथाचार्यसुतस्तेषांबुद्धिमेकांतसंस्थिताम् ॥ आलक्ष्यभीतस्त्वरितोराज्ञआवेदयद्यथा ॥ २ ॥ श्रुत्वांतदप्रियंदैत्योदुःसहंतनयानयम् ॥ कोपावेशचलद्गात्रःपुत्रंहंतुंमनोदधे ॥ ३ ॥ क्षिप्त्वापरुषयावाचाप्रह्लादमतदर्हणम् ॥ आहेक्षमाणःपापेनतिरश्चीनेनचक्षुषा ॥ ४ ॥ प्रश्रयावनतंदांतंबद्धांजलिमवस्थितम् ॥ सर्पःपदाहतइवश्वसन्प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥ हेदुर्विनीतमंदात्मन्कुलभेदकराधम ॥ स्तब्धंमच्छासनोद्धूतंनेष्येत्वाऽद्ययमक्षयम् ॥ ॥ ६ ॥ क्रुद्धस्ययस्यकंपंतेत्रयोलोकाःसहेश्वराः ॥ तस्यमेऽभीतवन्मूढशासनंकिंबलोऽत्यगाः ॥ ७ ॥ प्रह्लादउवाच नकेवलंमेभवतश्चराजन्सवैबलंबलिनांचापरेषाम् ॥ परेऽवरेऽमीस्थिरजंगमायेब्रह्मादयोयेनवशंप्रणीताः ॥ ८ ॥ सईश्वरःकालउरुक्रमोऽसावोजःसहःसत्त्वबलेंद्रियात्मा ॥ सएवविश्वंपरमःस्वशक्तिभिःसृजत्यवत्यत्तिगुणत्रयेशः ॥ ९ ॥ जह्यासुरंभावमिमंत्वमात्मनःसमंमनोधत्स्वनसंतिविद्विषः ॥ ऋतेऽजितादात्मनउत्पथस्थितात्तद्धित्यनंतस्यमहत्समर्हणम् ॥ १० ॥

त्वामद्ययमालयंनेष्यामि ॥६॥ अभीतवत् किंबलंयस्यसःकिंबलः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वशंप्रणीताइत्यत्रहेतुः सईश्वरइति उरवःक्रमाःपादविक्षेपायस्य बहुपराक्रमइतिवा ओजआदिरूपः सत्त्वंधैर्यंबुद्धिर्वा ॥ ९ ॥ ननुमच्छत्रुरसौकथंममापिसएवबलंस्यादतआह जहीति आत्मनःस्वस्यभावंस्वभावंत्यज यतोजितादात्मनोमनसऋतेविनाऽन्येविद्विषोनसंति किंच तद्धितदेवहिसाम्येनमनसोधारणमेवसमर्हणमाराधनम् ॥ १० ॥

---

१ तनयानयरूपम् तदुरूक्तमप्रियंश्रुत्वेत्यर्थः टीकानुरोधात् ‘ श्रुत्वासचाप्रियंदैत्यइतिपाठोऽपेक्षितइतिभाति २ श्लोकद्वयमेकंवाक्यम् ३ कस्यबलेनेत्यर्थः

ननुमयादिग्विजयेसर्वैरिपवोजिताअतःसांप्रतंविद्विषोनसंतीतिचेत्सत्यंतत्राऽऽह दस्यूनिति एकेभवादृशामंदाःपुराआदौलुंपतःसर्वस्वंहरतः
षडिंद्रियलक्षणान्शत्रून्नविजित्याजित्वादशदिशःस्वयंजितामन्यंते साधोस्तुजितचित्तस्यदेहिनांसमस्यज्ञस्यविदुषःस्वाज्ञानकल्पिताःपरे
शत्रवःकुतःस्युः ॥ ११ ॥ व्यक्तंनिश्चितम् विप्लवाअनन्विताइत्यर्थः ॥ १२ ॥ हेमंदभाग्यमदन्योजगदीश्वरोयद्यस्तितर्ह्यसौक्वास्ति प्रह्ला

दस्यून्पुराषण्णविजित्यलुंपतोमन्यंतएकेस्वजितादिशोदश ॥ जितात्मनोज्ञस्यसमस्यदेहिनांसाधोःस्वमोह
प्रभवाःकुतःपरे ॥ ११ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच व्यक्तंत्वंमर्तुकामोऽसियोऽतिमात्रंविकत्थसे ॥ मुमूर्षूणांहि
मंदात्मन्ननुस्युर्विप्लु[1]वागिरः ॥ १२ ॥ यस्त्वयामंदभाग्योक्तोमदन्योजगदीश्वरः ॥ क्वासौयदिससर्वत्रकस्मा
त्स्तंभेनदृश्यते ॥ १३ ॥ सोऽहंविकत्थमानस्यशिरःकायाद्धरामिते ॥ गोपायेतहरिस्त्वाद्ययस्तेशरणमीप्सित
म् ॥ १४ ॥ एवंदुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषासुतंमहाभागवतंमहासुरः ॥ खड्गंप्रगृह्योत्पतितोवरासनात्स्तंभंतताडा
तिबलःस्वमुष्टिना ॥ १५ ॥ तदैवतस्मिन्निनदोऽतिभीषणोबभूवयेनांडकटाहमस्फुटत् ॥ यंवैस्वधिष्ण्योपगतं
त्वजादयःश्रुत्वास्वधामाप्ययमंगमेनिरे ॥ १६ ॥ सविक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसानिशम्यनिर्ह्रादमपूर्वमद्भुत
म् ॥ अंतःसभायांनददर्शतत्पदंवितत्रसुर्येनसुरारियूथपाः ॥ १७ ॥

दआह ससर्वत्रास्ति हिरण्यकशिपुराह तर्हिकस्मात्स्तंभेनास्ति प्रह्लादस्तुतंस्तंभंनिरीक्षमाणोनमस्यन्नाह दृश्यतइति ॥ १३ ॥ हिरण्यक
शिपुस्तुतत्रतमपश्यन्नाह सोऽहमिति विकत्थमानस्यविपरीतंब्रुवाणस्यतेशिरःकायाद्धरामिपृथक्करोमि ॥ १४ ॥ प्रह्लादेनमूर्ध्निबद्धांजलिना
निरीक्ष्यमाणंस्तंभंमुर्ष्टिनाताडितवान् ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत्पदंतस्यध्वनेराश्रयम् येननादेन ॥ १७ ॥

---

[1] क्वचिद्विक्लवाइतिक्वचिद्विप्लुताइतिचपा०अर्थस्त्वेकएव

भगवांस्तदा[1]स्तंभंविदार्यादृश्यतदृश्योबभूव किमर्थम् निजभृ[illegible]ात्मनोव्याप्तिंचसत्यांकर्तुंस्तंभेऽदृश्यत तत्किमर्थम् ‘भौतिकेषुचभावेषुभूतेष्वथमहत्सुच भगवानास्ते’ इतितेनैवभृत्येनयद्भाषितंतत्सत्यंकर्तुम् तथाऽत्यद्भुतंदैत्यघातकमतिघोरंरूपमुद्वहन्नदधत् तत्किमर्थम् निजभृत्यैःसनकादिभिःशापानंतरमनुतप्तैर्भाषितंयत् ‘त्रिभिर्जन्मभिःशापमोक्षोभवत्विति’ तत्सत्यंकर्तुम् तथाऽत्यद्भुतंरूपंब्रह्मसृष्टावदृष्टमश्रुतंचरूपमुद्वहन् तच्चनमृगाकारंनचमनुष्याकारमुद्वहन् सभायांमध्येऽदृश्यत तत्किमर्थम् निजभृत्येनहिरण्यकशिपुनाब्रह्माणंप्रतियद्भाषितम् ‘भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्योमृत्युर्माभून्ममप्रभोइति तथानांतर्नबहिरितिननरैर्नमृगैरपीतिच’ ब्रह्मणाचनिजभृत्येनतथास्त्वितियद्भाषितंतदुभयोर्वाक्यंसत्यंकर्तुम् नैहितद्ब्रह्मसृष्टंभूतंनचनरोवामृगोवानचसभागृहस्यांतःनचप्रांगणवद्बहिःएवंताभ्यांयद्भाषितंतत्सत्यंकर्तुम् यच्चहिरण्यकशिपुनाभाषितम् ‘नूनमेतद्विरोधेनमृत्युर्मेभवितेति अकुतश्चिद्भयोमरइतिच’

सत्यंविधातुंनिजभृत्यभाषितंव्याप्तिंचभूतेष्वखिलेषुचाऽऽत्मनः ॥ अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्स्तंभेसभायां
नमृगंनमानुषम् ॥ १८ ॥ ससत्त्वमेनंपरितोऽपिपश्यन्स्तंभस्यमध्यादनुनिर्जिहानम् ॥ नायंमृगोनापिनरोवि
चित्रमहोकिमेतन्नृमृगेंद्ररूपम् ॥ १९ ॥ मीमांसमानस्यसमुत्थितोऽग्रतोनृसिंहरूपस्तदलंभयानकम् ॥ प्रत
प्तचामीकरचंडलोचनंस्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननम् ॥ २० ॥

यच्चनारदेननिजभृत्येनभाषितमिंद्रंप्रति ‘अयंमहांस्त्वयासंस्थांनप्राप्स्यति अनंतानुचरइत्यनेन’ स्वभक्तपक्षपातित्वंचयद्भाषितंतच्चसत्यंकर्तुं तथाअदृश्यत चकारान्निजभाषितंच किंतत् कौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यतीति तथा तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरादित्यादि तच्चसत्यंकर्तुमदृश्यतेतिद्रष्टव्यम् अलमतिविस्तरेण ॥ १८ ॥ स[2]दैत्यएवमद्भुतंध्वनिंश्रुत्वातदाश्चर्यंसत्त्वंप्राणिविशेषंसर्वतोविलोकयन्स्तंभमध्यान्निर्गच्छत्नृमृगेंद्रयोर्मिश्रंरूपमहोकिमेतदितिमीमांसितवानितिशेषः ॥ १९ ॥ तस्यैवमलंभयानकंतन्नृसिंहरूपंमीमांसमानस्याग्रतो नृसिंहरूपोहरिःसमुत्थितः भयानकत्वमेवदर्शयंस्तद्रूपमनुवर्णयति [3]प्रतप्तेत्यादिनाविद्रावितदैत्यदानवमित्यंतेन प्रतप्तंचामीकरंसुवर्णंतद्वत्पिंगानिचंडानिलोचनानियस्मिन् सटाजटाः केसराःकंठरोमाणि स्फुरद्भिःसटाकेसरैर्जृंभितंसाटोपमाननंयस्मिन् ॥ २० ॥

---

[1] स्तंभंविदार्येतीदमेकस्मिन्प्राचीनपुस्तकेऽधिकमस्ति [2] पूर्वोक्तस्यैवविवरणंनहीत्यादि [3] प्राचीनपु० उपलब्धमेवंप्रतीकम्

करालास्तुंगादंष्ट्रायस्मिन् करवालःखड्गस्तद्वच्चंचलाक्षुरांतवत्तीक्ष्णाचजिह्वायस्मिन् भ्रुकुटीयुक्तेनमुखेनोल्बणम् स्तब्धावुन्नतौशंकुवदूर्ध्वौ
कर्णौयस्मिन् गिरिकंदरवदद्भुतंव्यात्तंप्रसृतमास्यंनासेचयस्मिन् हनूकपोलप्रांतौतयोर्भेदेनविदारणेनभीषणम् कर्णांतमुखविस्तारमित्यर्थः
॥ २१ ॥ दिविस्पृशन्कायोयस्मिन् अलुक्समासः अदीर्घाह्रस्वापीवराचस्थूलाग्रीवायस्मिन् उरुविशालंवक्षःस्थलंयस्मिंस्तच्चतच्च अल्पंम
ध्यममुदरंयस्मिन् चंद्रांशुवद्गौरैस्तनूरुहैर्लोमभिश्छुरितंव्याप्तम् विष्वंचःसर्वतःप्रसृताभुजास्तेषामनीकानिस्तोमास्तेषांशतानियस्मिन् नखा
न्येवायुधानियस्मिन् ॥ २२ ॥ दुरासदंप्राप्तुमशक्यम् सर्वाणिचनिजानिचक्रादीनीतराणिवज्रादीनितएवायुधप्रवेकाःशस्त्रोत्तमास्तै

करालदंष्ट्रंकरवालचंचलक्षुरांतजिह्वंभ्रुकुटीमुखोल्बणम् ॥ स्तब्धोर्ध्वकर्णंगिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्यनासंह
नुभेदभीषणम् ॥ २१ ॥ दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षस्थलमल्पमध्यमम् ॥ चंद्रांशुगौरैश्छुरितं
तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतंनखायुधम् ॥ २२ ॥ दुरासदंसर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ॥
प्रायेणमेऽयंहरिणोरुमायिनावधःस्मृतोऽनेनसमुद्यतेनकिम् ॥ २३ ॥ एवंब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधोनदन्नृसिं
हंप्रतिदैत्यकुंजरः ॥ अलक्षितोऽग्नौपतितःपतंगमोयथानृसिंहौजसिसोऽसुरस्तदा ॥ २४ ॥ नतद्विचित्रंखलु
सत्त्वधामनिस्वतेजसायोनुपुरापिबत्तमः ॥ ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरोरुषानृसिंहंगदयोरुवेगया ॥ २५ ॥
तंविक्रमंतंसगदंगदाधरोमहोरगंतार्क्ष्यसुतोयथाऽग्रहीत् ॥ सतस्यहस्तोत्कलितस्तदाऽसुरोविक्रीडतोयद्वद
हिर्गरुत्मतः ॥ २६ ॥

विद्रावितादैत्यदानवायेनतद्रूपंमीमांसमानस्याग्रतःसमुत्थितइतिपूर्वेणैवान्वयः तदाविर्भावप्रयोजनविमर्शपूर्वकंतेनसहदैत्यस्ययुद्धमाहसंभ
भिः प्रायेणमहामायिनाहरिणामेऽयमेवंभूतोवधोमृत्युहेतुःस्मृतश्चिंतितस्तथाऽप्यनेनसमुद्यतेनकिंनकिंचित्स्यादित्येवंब्रुवन्नभ्यपतदित्यन्वयः
॥ २३ ॥ तदासोऽसुरोनृसिंहस्यौजसिदीप्तौपतितःसन्नलक्षितोऽदृष्टोऽभूत् ॥ २४ ॥ सत्त्वधामनिसत्त्वप्रकाशेहरौपतितस्यतमोमयस्यादर्शनं
तद्विचित्रंनभवति तत्रहेतुः योहरिःपुरासृष्ट्यादौप्रलयकालीनंतमःनुअहोअपिबत्तस्मिन् ॥ २५ ॥ विक्रमंतंततस्ततःप्रहरंतम् हस्तादुत्क
लितोनिःसृतः ॥ २६ ॥

---

१ प्रायेणेत्यादिगरुडोमहाविषमित्यंतैः

तदाअमरादेवाःसर्वैर्धिष्ण्यपाअसाध्वमन्यंत हृतान्योकांसिस्थानानियेषांते तद्भियाघनच्छदामेघांतरिताःसंतः यस्यहस्तात्स्वयंमुक्तस्तंनृहरिस्ववीर्याच्छंकितंमन्यमानःखड्गचर्मणीप्रगृह्यपुनस्तमासज्जताभ्यपद्यतेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ श्येनस्येववेगोयस्यतम् शतचंद्रवर्त्मभिःखड्गचर्ममार्गैरच्छिद्रंयथाभवत्येवमुपर्यधश्चरंतम् अट्टहासमेवाऽऽह खरंतीव्रम् उत्स्वनेनमहाशब्देनोल्बणंभयंकरम् तद्भयेनहरेस्तेजसाचनिमीलिते अक्षिणीयस्य ॥ २८ ॥ ग्रहणेदृष्टांतः व्यालोयथाआखुंमूषकम् विदारणेदृष्टांतः अहिंगरुडइवेति विष्वक्सर्वतःस्फुरंतंनिःसरंतम् ग्रहणेनातुरंविवशम् इंद्रेणसहयुद्धेतत्प्रयुक्तेनकुलिशेननक्षतात्वगपियस्य द्वारिसभायांनांतर्नबहिः ऊरेऊरौनिपात्यनभूमौनचांबरे नखैर्नव्यसुभिर

असाध्वमन्यंतहृतौकसोऽमराघनच्छदाभारतसर्वधिष्ण्यपाः ॥ तंमन्यमानोनिजवीर्यशंकितंयद्धस्तमुक्तो
नृहरिंमहासुरः ॥ पुनस्तमासज्जतखड्गचर्मणीप्रगृह्यवेगेनजितश्रमोमृधे ॥ २७ ॥ तंश्येनवेगंशतचंद्रवर्त्मभि
श्चरंतमच्छिद्रमुपर्यधोहरिः ॥ कृत्वाऽट्टहासंखरमुत्स्वनोल्बणंनिमीलिताक्षंजगृहेमहाजवः ॥ २८ ॥ विष्वक्
स्फुरंतंग्रहणातुरंहरिर्व्यालोयथाऽखुंकुलिशाक्षतत्वचम् ॥ द्वार्यूर[1]आपात्यददारलीलयानखैर्यथाऽहिंगरुडो
महाविषम् ॥ २९ ॥ संरंभदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनोव्यात्ताननांतंविलिहन्स्वजिह्वया ॥ असृग्लवाक्तारुणकेस
राननोयथांऽत्रमालीद्विपहत्ययाहरिः ॥ ३० ॥ नखांकुरोत्पाटितहृत्सरोरुहंविसृज्यतस्यानुचरानुदायुधान्
अहन्समंतान्नखशस्त्रपार्ष्णिभिर्दोर्दंडयूथोऽनुपथान्सहस्रशः ॥ ३१ ॥ सटाऽवधूताजलदाःपरापतन्ग्रहाश्चत
दृष्टिविमुष्टरोचिषः ॥ अंभोधयःश्वासहताविचुक्षुभुर्निर्ह्राद[2]भीतादिगिभाविचुक्रुशुः ॥ ३२ ॥

सुमद्भिर्वा एवंदिवानक्तंपरिहारायसंध्यायामितिद्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ दैत्यवधमुक्त्वातद्भृत्यवधमाह द्वाभ्याम् संरंभेणदुष्प्रेक्ष्याणिकरालानिलोचनानियस्य असृजोरक्तस्यलवैर्बिंदुभीरक्ताःसिक्ताअतएवारुणाःकेसराआननंचयस्यसः कइव द्विपहत्ययागजवधेनहरिःसिंहोयथा एवंभूतस्तस्यानुचरानहन्नित्युत्तरेणान्वयः [3]अंत्राणांमालाकंठेविद्यतेयस्य ॥ ३० ॥ नखांकुरैरुत्पाटितंहृत्सरोरुहंयस्यतम् दोर्दंडानांयूथानिसमूहायस्यसः तंदैत्येंद्रमनुपंथायेषांतान् अन्यानपितत्पक्षपातिनइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ दैत्यवधव्यग्रस्यनृहरेराटोपमाह द्वाभ्याम् सटाभिरवधूताःप्रकंपिताजलदामेघाःपरापतन्व्यशीर्यंत (अनेनयेमेघांतरितादेवास्तेस्पष्टंपश्यंत्वित्याज्ञांदत्तवानित्यर्थः) तस्यदृष्ट्याविमुष्टंरोचिर्येषांग्रहाणांतेतिरस्कृतप्रभाअभवन्नितिशेषः दिगिभादिग्गजाः ॥ ३२ ॥

---

१ क्वचित्पु० द्वार्युरुमापत्येतिपाठःटीकायामूरुंउरौइतिव्याख्यानंचदृश्यते २ दिगिभाजहुर्मदमितिमाध्वसंमतःपाठः ३ इदमधिकमस्मिन्नेवपुस्तके

तस्यसटाभिरुत्क्षिप्तानिविमानानितैःसंकुलाव्यामासतीप्रोत्सर्पतस्वस्थानात्प्रकर्षेणोदसर्पच्चलिता ॥३३॥ स्वभृत्यैश्वर्यमाश्चर्यमिवमत्वाकौतूहलेनतस्याऽऽसनेउपविष्टंभयात्कोपिनबभाजनासेवत नलक्षितोद्वैरथःप्रतियोद्धायेन ॥३४॥ लोकत्रयस्यमस्तकज्वरंशिरोव्यथेवदुःसहम् प्रहर्षस्यवेगेनोत्कलितानिविकसितान्याननानियासांताःसुरस्त्रियःपुष्पवर्षैर्नृहरिंववृषुः ॥३५॥ नाकिनांदेवानांविमानावलिभिर्नभस्तलंसंकीर्ण

द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंकुलाप्रोत्सर्पतक्ष्माचपदाऽतिपीडिता ॥ शैलाःसमुत्पेतुरमुष्यरंहसातत्तेजसाखंककुभोनरेजिरे ॥ ३३ ॥ ततःसभायामुपविष्टमुत्तमेनृपासनेसंभृततेजसंविभुम् ॥ अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणंप्रचंडवक्त्रंनबभाजकश्चन ॥ ३४ ॥ निशम्यलोकत्रयमस्तकज्वरंतमादिदैत्यंहरिणाहतंमृधे ॥ प्रहर्षवेगोत्कलिताननामुहुःप्रसूनवर्षैर्ववृषुःसुरस्त्रियः ॥ ३५ ॥ तदाविमानावलिभिर्नभस्तलंदिदृक्षतांसंकुलमासनाकिनाम् ॥ सुरानकादुंदुभयोऽथजघ्निरेगंधर्वमुख्याननृतुर्जगुःस्त्रियः ॥ ३६ ॥ तत्रोपव्रज्यविबुधाब्रह्मेंद्रगिरिशादयः ॥ ऋषयःपितरःसिद्धाविद्याधरमहोरगाः ॥ ३७ ॥ मनवःप्रजानांपतयोगंधर्वाप्सर[1]चारणाः ॥ यक्षाःकिंपुरुषास्तातवेतालाःसिद्धकिन्नराः ॥ ३८ ॥ तेविष्णुपार्षदाःसर्वेसुनंदकुमुदादयः ॥ मूर्ध्निबद्धांजलिपुटाआसीनंतीव्रतेजसम् ॥ ईडिरेनरशार्दूलंनातिदूरचराःपृथक् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मोवाच नतोऽस्म्यनंतायदुरंतशक्तयेविचित्रवीर्यायपवित्रकर्मणे ॥ विश्वस्यसर्गस्थितिसंयमान्गुणैःस्वलीलयासंदधतेऽव्ययात्मने ॥ ४० ॥

मास सुराणामानकाःपटहास्तैर्जघ्निरेवादिताः स्त्रियोऽप्सरसोननृतुर्गंधर्वाजगुः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चारणाश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नरशार्दूलंपुरुषोत्तमम् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मादयोनृसिंहस्यशंकयाकुलचेतसः ॥ आ[2]रादेवास्तुवन्सप्तदशश्लोकैःपृथक्पृथक् ॥ अनंतायानंतंत्वांप्रसादयितुंनतोऽस्मि अनंतत्वेहेतुः दुरंताअनंताः शक्तयोयस्य तत्कुतः विचित्राणिवीर्याणिप्रभावायस्य तत्किमर्थम् पवित्राणिश्रवणमात्रेणशोधकानिकर्माणियस्य विचित्रवीर्यत्वमेवाऽऽह विश्वस्येति संदधतेसम्यक्कुर्वते एवमप्यव्ययात्मनेऽप्रच्युतस्वरूपाय ॥ ४० ॥

---

[1] अदंतत्वमार्षम्. [2] दूरादेव आराद्दूरसमीपयोरित्यमरात्.

रुद्रस्तुतत्कोपकालाभिज्ञोनायंकोपावसरइतितंप्रार्थयते कोपेति सहस्रयुगांतस्तवकोपस्यकालः कोपायोग्यश्चायमित्याह अल्पकोऽत्यल्पः अतःकोपानिवृत्त्याप्रल्हादंमाहिंसीरित्याह तत्सुतमिति यद्वा अकालेप्ययंकोपोऽस्यभक्तस्यरक्षणार्थमितिचेत्तर्हीदानींकोपंत्यक्त्वेमंपाहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इंद्रस्तुनास्माकंहविर्भागादिलाभःपुरुषार्थःकिंतुत्वत्परिचर्यैव भवतापुनरनेनसंरंभेणस्वकार्यमेवसाधितंतस्यचसिद्धत्वादुपसंहरैनंक्रोधमित्याशयेनाऽऽह हेपरमनोऽस्मांस्त्रायतारक्षताभवतास्वीयाएवभागादैत्यात्प्रत्याहृताः अंतर्यामिणस्तवैवयज्ञेषुभोक्तृत्वात् अस्मदीयंहृदयकमलंत्वद्गृहमेवैतावत्पर्यंतंभयहेतुत्वेनास्मत्स्मृतिपथेनित्यंस्थितेनदैत्येनाक्रांतंव्याप्तंसत्प्रत्यबोधिभयापाकरणेनविकासंनीतम् ननुतव त्रैलोक्यैश्वर्यसाधनार्थमयमुद्यमइतिचेत्तत्राऽऽह कालग्रस्तमिति तेत्वाम् हेनारसिंहनरस्यसिंहस्यचाकाराभ्यामाविर्भूतअपरैःस्वर्गादिभिः

श्रीरुद्रउवाच कोपकालोयुगांतस्तेहतोऽयमसुरोऽल्पकः ॥ तत्सुतंपाह्युपसृतंभक्तंतेभक्तवत्सल ॥ ४१ ॥ इंद्रउवाच प्रत्यानीताःपरमभवतात्रायतानःस्वभागादैत्याक्रांतंहृदयकमलंत्वद्गृहंप्रत्यबोधि ॥ कालग्रस्तं कियदिदमहोनाथशुश्रूषतांतेमुक्तिस्तेषांनहिबहुमतानारसिंहापरैःकिम् ॥ ४२ ॥ ऋषयऊचुः त्वंनस्तपः परममात्थयदात्मतेजोयेनेदमादिपुरुषात्मगतंससर्ज ॥ तद्विप्रलुप्तममुनाऽद्यशरण्यपालरक्षागृहीतवपुषापुनरन्वमंस्थाः ॥ ४३ ॥ पितरऊचुः श्राद्धानिनोऽधिबुभुजेप्रसभंतनूजैर्दत्तानितीर्थसमयेप्यपिबंत्तिलांबु ॥ तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्यआर्छ तस्मैनमोनृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४४ ॥

किम् ॥ ४२ ॥ ऋषयस्तुतपःप्रवर्तनेनास्माकंमहाननुग्रहःकृतइत्याहुः त्वंनोयदात्थपरमंध्यानलक्षणंतपः परमत्वेहेतुः आत्मनस्तवतेजःप्रभावरूपम् तदेवाऽऽहुः येनतपसाऽऽत्मनिलीनमिदंविश्वंससर्जसृष्टवानसितदमुनादैत्येनविप्रलुप्तंकुंठितंसत् हेशरण्यपाल अद्यरक्षाऽर्थंगृहीतेनानेनवपुषापुनरपितपःकुरुते नुज्ञातवानसितस्मैतेनमइत्युत्तरश्लोकचतुर्थपादस्यानुषंगः ॥ ४३ ॥ पितरस्तुश्राद्धोद्धरणेनपरमोपकारिणंश्रीनृसिंहंप्रणमंति श्राद्धानिश्रद्धायुक्तानिपिंडादीनिनोऽस्मभ्यंपुत्रैर्दत्तानिप्रसभंबलाद्यःस्वयमधिकृत्यबुभुजे किंच तीर्थस्नानसमयेदत्तंतिलोदकमप्यपिबत् तानि[2]चतस्योदराद्यआर्छदाहृतवान् कथंभूतात् नखैर्विदीर्णावपायस्यतस्मात् वपाविदारणस्यतद्गतपिंडोद्धरणमेव फलमितिभावः ॥ ४४ ॥

---

[1] अयमेवटीकासंमतःपाठोनतुतिलांब्वसभ्यइति दृष्टश्चायंपाठःप्राचीनपुस्तकेंऽकितांप्रपुस्तकेच [2] पिंडोदकानि

योगसिद्धांगतिमणिमादिसिद्धिम् नानाअनेकेदर्पायस्यतम् तस्मैतुभ्यंतंत्वामुद्दिश्य ॥ ४५ ॥ विद्यामंतर्धानादिलक्षणाम् अनुराद्धांसंप्राप्ताम् संख्येयुद्धे ॥ ४६ ॥ रत्नानिफणासुस्थितानितथास्त्रीरत्नानिचोत्तमाःस्त्रियः आसांस्त्रीणांदत्तआनंदोयेनतत्संबोधनम् पाठांतरे[1]ऽस्माकंदत्तआनंदोयेनेति ॥ ४७ ॥ नृसिंहेनावलोकिताःसंतोमूर्ध्निबद्धांजलयोमनवःप्रोचुः मनवोवयंधर्म[2]पालकाः परिभूताःसेतवोवर्णाश्रमधर्ममर्यादायेषांते अनुशाध्यनुशिक्षय ॥ ४८ ॥ प्रजापतयोऽपितदवलोकिताःप्रोचुः हेपरेशतेत्वयाअभिसृष्टा[3]वयंप्रजेशायेननिषिद्धाःसंतःप्रजान

सिद्धाऊचुः योनोगतिंयोगसिद्धामसाधुरहारषीद्योगतपोबलेन॥ नानादर्पंतंनखैर्निर्ददारतस्मैतुभ्यंप्रणताःस्मोनृसिंह॥४५॥ विद्याधराऊचुः विद्यांपृथग्धारणयाऽनुराद्धांन्यषेधदज्ञोबलवीर्यदृप्तः॥ सयेनसंख्येपशुवद्धतस्तंमायानृसिंहंप्रणताःस्मनित्यम्॥४६॥ नागाऊचुः येनपापेनरत्नानिस्त्रीरत्नानिहृतानिनः॥ तद्वक्षःपाटनेनासांदत्तानंदनमोऽस्तुते॥४७॥ मनवऊचुः मनवोवयंतवनिदेशकारिणोदितिजेनदेवपरिभूतसेतवः॥ भवताखलःसउपसंहृतःप्रभोकरवामतेकिमनुशाधिकिंकरान्॥४८॥ प्रजापतयऊचुः प्रजेशावयंतेपरेशाभिसृष्टानयेनप्रजावैसृजामोनिषिद्धाः॥ सएषत्वयाभिन्नवक्षानुशेतेजगन्मंगलंसत्त्वमूर्तेऽवतारः॥४९॥ गंधर्वाऊचुः वयंविभोतेनटनाट्यगायकायेनात्मसाद्वीर्यबलौजसाकृताः॥ सएषनीतोभवतादशामिमांकिमुत्पथस्थःकुशलायकल्पते॥५०॥ चारणाऊचुः हरेतवांघ्रिपंकजंभवापवर्गमाश्रिताः॥ यदेषसाधुहृच्छयस्त्वयाऽसुरःसमापितः॥५१॥

सृजामःसएषभिन्नंवक्षोयस्यनुनिश्चितंशेतेमृतः अतःपरंप्रजाःसृजामइतिलक्ष्यंतःप्राहुः हेसत्त्वमूर्तेतवायमवतारोजगतोमंगलम्[4] ॥ ४९ ॥ गंधर्वाअपितदवलोकिताःप्रोचुः हेविभोवयंतेत्वदीयानटानर्तकानाट्येनृत्येगायकाश्चयेनस्वाधीनाःकृताः कथंभूतेन वीर्यशौर्यबलंशक्तिस्ताभ्यामोजःप्रभावोयस्यतेन सएषभवताइमांदशांमृतिंनीतः उचितंचैतदित्याहुः किमिति ॥ ५० ॥ भवापवर्गसंसारनिवर्तकम् आश्रयणेहेतुः यद्यस्मात्साधूनांहृदिभयजनकत्वेनशेतेतिष्ठतीतितथासएषोऽसुरस्त्वयासमापितोंऽतंनीतः ॥ ५१ ॥

---

१ तद्वक्षःपाटनेनास्मद्दत्तानंदेत्येवंरूपे २ अयंनिदेशकारिणइत्यस्यार्थः ३ अभिसृष्टाःप्रजासर्जनोद्देशेनोत्पादिताः ४ मंगलंमंगलहेतुः

मनोज्ञैःकर्मभिस्तवानुचरेषुमुख्यास्तेवयंदितिसुतेनशिबिकावाहकत्वंप्रापिताः पंचतांमृत्युम् हेपंचविंशचतुर्विंशतितत्त्वनियामक ॥ ५२ ॥ किंपुरुषास्तुत्वांस्तोतुंकेवयंवराकाइत्याहुः वयमिति वयंकिंपुरुषास्तुच्छप्राणिनस्त्वंतुमहानद्भुतप्रभावःपुरुषः नन्वयंमहान्दैत्योहतइतिकिंनवर्ण्यतइत्याशंक्यकियदेतदित्याहुः अयमिति यदासाधुभिर्भगवद्भक्तैस्तिरस्कृतस्तदैवनष्टः ॥ ५३ ॥ सत्रेषुयज्ञेषु तेत्वयाहतःएतद्दिष्ट्याभद्रंकृतम् ॥ ५४ ॥ अमुनादितिजेनविष्टिंनिर्मूल्यंकर्मानुनिरंतरंकारिताः अतःपरंनोविभवायसमृद्धयेभव ॥ ५५ ॥ नोऽस्माकंभक्तानांहेशरण

यक्षाऊचुः वयमनुचरमुख्याःकर्मभिस्तेमनोज्ञैस्तइहदितिसुतेनप्रापितावाहकत्वम् ॥ सतुजनपरितापं[1]तत्कृतंजानतातेनरहरउपनीतःपंचतांपंचविंश ॥ ५२ ॥ [2]किंपुरुषाऊचुः वयंकिंपुरुषास्त्वंतुमहापुरुषईश्वरः ॥ अयंकुपुरुषोनष्टोधिक्कृतःसाधुभिर्यदा ॥ ५३ ॥ वैतालिकाऊचुः सभासुसत्रेषुतवामलंयशोगीत्वा[3]संपर्यांमहतींलभामहे ॥ यस्तांव्यनैषीद्भृशमेषदुर्जनोदिष्ट्याहतस्तेभगवन्यथाऽऽमयः ॥ ५४ ॥ किन्नराऊचुः वयमीशकिन्नरगणास्तवानुगादितिजेनविष्टिममुनाऽनुकारिताः ॥ भवताहरेस[4]वृजिनोऽवसादितोनरसिंहनाथविभवायनोभव ॥ ५५ ॥ विष्णुपार्षदाऊचुः अद्यैतद्धरिनररूपमद्भुतंतेदृष्टंनःशरणदसर्वलोकशर्म ॥ सोऽयंतेविधिकरईशविप्रशप्तस्तस्येदंनिधनमनुग्रहायविद्मः ॥ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेप्रह्लादानुचरितेदैत्यराजवधेनृसिंहस्तवोनामाऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नारदउवाच एवंसुरादयःसर्वेब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥ नोपैतुमशकन्मन्युसंरंभंसुदुरासदम् ॥ १ ॥

दआश्रयप्रद सर्वेषांलोकानांशर्ममंगलमेतदद्भुतंरूपमद्यैवदृष्टंनतुपूर्वम् विधिकरःकिंकरः ॥ ५६ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ नवमेब्रह्मणाभीत्याचोदितोऽसुरबालकः ॥ कोपंप्रशमयन्नस्तौन्नृसिंहमतिभीषणम् ॥ १ ॥ उग्रोऽप्यनुग्रएवायंस्वभक्तानांनृकेसरी केसरीवस्वपोतानामन्येषामुग्रविग्रहइत्याद्यागमोक्तांभक्तानुकंपितामाह एवमितिसप्तभिः एवंदूरतएवस्थित्वास्तुवंतः मन्युनासंरंभआवेशोयस्यतम् उपसमीपेगंतुंनाशक्नुवन् ॥ १ ॥

---

[1] तइत्यादिःप्रापिताइत्यंतोग्रंथोंकितातिरिक्तपु०नास्ति [2] इदमधिकम् [3] महतींसपर्यांधनादिसंपत्तिम् [4] वृजिनोवृजिनवान् अर्शआद्यच्

श्रीर्लक्ष्मीर्देवैःप्रेषिताऽपिमहदद्भुतंतद्रूपंदृष्ट्वाशंकितासतीतंनोपजगाम अद्भुतत्वेहेतुः अदृष्टेति ॥ २ ॥ उपेह्युपगच्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कालएवा
हिस्तस्माद्वित्रस्ताधीर्येषांतेषांकृतमभयंयेनतत्करांबुजम् ॥ ५ ॥ तस्यश्रीनृसिंहस्यकरस्पर्शेनधुतंनिरस्तमखिलमशुभंयस्य सपदितत्क्षणमे
वाभिव्यक्तमपरोक्षीभूतंपरात्मदर्शनंब्रह्मज्ञानंयस्य निर्वृतःसन्हृदिदधौ हृष्यंतीरोमांचितातनुर्यस्य क्लिन्नंप्रेमार्द्रंहृदयस्य अश्रूणिलोचन
योर्यस्य परमपुरुषार्थतयादधौनसाधनत्वेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ सुसमाधिमेवाऽऽह तस्मिन्नेवन्यस्तंहृदयमीक्षणंचयेनेति ॥७॥ स्वस्मिन्निवसमस्ते

साक्षाच्छ्रीःप्रेषितादेवैर्दृष्ट्वातन्महदद्भुतम् ॥ अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सानोपेयायशंकिता[1] ॥ २ ॥ प्रह्लादंप्रेषयामा
सब्रह्माऽवस्थितमंतिके ॥ तातप्रशमयोपेहिस्वपित्रेकुपितंप्रभुम् ॥ ३ ॥ तथेतिशनकैराजन्महाभागवतोऽर्भ
कः ॥ उपेत्यभुविकायेननननामविधृतांजलिः ॥ ४ ॥ स्वपादमूलेपतितंतमर्भकंविलोक्यदेवःकृपयापरिप्लुतः ॥
उत्थाप्यतच्छीर्ष्ण्यदधात्करांबुजंकालाहिवित्रस्तधियांकृताभयम् ॥ ५ ॥ सतत्करस्पर्शधुताखिलाशुभःसप
द्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ॥ तत्पादपद्मंहृदिनिर्वृतोदधौहृष्यत्तनुःक्लिन्नहृदश्रुलोचनः ॥ ६ ॥ अस्तौषीद्धरिमे
काग्रमनसासुसमाहितः ॥ प्रेमगद्गदयावाचातन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ७ ॥ प्रह्लादउवाच ब्रह्मादयःसुरगणा
मुनयोऽथसिद्धाःसत्त्वैकतानमतयोवचसांप्रवाहैः ॥ नाराधितुंपुरुगुणैरधुनाऽपिपिप्रुःकिंतोष्टुमर्हतिसमेहरि
रुग्रजातेः ॥ ८ ॥

षुतत्कृपाऽमृतदृष्टये ॥ प्रह्लादःस्तौतिसत्पद्यैर्द्विचत्वारिंशताहरिम् ॥ १ ॥ तत्रतावदात्मनोभगवत्स्तुतावनधिकारमिवाशंक्याधिकारंसंभावय
न्नाह ब्रह्मादयइतिपंचभिः मुनयोमननशीलाः सिद्धाज्ञानिनोपि कथंभूताः सत्त्वएवैकस्मिंस्तानोविस्तारोयस्याःसामतिर्येषांतथाविधाअपि
वचसांप्रवाहैरपितथाबहुभिर्वक्ष्यमाणैर्गुणैरःपियमाराधयितुंनपिप्रुर्नपूर्णानशक्ताइत्यर्थः सहरिर्मेममकथंतोषंप्राप्तुमर्हति तत्रहेतुः उग्रजातेः
उग्राघोराआसुरीजातिर्यस्य ॥ ८ ॥

---

[1] द्वितीयश्लोकस्याग्रे तावत्सदुंदुभिरवामित्यादयश्चत्वारःश्लोकास्तथाभागवतोर्भकइत्यनंतरम् शनैरुपेत्येत्यर्धम् तथा धृतांजलिरित्यनंतरम् स्तवद्धर्षेत्याद्यर्धम् त
थाकृताभयमित्यनंतरम् उत्थायाश्वास्येत्यादयःपंचश्लोकाअधिकाःकस्मिंश्चित्पुस्तकेउपलभ्यंते तदग्रे शुकउवाचेत्येतत्सहितास्तथाऽपितेसर्वेंकितांधपुस्तकेप्राचीनेषुब
हुषुपुस्तकेषु विजयध्वजीप्रभृतिटीकांतरपुस्तकेषुचादर्शनात्क्वचित्संदर्भविरोधाच्चोपेक्षिताः

एवंहरितोषणेस्वस्यायोग्यतामाशंक्ययोग्यतांसंभावयति मन्यइतिद्वाभ्याम् अभिजनःसत्कुलेजन्म रूपंसौंदर्यम् श्रुतंपांडित्यम् ओजइंद्रियनैपुणम् तेजःकांतिः प्रभावःप्रतापः पौरुषमुद्यमः बुद्धिःप्रज्ञा योगोऽष्टांगः एतेधनादयोद्वादशाऽपिगुणाःपरस्यपुंसआराधनायनभवंतिहियतःकेवलयाभक्त्यैवगजेंद्रायतुष्टोऽभवत् ॥ ९ ॥ एवंभक्त्यैवकेवलयाहरेस्तोषःसंभवतीत्युक्तमिदानींभक्तिंविनानान्यत्किंचित्ततोषहेतुरित्याह विप्रादिति पूर्वोक्ताधनादयोद्विषट्द्वादशगुणास्तैर्युक्ताद्विप्रादपिश्वपचंवरिष्ठंमन्ये यद्वा सनत्सुजातोक्ताद्वादशधर्मादयोगुणाद्रष्टव्याः तदुक्तम् धर्मश्चसत्यंचदमस्तपश्चअमात्सर्यंह्रीस्तितिक्षाऽनसूया यज्ञश्चदानंचधृतिःश्रुतंचव्रतानिवैद्वादशब्राह्मणस्येति यद्वा शमोदमस्तपःशौचंक्षांत्यार्जवविरक्तताः ज्ञानविज्ञानसंतोषाःसत्यास्तिक्येद्विषड्गुणाइति कथंभूताद्विप्रात् अरविंदनाभस्यपादारविंदाद्विमुखात् कथं

मन्येधनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः॥नाराधनायहिभवंतिपरस्यपुंसोभक्त्या
तुतोषभगवान्गजयूथपाय॥ ९ ॥विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखाच्छ्वपचंवरिष्ठम्॥ मन्ये
तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणंपुनातिसकुलंनतुभूरिमानः॥ १० ॥ नैवाऽऽत्मनःप्रभुरयंनिजलाभपूर्णोमानं
जनादविदुषःकरुणोवृणीते॥ यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चाऽऽत्मनेप्रतिमुखस्ययथामुखश्रीः॥ ११ ॥

भूतंश्वपचम् तस्मिन्नरविंदनाभेऽर्पितामनआदयोयेनतम् ईहितंकर्म वरिष्ठत्वेहेतुः सएवंभूतःश्वपचःसर्वंकुलंपुनाति भूरिर्मानोगर्वोयस्यसतुविप्रआत्मानमपिनपुनातिकुतःकुलम् यतोभक्तिहीनस्यैतेगुणागर्वायैवभवंतिनतुशुद्धयेऽतोहीनइतिभावः ॥ १० ॥ तर्हिकिंधनाद्यर्पणेनसंमानं प्राकृतइवभगवानपेक्षतेनेत्याह नैवेति अयंप्रभुरीश्वरोऽविदुषोऽल्पकाज्जनान्मानंपूजामात्मनोऽर्थेनवृणीतेनेच्छति यतोनिजलाभेनैवपूर्णःतर्हिपूजांनेच्छत्येवतर्ह्याऽऽह करुणःकृपालुरतोवृणीतेच तत्रहेतुः यद्यदिति यंयंमानम् यद्वायद्यस्माद्येनधनादिनाभगवतेमानंविदधीततदेवाऽऽत्मनेभवतिनान्यत् यथामुखेकृतैवतिलकादिश्रीःशोभाप्रतिबिंबस्यभवतिनतुसाक्षात्तस्यैवकर्तुंशक्यतेतद्वत् ॥ ११ ॥

---

१ केवलयाधनादिद्वादशगुणवर्जितया २ व्याख्यातृचतुर्धरनीलकंठसंमतोयमेवभारतेपाठः ज्ञानंचसत्यंचदमस्तपश्चेत्यादिपाठस्तुटीकांतरसंमतः तदर्थस्तुधर्मोवर्णाश्रमनियतःसंध्योपासनादिः १ सत्यंहिंसावर्जंयथार्थभाषणम् २ दमोजिह्वोपस्थादिनिग्रहः ३ तपःकृच्छ्रचांद्रायणादि ४ अमात्सर्यंपरगुणासहिष्णुत्वाभावः ५ ह्रीरकार्यविषयेलज्जा ६ तितिक्षासत्यपिक्रोधनिमित्तेतदनुत्पादः ७ अनसूयापरगुणेषुदोषाविष्करणाभावः ८ यज्ञोज्योतिष्टोमादिः ९ दानंग्रहिर्वैदिसंविभागः १० धृतिरत्यंतापद्यपित्रादेरत्यागः ११ श्रुतमर्थग्रहणसहितंवेदाध्ययनम् १२ ब्राह्मणस्यब्रह्मप्राप्तुमिच्छोः

यस्मादेवंभगवान्भक्त्यैवतुष्यतितस्मादहंनीचोपिविगतविक्लवोगतशंकःसन्नीश्वरस्यमहिमहिमानंसर्वप्रयत्नेनस्वमनीषानुसारेणानुवर्णयामि अजानतोपिस्तुतिकरणेहेतुमाह येनैवमहिम्नाऽनुवर्णितेनाविद्ययासंसारमनुप्रविष्टःपुमान्पूयेतशुध्येततन्महि अन्यस्यतथाशोधकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेवमात्मनःस्तुतावनधिकारंपरिहृत्येदानींतंस्तुवन्कोपोपसंहारंप्रार्थयते सर्वेहीतिद्वाभ्याम् भोईशअमीउद्विजंतोबिभ्यतः सर्वेब्रह्मादयःसत्त्वमूर्तेस्तवविधिकरास्त्वन्नियोगकर्तारोभक्ताएवनान्ये नचवयमसुराइववैरभावेनैतेभक्ताःकिंतुश्रद्धयैव तवरुचिरैरवतारैर्विविधंक्रीडनमस्यविश्वस्यक्षेमादिप्रयोजनायनतुभयोत्पादनाय॥ १३॥तत्तस्मादेषांभयपरिहारायमन्युंयच्छोपसंहर यदर्थमयंमन्युःसचासुरःसाधूनांसंतोषार्थमद्यहतः अतःपरंक्रोधेनकार्याभावात्तंनियच्छ नन्वन्येषांवधेनसाधुःकिंमोदेतत्राऽऽह वृश्चिकादेःपरोपद्रवकारिणोऽन्यतो

तस्मादहंविगतविक्लवईश्वरस्यसर्वात्मनामहिगृणामियथामनीषम् ॥ नीचोऽजयागुणविसर्गमनुप्रविष्टः
पूयेतयेनहिपुमाननुवर्णितेन॥ १२ ॥ सर्वेह्यमीविधिकरास्तवसत्त्वधाम्नोब्रह्मादयोवयमिवेशनचोद्विजंतः॥
क्षेमायभूतयउतात्मसुखायचास्यविक्रीडितंभगवतोरुचिरावतारैः॥ १३ ॥ तद्यच्छमन्युमसुरश्चहतस्त्वया
ऽद्यमोदेतसाधुरपिवृश्चिकसर्पहत्या॥ लोकाश्चनिर्वृतिमिताःप्रतियंतिसर्वेरूपंनृसिंहविभयायजनाःस्मरंति
॥ १४ ॥ नाहंबिभेम्यजिततेऽतिभयानकास्यजिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् ॥ आंत्रस्रजःक्षतजकेसरशं
कुकर्णान्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात्॥ १५ ॥

जातयाहत्यावधेनतस्यैवतद्भद्रंजातमितिसाधुरपिमोदेतैव तर्हिबहूनांसुखावहत्वादमुंक्रोधंनत्यजामीतिचेत्तत्राऽऽह लोकाश्चनिर्वृतिमिताःप्राप्ताःसंतःप्रतियंतिक्रोधोपसंहारंप्रतीक्षंते तर्हिजनानांपुनर्भयाभावायमन्युंधारयामीतिचेत्तत्राऽऽह रूपमिति विभयायभयनिवृत्त्यै एतद्रूपस्मरणादेवभयनिवृत्तेर्नमन्युधारणेनकृत्यमस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ त्वंचेद्बिभेषितर्हित्यजामीतिचेत्तत्राऽऽहनाहमिति भोअजिततेऽस्माद्रूपादहंनबिभेमि कथंभूतात् आस्यंचजिह्वाचार्कसदृशनेत्राणिचभ्रुकुटीनांरभसआटोपश्चउग्रादंष्ट्राश्चएतान्यतिभयानकानियस्मिंस्तस्मात् अंत्रमय्यःस्रजोयस्मिंस्तदांत्रस्रक्तस्मात् क्षतजाक्ताःकेसरायस्मिन्शंकुवदुन्नतौस्तब्धौकर्णौयस्मिन् तच्चतच्चतस्मात् निर्ह्रादेनभीतादिगिभायस्मात् अरीन्भिंदंतीत्यरिभिंदितानिनखाग्राणियस्मिन् एवंभूतादपितेरूपादहंनबिभेमि ॥ १५ ॥

महद्भयंत्वन्यदस्तीत्याह त्रस्तोस्मीति दुःसहंयदुग्रंसंसारचक्रेकदनंदुःखंतस्मादहंत्रस्तोस्मि तत्रचग्रसतांहिंस्राणांमध्येस्वकर्मभिर्बद्धःसन्प्रणीतोनिक्षिप्तोस्मि हेकृपणवत्सलहेउशत्तमकदानुत्वंप्रीतःसन्नपवर्गभूतंशरणंतवांघ्रिकमलंप्रतिह्वयसेमामाह्वयसि ॥ १६ ॥ दास्येसतिमत्प्रीतिरितिचेत्तर्हिनानायोनिषुक्लिश्यमानस्यममदास्यज्ञानाभावात्त्वमेवतदुपदिशेतिप्रार्थयते यस्मात्प्रियैरप्रियैश्चयथासंख्यंवियोगसंयोगाभ्यांजन्मयस्यतेनशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानोऽस्मि दुःखस्यप्रतीकारःकार्यइतिचेत्तत्राऽऽह दुःखस्यौषधंप्रतीकारस्तदपिदुःखमेव एवमप्यतद्धियादेहाद्यभिमानेनमुह्यामि अतोहेभूमन्विभोमेतवदास्यरूपंयोगंनिस्तारोपायंवद ॥ १७ ॥ ननुदास्ययोगेनप्रवृत्तस्यापितदंतरायभूतानांपूर्वो

त्रस्तोऽस्म्यहंकृपणवत्सलदुःसहोग्रसंसारचक्रकदनाद्ग्रसतांप्रणीतः ॥ बद्धस्वकर्मभिरुशत्तमतेंऽघ्रिमूलंप्री
तोऽपवर्गमरणंह्वयसेकदानु ॥ १६ ॥ यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्मशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्य
मानः ॥ दुःखौषधंतदपिदुःखमतद्धियाऽहंभूमन्भ्रमामिवदमेतवदास्ययोगम् ॥ १७ ॥ सोऽहंप्रियस्यसुहृदः
परदेवतायालीलाकथास्तवनृसिंहविरिंचगीताः ॥ अंजस्तितर्म्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तोदुर्गाणितेपदयुगा
लयहंससंगः ॥ १८ ॥

क्तनानादुःखानांकुतःपरिहारस्तत्राऽऽह सोहंत्वद्दासःसन्भोनृसिंहतवलीलाकथाअनुगृणन्दुर्गाणिमहादुःखान्यंजसातितर्मितरामि नगणयिष्यामीत्यर्थः तत्रहेतुः गुणैरागादिभिर्विशेषेणप्रमुक्तःसन् तत्कुतः तेपदयुगमेवालयोयेषांभक्तानांतएवहंसाज्ञानिनस्तैःसंगोयस्यममसोऽहम् कथंभूतस्यकथास्तत्राऽऽह प्रियस्येत्यादि कुतोज्ञाताः विरिंचेनगीतास्तत्संप्रदायप्रवृत्ताः तथाचाथर्वणीश्रुतिः देवाहवैप्रजापतिमब्रुवन्नित्यादिदास्येप्रवृत्तस्यभवदनुग्रहेणसत्संगस्ततोवीतरागतयाभगवद्गुणानुवर्णनंततश्चनदुःखाभिभवःस्यादितिवाक्यार्थः ॥ १८ ॥

---

१ अस्मिन्पाठेऽनुस्वाराभावश्छांदसः केषुचित्पुस्तकेषुसानुस्वारपाठोदृश्यतेतत्रछंदोभंगआर्षः २ कथाइतिशेषः

ननुदुःखैस्तप्तस्यतत्प्रतीकारोलोकेप्रसिद्धएवकिंमद्दास्यादिनातत्राऽऽह बालस्येति भोनृसिंहतप्तस्यतत्प्रतिविधिर्दुःखप्रतीकारइहलोकेयोंऽजसेष्टःसत्वयोपेक्षितानांतावदेवक्षणमात्रमेवनत्वात्यंतिकः तदेवाऽऽह बालस्यपितरौशरणंरक्षकाविहनभवतः ताभ्यांपाल्यमानस्यापितस्यदुःखदर्शनात् क्वचिदजीगर्तादिषुताभ्यामेवतद्वधदर्शनाच्च नचार्तस्यरोगिणोऽगदमौषधंशरणम् कृतेप्यौषधेमृत्युदर्शनात् नचोदन्वतिसमुद्रेमज्जतःपुंसोनौःशरणम् तयासहमज्जनदर्शनात् अतस्त्वमेवशरणमित्यर्थः अथवैवंकाक्काव्याख्येयम् तप्तस्यतत्प्रतिविधिर्यइहतावत्प्रसिद्धःसत्वदुपेक्षितानांकिमंजसेष्टोऽपितुनेष्टएव यद्वायस्तावदिहप्रतिविधिरिष्टःसकिमंजसानैवांजसेत्यादियोज्यम् बालस्येत्यादिपूर्ववदेव ॥ १९ ॥ ननुकश्चित्कुतश्चित्केनचित्कदाचित्कश्चिद्रक्षकोऽपिदृश्यतएवेत्याशंक्यतत्रापितत्तद्रूपेणत्वमेवरक्षकइत्युररीकृत्यतस्यैवसर्वात्मतामाह यस्मिन्नितिअपरोऽर्वाचीनःपित्रादिःपरोब्रह्मादिर्वाभावःकर्तातत्तत्कारकैर्यद्यत्करोतितत्सर्वंभवतएवस्वरूपंनतुपृथक् यस्मिन्नधिकरणेयतोनिमित्तात्

बालस्यनेहशरणंपितरौनृसिंहनार्तस्यचागदमुदन्वतिमज्जतोनौः ॥ तप्तस्यतत्प्रतिविधिर्यइहांजसेष्टस्तावद्विभोतनुभृतांत्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥ यस्मिन्यतोयर्हियेनचयस्ययस्माद्यस्मैयथायदुतयस्त्वपरःपरोवा ॥ भावःकरोतिविकरोतिपृथक्स्वभावःसंचोदितस्तदखिलंभवतःस्वरूपम् ॥ २० ॥ मायामनःसृजतिकर्ममयंबलीयःकालेनचोदितगुणाऽनुमतेनपुंसः ॥ छंदोमयंयदजयाऽर्पितषोडशारंसंसारचक्रमजकोऽतितरेत्त्वदन्यः ॥ २१ ॥

यर्हियस्मिन्कालेयेनकरणेनयेनहेतुकर्त्रासंचोदितश्चयस्यसंबंधियस्मादपादानाद्यस्मैसंप्रदानाययदीप्सिततमंयःकर्तेत्येवंसप्तविभक्त्यर्थाः यथायेनप्रकारेणेतिक्रियाविशेषणभूतानामव्ययानामर्थः पृथक्स्वभावःसत्त्वादिप्रकृतिः करोत्युत्पादयतिविकरोतिरूपांतरंनयतीति ॥ २० ॥ अतोऽन्यस्यरक्षकस्याभावादसंसारित्वाच्चनित्यमुक्तस्त्वमेवमांशरणागतंरक्षेतिप्रार्थयते मायेतिद्वाभ्याम् त्वदंशस्यपुंसोऽनुमतेनेक्षणरूपेणानुग्रहेणमनोमनःप्रधानंलिंगंमायासृजति कथंभूता कालेननोदिताःक्षोभितागुणायस्याः कथंभूतंमनः कर्ममयंकुर्वद्रूपम् बलीयोदुर्जयम् छंदोमयंवेदोक्तकर्मप्रधानंच अजयाजीवस्याविद्ययातद्भोगार्थमर्पिताःषोडशअराविकारायस्मिन् यदेवंभूतंसंसारचक्रात्मकंमनस्तत्कोऽतितरेत् भोअजत्वदन्यस्त्वत्तःपृथक्स्थितः त्वामभजन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननुममापिमायासंबंधात्कर्तृत्वाद्यविशेषाच्चत्वत्तःकोविशेषइत्याह सइति स्वधाम्नाचिच्छक्त्यानित्यंविजिताआत्मनोबुद्धेर्गुणायेनसहित्वम् यतःकालोमायाप्रेरकः अतएववशीकृताविसृज्यानांकार्याणांविसर्गाणांसाधनानांचशक्तयोयेन अतइक्षुदंडवन्निष्पीड्यमानंमामुपकर्षस्व समीपंनय ॥ २२॥ ननुलोकपालानांभोगान्भुंक्ष्वपित्र्यंवाराज्यमिदंदास्यामिकिमितिसंसारादुद्विजसेतत्राऽऽह दृष्टाइतित्रिभिः श्रियःसंपदः विभवउद्भवः आयुरादयोदृष्टाइतिकाक्कातुच्छत्वमुक्तम् तदेवाऽऽह येऽस्मत्पितुःकोपहासविकृतभ्रूभंगमात्रेणविध्वस्ताः सचत्वयानिरस्तः ॥ २३ ॥ यस्मादेवंतस्मादाशिषोभोगान् ज्ञस्तत्परिपाकंविद्वानहमैंद्रियमिंद्रियैर्भोग्यंब्रह्मणोभोगमभिव्याप्यकिमपिनेच्छामि तेकालात्मनोरुविक्रमेणबिलुलितान्विध्वस्तानणिमादीनपि ॥ २४ ॥ किंच वर्तमानकालेऽपिनभोगार्हाइत्याह कुत्रेति श्रुतिःश्रवणंतदेवसुखंयासुताः

सत्वंहिनित्यविजितात्मगुणःस्वधाम्नाकालोवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः॥ चक्रेविसृष्टमजयेश्वरषोडशारे
निष्पीड्यमानमुपकर्षविभोप्रपन्नम्॥२२॥ दृष्टामयादिविविभोऽखिलधिष्ण्यपानामायुःश्रियोविभवइच्छ
तियांजनोऽयम्॥ येऽस्मत्पितुःकुपितहासविजृंभितभ्रूविस्फूर्जितेनलुलिताःसतुतेनिरस्तः॥२३॥ तस्मादमू
स्तनुभृतामहमाशिषोज्ञआयुःश्रियंविभवमैंद्रियमाविरिंचात्॥ नेच्छामितेविलुलितानुरुविक्रमेणकाला
त्मनोपनयमांनिजभृत्यपार्श्वम्॥ २४॥ कुत्राऽऽशिषःश्रुतिसुखामृगतृष्णिरूपाःक्वेदंकलेवरमशेषरुजांविरो
हः॥निर्विद्यतेनतुजनोयदपीतिविद्वान्कामानलंमधुलवैःशमयन्दुरापैः॥२५॥क्वाहंरजःप्रभवईशतमोऽधिके
ऽस्मिन्जातःसुरेतरकुलेक्वतवानुकंपा॥नब्रह्मणोनतुभवस्यनवैरमायायन्मेऽर्पितःशिरसिपद्मकरःप्रसादः २६

मृगतृष्णिकावन्मिथ्याभूताश्चाशिषःक्व अशेषाणांरुजांरोगाणांविरोहउद्भवस्थानंक्वचेदंकलेवरम् एवंचेत्सर्वोऽपिजनःकिंनविरज्यतेतत्राऽऽह यदपियद्यपिइतिएवंविद्वानयंजनस्तथापिननिर्विद्यतेविरक्तोनभवति कुतः कामएवानलस्तम् मधुतुल्यैःसुखलवैर्दुःसाध्यैरपिशमयन् कामाग्निशमनव्यग्रस्यनिर्वेदावकाशोनास्तीत्यर्थः यद्वाअचिंत्यमिदंत्वन्मायाचेष्टितमितिभावः॥ २५ ॥ तर्हित्वंकथंनिर्विण्णोऽसि अनर्हेऽपिमयि प्रवृत्तयात्वत्कृपयैवेत्याशयेनाऽऽह क्वेति रजसैवप्रभवोजन्मयस्यसः सप्तम्यंतंवाकुलविशेषणम् तमोऽधिकंयस्मिंस्तस्मिन्नसुराणांकुलेजातोऽहंक्व क्वचतवानुकंपा तामेवाऽऽह ब्रह्मादीनांशिरसियोनैवार्पितःसपद्मवत्सकलसंतापहरःकरःप्रसादःपुरुषार्थरूपोमेशिरस्यर्पितइतियत् यद्ययाऽनुकंपयेतिवा ॥ २६ ॥

नचत्वयीदमतिचित्रमित्याह नैषेति एतेब्रह्मादयउत्तमाअयमसुरोनीचइत्येषापरावरमतिर्जंतोःप्राकृतस्ययथातथाभवतोनैवस्यात् अत्रहेतुः जगतआत्मनःसुहृदश्च तर्हिसर्वत्रमत्प्रसादएवंरूपश्चकिंनस्यात्तत्राऽऽह संसेवयातवप्रसादोभवति तत्रचसेवानुरूपंतत्तदिच्छानुसारेणधर्मादीनामुदयोभवति एवंसत्यपिवैषम्याभावेदृष्टांतः सुरतरुर्यथासेवकस्यैवसंकल्पानुसारेणफलंददातिनचविषमस्तद्वत् नपरावरत्वमत्रकारणमितिशेषः ॥२७॥ एतच्चत्वद्भृत्यकृपयामयाप्राप्तमितित्वद्भृत्यपार्श्वमेवमांनयेत्याशयेनाऽऽह एवमिति यथात्वयाऽनुकंपितोऽस्म्येवंनारदेनात्मसात्कृत्वापूर्वमनुगृहीतःसोऽहंकथंनुत्वद्भृत्यसेवांविसृजामि कथंभूतोऽनुगृहीतोऽस्मि प्रभवएवाहियुक्तःकूपस्तस्मिन्कामानभितःकामयमानंजनंनिपतितमनुतत्प्रसंगात्प्रपतन्योऽहम् तदेवंत्वद्भृत्यस्यनारदस्यानुग्रहेणत्वयाऽत्यंतमनुकंपितोऽस्म्ययमेवचममपरमोऽनुग्रहोनपुनरिदमतितुच्छंमत्प्राणरक्षणादि ॥ २८ ॥ नचेदंत्वयामदनुग्रहार्थंकृतंकिंत्वन्यार्थमित्याह भोअनंतयदेतन्मत्प्राणरक्षणंमांहंतुमुद्यतस्यमत्पितुर्वधश्चतदुभयंस्वभृत्यऋषिवाक्यमृतंसत्यंबिधातुमित्यहंमन्ये कुतः यद्यस्मादसदयुक्तंविधित्सुःखड्गंप्रगृह्यावोचत् किम् मदपरोमद्व्यतिरिक्तश्चेदीश्वरोऽस्तितर्हित्वामिदानीमवतुतवकंशिरोऽहंहरामीति पाठांतरे[1]ऽप्ययमेवार्थः यद्यदाऽवोचत्तदामत्प्राणरक्षणमितिवाऽन्वयः एतच्चसत्यंविधातुंनिजभृत्यभाषितमित्यत्रैवबहुधाव्याख्यातम् ॥ २९ ॥

नैषापरावरमतिर्भवतोननुस्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदोजगतस्तथापि ॥ संसेवयासुरतरोरिवतेप्रसादःसेवानुरूपमुदयोनपरावरत्वम् ॥ २७ ॥ एवंजनंनिपतितंप्रभवाहिकूपेकामाभिकाममनुयःप्रपतन्प्रसंगात् ॥ कृत्वाऽऽत्मसात्सुरर्षिणाभगवन्गृहीतःसोऽहंकथंनुविसृजेतवभृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥ मत्प्राणरक्षणमनंतपितुर्वधश्चमन्येस्वभृत्यऋषिवाक्यमृतंविधातुम् ॥ खड्गंप्रगृह्ययदवोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरोमदपरोऽवतुकंहरामि ॥ २९ ॥

---

[1] कंनिहन्मीति कंहनामीतिवापाठेइत्यर्थः प्राचीनएकस्मिन्पुस्तकेतुत्वामीश्वरोऽवतुशिरस्तवसंहरामीत्येवंरूपंपाठांतरंटीप्पणीरूपेणलिखितमस्ति एकस्मिन्प्राचीनपुस्तकेमदपरस्तवकंहरामीतिपाठस्तत्पक्षेअवत्वित्यध्याहारः मूलपाठेतवेत्यध्याहारः

नचेदंपक्षपातेनरक्षणंदैत्यहननंचत्वयिस्वाभाविकंकिंतुमायागुणोपाधिकम् सर्वात्मकेत्वयिस्वतस्तदयोगादित्याह एकइति एतच्चजगत्त्वमेवैकः यद्यतः अमुष्याऽऽद्यावंतेचपृथगवस्यसिविरामंकरोषि सन्मात्रतयाकारणत्वेनावधित्वेनचवर्तसइत्यर्थः अतोमध्यतश्चत्वमेव कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राऽऽह निजमाययागुणपरिणामात्मकमिदंजगत्सृष्ट्वातदनुप्रविष्टस्त्वंतैर्गुणैर्हेतुभूतैर्नानेवरक्षकइवहंतेवचाऽवसितःप्रतीतः तदुक्तं स्कंधोपक्रमे निर्गुणोऽपिह्यजोऽव्यक्तोभगवान्प्रकृतेःपरः स्वमायागुणमाविश्यबाध्यबाधकतांगतइत्यादिना ॥ ३० ॥ ननुयद्येतज्जगदहमेवतर्हिजगतोवैषम्येणममवैषम्यमपिकिंनस्यादित्यतआह त्वंवैत्वमेवेदंसदसत्कार्यकारणात्मकंजगन्नतुत्वत्तःपृथक् भवांस्तुततोऽन्यः आद्यंतयोः पृथगवस्थानात् यद्यस्मादेवमतोऽयमात्मीयोऽयंपरइतियाबुद्धिःसाऽपार्थामायैव कार्यकारणाभेदंदृष्टांतेनसाधयति यद्यतोयस्यजन्मईक्षणं

एकस्त्वमेवजगदेतदमुष्ययत्त्वमाद्यंतयोःपृथगवस्यसिमध्यतश्च ॥ सृष्ट्वागुणव्यतिकरंनिजमाययेदंनानेव
तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३० ॥ त्वंवाइदंसदसदीशभवांस्ततोऽन्योमायायदात्मपरबुद्धिरियंह्यपार्था ॥ यद्य
स्यजन्मनिधनंस्थितिरीक्षणंचतद्वैतदेववसुकालवदष्टितर्वोः ॥ ३१ ॥ न्यस्येदमात्मनिजगद्विलयांबुमध्येशेषे
ऽऽत्मनानिजसुखानुभवोनिरीहः ॥ योगेनमीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्येस्थितोनतुतमोनगुणांश्चयुंक्षे ॥ ३२

प्रकाशश्च यस्मिन्निधनंचस्थितिश्चतद्वैतदेव अष्टिर्बीजंकारणंतरुःकार्यंतयोर्यथावसुकालमात्रत्वम् अयमर्थः कालशब्देननीलत्वाद्यसाधारणगुणयोगात्पृथ्वी वसुशब्देनवस्तुमात्रंभूतसूक्ष्मम् तत्रतरोर्यथापृथ्वीमयबीजमात्रत्वंतस्यचयथाभूतसूक्ष्ममात्रत्वमेवंसर्वमपिकार्यकारणात्मकंजगत्परमकारणात्मकमेवेति तथाचपारमर्षसूत्रम् [1]तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिश्रुतिश्च वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमिति ॥ ३१ ॥ तत्रतावदंतेपृथगवस्थानंदर्शयति न्यस्येदमिति इदंजगदात्मनैवाऽऽत्मनिनिक्षिप्यस्वसुखमेवानुभवन्निष्क्रियःसन्प्रलयोदकमध्येशयनंकरोषि तर्हिकिंजीवस्येवममापितमोवृत्तिरूपानिद्राऽस्ति नहिनहि योगएवतुबहिर्वृत्त्यभावसाम्यान्निद्रोच्यतइत्याह योगेनमीलितदृशौयेन आत्मनास्वरूपप्रकाशेननिपीतानिद्रायेन यतस्तुर्येऽवस्थात्रयातीतेस्वरूपेस्थितस्त्वंनतुसुप्तइवाऽऽत्मनातमोयुंक्षेयोजयसिनपश्यसिनजाग्रत्स्वप्नयोरिवगुणान्विषयांश्चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

---

[1] तस्मात्कारणादनन्यत्वमभिन्नत्वंकार्यस्य कुतः आरंभणशब्दादिभ्यः आरंभणशब्दोवाचारंभणमिति आदिशब्देनैतदात्म्यमित्यादयश्चतेभ्यः

इदानींकारणत्वेनाऽऽदावपिपृथगवस्थानंदर्शयन्मध्यतश्चत्वमेवेत्येतत्प्रपंचयति चतुर्भिः [1]यस्त्वमंभसिशेषेतस्यैवतेइदंजगद्वपुःस्वरूपंनान्यस्य
यतस्त्वंमध्यतोऽपित[2]स्य कथंभूतस्य निजयाकालशक्त्यासंचोदिताःप्रकृतेर्धर्माःसत्त्वादयोयेन स्वरूपत्वेहेतुः अनंतशयनाच्छेषपर्यंकाद्विरम
न्समाधिर्यस्यतस्यतवनाभेःसकाशात् एकार्णवोदकेमहाब्जंलोकपद्ममभूत् कथंभूतम् आत्मनित्वय्येवगुढंसत् स्वकणिकातःसूक्ष्माद्वटबीजा
न्महावटइव ॥ ३३ ॥ तदेवंकारणत्वेनानुगतःसन्मध्यतश्चत्वमेववर्तसइत्युक्तमेतदेवशुद्धसत्त्वस्यब्रह्मणोऽनुभवेनस्फुटयितुंतस्यप्राक्तनीमवस्था
माह तस्मिन्नब्जेसंभवोयस्य कविर्ब्रह्मा अतःपद्मादन्यदपश्यन् बीजमुपादानकारणभूतंत्वांस्वस्मिन्व्याप्तंसंतमपिनाविंदत् युक्तंचैतत् उहअ

तस्यैवतेवपुरिदंनिजकालशक्त्यासंचोदितप्रकृतिधर्मणआत्मगूढम् ॥ अंभस्यनंतशयनाद्विरमत्समाधेर्ना
भेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जम् ॥ ३३ ॥ तत्संभवःकविरतोऽन्यदपश्यमानस्त्वांबीजमात्मनिततंस्वबहिर्वि[3]
चिंत्य ॥ नाविंददब्दशतमप्सुनिमज्जमानोजातेंऽकुरेकथमुहोपलभेतबीजम् ॥ ३४ ॥ सत्वात्मयोनिरतिवि
स्मितआस्थितोऽब्जंकालेनतीव्रतपसापरिशुद्धभावः ॥ त्वामात्मनीशभुविगंधमिवातिसूक्ष्मंभूतेंद्रियाशय
मयेविततंददर्श ॥ ३५ ॥ एवंसहस्रवदनांघ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ॥ मायामयंस
दुपलक्षितसन्निवेशंदृष्ट्वामहापुरुषमापमुदंविरिंचः ॥ ३६ ॥ तस्मैभवान्हयशिरस्तनुवंचबिभ्रद्वेदद्रुहावति
बलौमधुकैटभाख्यौ ॥ हत्वाऽनयच्छ्रुतिगणांस्तुरजस्तमश्चसत्त्वंतवप्रियतमांतनुमामनंति ॥ ३७ ॥

हो अंकुरेजातेसतिबीजंतदनुगतंकारणंपृथक्कथंनामपुमान्पश्येत् ॥ ३४ ॥ भवदुपासनयातुस्वस्मिन्नेवदृष्टवानित्याह सत्विति परावृत्याब्ज
मास्थितःसन् तीव्रेणतपसाध्यानेन अनेनसन्मात्ररूपेणोपादानतयादर्शनमुक्तम् ॥ ३५ ॥ ईश्वरत्वेनचदृष्ट्वाकृतार्थोऽभवदित्याह एवमनेनप्र
कारेणसहस्रमपरिमितानियानिवदनादीनितैराढ्यंसमृद्धम् मायामयंमायाप्रधानम् सताप्रपंचेनोपलक्षितःसन्निवेशःपादादिरचनायस्य ॥
॥ ३६ ॥ तदाचभवांस्तस्यानुग्रहंकृतवानित्याह तस्माइति हयग्रीवमूर्तिबिभ्रत्सन्रजस्तमोरूपौमधुकैटभाख्यौहत्वातस्मैश्रुतिगणान्समर्पित
वान् तत्रहेतुः सत्त्वमिति ॥ ३७ ॥

---

१ अंकितातिरिक्तेषुबहुषुपुस्तकेषुयस्त्वमशेषस्तस्येतिपाठः एकस्मिन्पु० त्वमवशेषइतिपाठः २ प्राचीनपु० मध्यतोपिस्याइतिपाठः ३ अंकितांभ्रपुस्तकेविचिन्वन्नि
तिपाठःसतुविजयध्वजसमतः

एकस्त्वमेवेत्यादिभिरष्टभिःश्लोकैर्यदुक्तंपक्षपातेनरक्षणंतद्विपक्षवधश्चसत्त्वोपाधिकोनतुस्वतइतितदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसिपालयसि हंसिघातयसि कलौतुतन्नकरोषि यतस्तदात्वंछन्नोऽभवः अतस्त्रिष्वपियुगेष्वाविर्भावात्सएवंभूतस्त्वंत्रियुगइतिप्रसिद्धः॥३८॥ तदेवंभगवतस्तत्त्वंनिरूप्यस्वस्यचतद्विचारायोग्यतांनिवेदयन्प्रार्थयते नैतदितित्रिभिः असाधुबहिर्मुखम् तीव्रंदुर्धरम् हर्षशोकभयैरेषणात्रयेणचार्तंदुःखितमपित्वत्कथासुनसंप्रीयतेतस्मिन्नेवंभूतेमनसिसतिकथंतवतत्त्वंविचारयामि॥३९॥ किंचजिह्वाअवितृप्तासतीभोअच्युतमामांयतोमधुरादिरसस्ततआकर्षति उदरंतुक्षुधासंतप्तंसत्तद्यएवयत्किंचिदाहारमात्रंप्रति चपलादृक्चक्षुः कर्मशक्तिःकर्मेंद्रियाणि लुनंतित्रोटयंति॥४०॥

इत्थंनृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान्विभावयसिहंसिजगत्प्रतीपान्॥ धर्मंमहापुरुषपासियुगानुवृत्तंछन्नःकलौयदभवस्त्रियुगोऽथसत्वम्॥३८॥नैतन्मनस्तवकथासुविकुंठनाथसंप्रीयतेदुरितदुष्टमसाधुतीव्रम्॥कामातुरंहर्षशोकभयैषणार्ततस्मिन्कथंतवगतिंविमृशामिदीनः॥३९॥ जिह्वैकतोऽच्युतविकर्षतिमाऽवितृप्ताशिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित्॥घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति॥॥४०॥ एवंस्वकर्मपतितंभववैतरण्यामन्योऽन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम्॥ पश्यन्जनंस्वपरविग्रहवैरमैत्रंहंतेतिपारचरपीपृहिमूढमद्य॥४१॥ कोन्वत्रतेऽखिलगुरोभगवन्प्रयासउत्तारणेऽस्यभवसंभवलोपहेतोः॥ मूढेषुवैमहदनुग्रहआर्तबंधोकिंतेनतेप्रियजनाननुसेवतांनः॥४२॥

नकेवलमहमेकएवैवंकष्टांदशामापन्नःकिंतुमहाजनोऽप्येवमेवक्लिश्यत्यतःसर्वंजनंपालयेतिप्रार्थयते एवमिति भवःसंसारएववैतरणीयमद्वारनदीतस्याम् अन्योऽन्यतोयानिजन्मादीनितेभ्योऽतिभीतम् स्वेषांपरेषांचविग्रहेषुयथायथंवैरंमैत्रंचयस्य एवंमूढंजनंपश्यंस्त्वम् हेपारचरतस्याःपारेस्थितनित्यमुक्त हंतेतिअहोकष्टमित्येवमनुकंप्याद्यपीपृहिवैतरणीमुत्तार्यपालय॥४१॥एकेनमयाकथंसर्वोजनस्तारणीयइतिचेत्तत्राऽऽह कोन्विति कोनुतेअत्रसर्वजनोत्तारणप्रयासोनकोऽपि कुतः अस्यविश्वस्यभवसंभवलोपानामुत्पत्तिस्थितिसंहाराणांहेतोः ततोऽपिकिमेतद्दुष्करमितिभावः उचितंचैतदित्याह मूढेष्विति त्वांचत्वदीयांश्चतारयिष्यामीमंदुराग्रहंमाकृथाइतिचेत्तत्राऽऽह तवयेप्रियजनाभक्तास्ताननुसेवमानानांनोऽस्माकंतेनोत्तारणेनकिम् कोऽतिप्रयासोसुरबालकाहरेःकोऽन्वत्रतेऽखिलगुरोभगवन्प्रयासः प्रह्लादइत्थमुपमंत्र्यमिथोनराणामीशेनसख्यमकरोदपनीयमायाम्॥४२॥

---

१ अयंश्रीधरस्यश्लोकः

वत्प्रसादात्त्वंतावत्तारयिष्यामितावतैवकृतार्थःस्याःकिमनेननिर्बंधेनेत्यतआह नैवेति हेपरसर्वोत्तमत्वद्वीर्यगायनमेवमहामृतंतस्मिन्मग्नंचि
त्तंयस्यसोऽहंभववैतरण्यानैवोद्विजेकिंतुविमूढान्शोचामि तानेवाऽऽह ततोमहामृताद्विमुखंचेतोयेषाम् प्रत्युतेंद्रियार्थनिमित्तंयन्मायासुखं
तदर्थंभरंकुटुंबादिभारमुद्वहतः ॥ ४३ ॥ त्वंतावन्मुक्तिंगृहाणतांस्तुतत्त्वज्ञामुनयउपदेक्ष्यंतीतिचेत्तत्राऽऽह प्रायेणेति नविमुमुक्षेविमुक्तिंनेच्छा
मि तर्ह्यन्यंकमपिप्रार्थयमामेवकिमितिनिर्बंध्नासीतिचेदतआह त्वत्तोऽन्यमस्यजनस्यशरणंनपश्यामि ॥ ४४ ॥ नन्वेतेस्त्रीसंभोगादिनासुखि
नएवनकृपणास्तत्राऽऽह यदिति करयोःकंडूयनेनसंघर्षणेनेवदुःखमनुदुःखंयस्मिन् तर्हिदुःखत्वादेवततोनिर्विद्यमुच्येरंस्तत्राह कृपणाःका
मुकाबहुदुःखभाजोऽपीहगृहमेधिसुखेनतृप्यंत्यलमितिनमन्यंते कंडूतित्वत्कामस्यदुःसहत्वात् ननुकेचित्कंडूतिमपिसहंतेकामंचेत्यत्राऽऽह

नैवोद्विजेपरदुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः ॥ शोचेततोविमुखचेतसइंद्रियार्थमायासु
खायभरमुद्वहतोविमूढान् ॥ ४३ ॥ प्रायेणदेवमुनयःस्वविमुक्तिकामामौनंचरंतिविजनेनपरार्थनिष्ठाः ॥ नै
तान्विहायकृपणान्विमुमुक्षएकोनान्यंत्वदस्यशरणंभ्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥ यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखंहितु
च्छंकंडूयनेनकरयोरिवदुःखदुःखम् ॥ तृप्यंतिनेहकृपणाबहुदुःखभाजःकंडूतिवन्मनसिजंविषहेतधीरः ॥ ४५
मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधयआपवर्ग्याः ॥ प्रायःपरंपुरुषतेत्वजितेंद्रियाणांवा
र्ताभवंत्युतनवाऽत्रतुदांभिकानाम् ॥ ४६ ॥ रूपेइमेसदसतीतववेदसृष्टेबीजांकुराविवनचान्यदरूपकस्य ॥
युक्ताःसमक्षमुभयत्रविचिन्वतेत्वांयोगेनवह्निमिवदारुषुनान्यतःस्यात् ॥ ४७ ॥

त्वत्प्रसादात्तुकश्चिद्धीरएवमनसिजंकामंविषहेतनतुसर्वे अत्रापिकंडूतिवदितिदृष्टांतः ॥ ४५॥ ननुमौनादिभिर्मोक्षसाधनैःसुलभैवतेषामपिमु
क्तिस्तत्राऽऽह मौनेति हेपुरुषअंतर्यामिन्येमौनादयोदशआपवर्ग्याअपवर्गहेतवःप्रसिद्धाः रहोविविक्तवासः तेतुप्रायशोऽजितेंद्रियाणामिं
द्रियभोगायार्थार्थंविक्रीणतांवार्ताजीवनोपायाभवंति दांभिकानांतुवार्ताअपिभवंतिवानवा दंभस्यानियतफलत्वात् ॥ ४६ ॥ त्व[1]ज्ज्ञानंभ
क्तिंविनासकामैर्मौनादिभिर्नभवत्येवेत्याऽऽह रूपेइतित्रिभिः बीजांकुराविवप्रवाहापन्नेइमेसदसतीकार्यकारणेएवतेरूपेउपलक्षणभूतेवेदेन
सृष्टेप्रकाशितेनचान्यत् स्वसमवेतंगौरत्वादिकमिवदेवदत्तादेः कुतः अरूपकस्यप्राकृतरूपादिशून्यस्य अतोयुक्ताःसंयताएवभक्तियोगेनप्र
त्यक्षंत्वामुभयत्रकार्यैकारणेचानुगतंपश्यंतिमथनेनदारुषुवह्निमिव नान्यतःस्यात्त्वज्ज्ञानमितिशेषः यद्वाज्ञानप्रकारमेवाऽऽह एतदुभयमन्य
तःप्रधानपरमाण्वादेर्नस्यात् सऐक्षतेत्यादिश्रुतेः अतस्त्वमेवकारणत्वात्सर्वत्रानुस्यूतइति ॥ ४७॥

---

[1] तत्त्वज्ञानमितिक॰पाठः

तदेवाऽऽह त्वंवायुरिति हृदयंमनः चिच्चित्तम् अनुग्रहोऽहंकारोदेवतावर्गोवा सगुणःस्थूलः विगुणःसूक्ष्मः मनश्चवचश्चमनोवचस्तेननिरुक्तंप्रकाशितंकिमपित्वत्तोऽन्यन्नास्ति ॥ ४८ ॥ अभक्तास्तुस्वस्मिन्ननुगतमपित्वांनजानंतीत्याऽऽह नैतइति एतेगुणाद्यभिमानिनोदेवाआद्यंतवंतोजडोपाधित्वादनाद्यंतंनिरुपाधित्वांनविदंति हियस्मात्सुधियोविद्वांसएवंविचार्यशब्दादध्ययनादिव्यापारादुपरमंति त्वामेवसमाधिनोपासतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः किमर्थावयमध्येष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहइति नानुध्यायेद्बहून्शब्दान्वाचोविग्लापनंहितदिति स्मृतिश्च यदाते

त्वंवायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राःप्राणेंद्रियाणिहृदयंचिदनुग्रहश्च ॥ सर्वंत्वमेवसगुणोविगुणश्चभूमन्नान्यत्वदस्त्यपिमनोवचसानिरुक्तम् ॥ ४८ ॥ नैतेगुणानगुणिनोमहदादयोयेसर्वेमनःप्रभृतयःसहदेवमर्त्याः ॥ आद्यंतवंतउरुगायविदंतिहित्वामेवंविमृश्यसुधियोविरमंतिशब्दात् ॥ ४९ ॥ तत्तेऽर्हत्तमनमःस्तुतिकर्मपूजाःकर्मस्मृतिश्चरणयोःश्रवणंकथायाम् ॥ संसेवयात्वयिविनेतिषडंगयाकिंभक्तिंजनःपरमहंसगतौलभेत ॥ ५० ॥ नारदउवाच एतावद्वर्णितगुणोभक्त्याभक्तेननिर्गुणः ॥ प्रह्लादंप्रणतंप्रीतोयतमन्युरभाषत ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच प्रह्लादभद्रभद्रंतेप्रीतोऽहंतेसुरोत्तम ॥ वरंवृणीष्वाभिमतंकामपूरोऽस्म्यहंनृणाम् ॥ ५२ ॥ मामप्रीणतआयुष्मन्दर्शनंदुर्लभंहिमे ॥ दृष्ट्वामांनपुनर्जंतुरात्मानंतप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥ प्रीणंतिह्यथमांधीराःसर्वभावेनसाधवः ॥ श्रेयस्कामामहाभागाःसर्वासामाशिषांपतिम् ॥ ५४ ॥

मोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचेत्यादिः ॥ ४९ ॥ उपसंहरति तदिति हेअर्हत्तम नमःस्तुतिकर्मपूजाःप्रणिपातस्तुतिसर्वकर्मार्पणानि कर्मचपरिचर्या चरणयोःस्मृतिश्च कथायांश्रवणंचेत्येवंषडंगयासम्यक्सेवयाविनापरमहंसानांगतौप्राप्येत्वयिजनःकथंभक्तिंलभेत यस्मादेवंभक्तिंविनानमोक्षोनचभक्तिःसंसेवयाविनाऽतःप्राक्प्रार्थितंत्वद्दास्ययोगमेवदेहीतिप्रकरणार्थः ॥ ५० ॥ एतावंतोवर्णितागुणायस्य यतमन्युरुपसंहृतकोपः ॥ ५१ ॥ कामान्पूरयतीतितथा यद्वा पुरुषार्थप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुमपूर्णकामत्वेनशोचितुम् ॥ ५३ ॥ प्रीणंतितोषयंति ॥ ५४ ॥

---

१ काम्यंतइतिकामाःपुरुषार्थास्तेषांपूरइतिविग्रहोबोध्यः चतुर्षुपुरुषार्थेषुमध्येयद्यत्कामयसेतत्तद्वृणीष्वेतितात्पर्यम्

एकांतित्वान्निरुपाधिभक्तत्वात् ॥ ५५ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ दशमेत्वनुगृह्यामुंभक्तमंतर्हितेहरौ ॥ प्रसंगाद्धरिणारुद्रेकृतोऽनुग्रहईर्यते ॥ १ ॥ तत्सर्वंवरजातम् ॥ १ ॥ उत्पत्त्यास्वभावेनैवासक्तंमाम् तेषांकामानांसंगाद्भीतः ॥ २ ॥ ननुकिमहंभक्तंप्रलोभयामि नहि किंतुवरंवृणीष्वेतिवदतस्तवाभिप्रायोऽन्यएवेत्याह भृत्यलक्षणेति हृदयस्यग्रंथिवद्बंधकेषु ॥ ३ ॥ अन्यथाऽनर्थसाधनेप्रवर्तनंनघटेतेत्यर्थः कथमेवंभृत्यलक्षणज्ञानंस्यात्तत्राऽऽह यइति तेत्वत्तः ॥ ४ ॥ ननुकामनयाऽपिसेव्यसेवकयोःस्वामिभृत्यभावः

एवंप्रलोभ्यमानोऽपिवरैर्लोकप्रलोभनैः ॥ एकांतित्वाद्भगवतिनैच्छत्तानसुरोत्तमः ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीभा०
म० सप्तमस्कंधेप्रह्लादचरितेभगवत्स्तवोनामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ नारदउवाच भक्तियोगस्यत
त्सर्वमंतरायतयाऽर्भकः ॥ मन्यमानोहृषीकेशंस्मयमानउवाचह ॥ १ ॥ प्रह्लादउवाच मामांप्रलोभयोत्प
त्त्याऽसक्तंकामेषुतैर्वरैः ॥ तत्संगभीतोनिर्विण्णोमुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ २ ॥ भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तंकामे
ष्वचोदयत् ॥ भवान्संसारबीजेषुहृदयग्रंथिषुप्रभो ॥ ३ ॥ नान्यथातेऽखिलगुरोघटेतकरुणात्मनः[1] ॥ यस्तआ
शिषआशास्तेनसभृत्यःसवैवणिक् ॥ ४ ॥ आशासानोनवैभृत्यःस्वामिन्याशिषआत्मनः ॥ नस्वामीभृत्यतः
स्वाम्यमिच्छन्योरातिचाशिषः ॥ ५ ॥ अहंत्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वंचस्वाम्यनपाश्रयः ॥ नान्यथेहावयोरर्थोरा
जसेवकयोरिव ॥ ६ ॥ यदिरासीशमेकामान्वरांस्त्वंवरदर्षभ ॥ कामानांहृद्यसंरोहंभवतस्तुवृणेवरम् ॥ ७ ॥
इंद्रियाणिमनःप्राणआत्माधर्मोधृतिर्मतिः ॥ ह्रीःश्रीस्तेजःस्मृतिःसत्यंयस्यनश्यंतिजन्मना ॥ ८ ॥

प्रसिद्धः सत्यम् सोपाधिकोऽसौनतुतात्त्विकइत्याह स्वामिन्यात्मनआशिषोऽपेक्षमाणोनैवभृत्यः भृत्यहेतुकमात्मनःस्वाम्यमिच्छन्योभृत्यायद्ददातिसचनैवस्वामी ॥ ५ ॥ आवयोस्तुनात्त्विकोऽसावित्याह अहंत्विति अनपाश्रयोनिरभिसंधिः अन्यथाकामाद्यभिसंधिनाऽर्थःप्रयोजनंनास्ति ॥ ६ ॥ ननुतथाऽपिपरमोदारस्यममसंतोषार्थंकिमपिवृणीष्वेतिचेदतआह यदीति कामांकुराणामसंरोहमनुत्पत्तिम् भवतःसकाशात् ॥ ७ ॥ ननुकामोत्पत्तौसत्यांकोदोषस्तत्राऽऽह इंद्रियादीनि[2]यस्यजन्मनानश्यंति आत्मादेहः ॥ ८ ॥

---

[1] एतदग्रे " नष्टदृष्टेस्तमस्यंधेन्वमेकःपारदर्शन " इत्यर्धमधिकम् तथायस्तआशिषइत्यर्धानंतरम् " सवैस्वामीसवैभृत्योगुणलुब्धौनकामुकौ " इत्यर्धंचाधिकंदृश्यतेंकितांधपुस्तकेतद्विजयध्वजसंमतम् २ यस्यकामस्य

कामाभावेगुणमाह विमुंचतीति भगवत्त्वायत्वत्समानैश्वर्याय तथाचश्रुतिः यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ ९ ॥ निर्दोषान्कामान्दातुमिच्छंतंप्रत्याख्यास्यन्नमस्यति नमइति ॥ १० ॥ सत्यमेकांतभक्तस्त्वंतथापिमदाज्ञाकरणीयेत्याह नेति मेएकांतिनःकदाचिदपिइहामुत्रचमय्याशिषोनवांछंत्येवतथाप्येतन्मन्वंतरमात्रंभोगान्भुंक्ष्व ॥ ११ ॥ ननुतर्हिबंधःस्यादित्यत आह कथाइतिद्वाभ्याम् सर्वेषुभूतेषुसंतमेकमीशंयज्ञाधिष्ठातारंमामात्मन्यावेश्ययजस्व तर्ह्यनेनैवापिकर्मणाबंधःस्यान्नेत्याह योगेनमय्यर्पणेनकर्महिन्वंस्त्यजन्यजस्व ॥ १२ ॥ किंच भोगेनसुखानुभवेनप्रारब्धंपुण्यंहित्वामुक्तबंधःसन्लोकानुग्रहार्थंकीर्तिंचविस्तार्यमांप्राप्स्यसि

विमुंचतियदाकामान्मानवोमनसिस्थितान्॥ तर्ह्येवपुंडरीकाक्षभगवत्त्वायकल्पते॥९॥ नमोभगवतेतुभ्यं
पुरुषायमहात्मने॥हरयेऽद्भुतसिंहायब्रह्मणेपरमात्मने॥ १०॥ नृसिंहउवाच नैकांतिनोमेमयिजात्विहा
शिषआशासतेऽमुत्रचयेभवद्विधाः॥ अथाऽपिमन्वंतरमेतदत्रदैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्वभोगान्॥ ११॥ कथा
मदीयाजुषमाणःप्रियास्त्वमावेश्यमामात्मनिसंतमेकम् ॥ सर्वेषुभूतेष्वधियज्ञमीशंयजस्वयोगेनचकर्म
हिन्वन् ॥ १२ ॥ भोगेनपुण्यंकुशलेनपापंकलेवरंकालजवेनहित्वा ॥ कीर्तिंविशुद्धांसुरलोकगीतांविताय
मामेष्यसिमुक्तबंधः॥ १३ ॥ यएतत्कीर्तयेन्मह्यंत्वयागीतमिदंनरः॥त्वांचमांचस्मरन्कालेकर्मबंधात्प्रमुच्य
ते॥१४॥

मय्यर्पणेन

कुशलेनपुण्याचरणेनपापंहित्वेतिविभीषामात्रम् अन्यथातस्यराज्येऽप्रवृत्तेः नतुतस्यप्राचीनंपापमस्ति तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादितिन्यायात् तत्सुकृतदुष्कृतेविधुनुतइतिश्रुतेश्च नचेदंप्रारब्धंपापाभिप्रायम् तस्यभोगेनैवक्षयात् कुशलेनहित्वेतिवचनानुपपत्तेः नचासावविद्वानितिवाच्यम् भगवतैवकृतार्थत्वस्यानंतरंवक्ष्यमाणत्वात् अतएवयोगेनकर्महिन्वन्नितीदमपिलोकसंग्रहार्थेकर्मणिप्रवर्तितस्यानुद्वेगमात्रायेतिसर्वमनवद्यम् ॥ १३ ॥ किंच यइति त्वांचमांचेदंमच्चरित्रंचस्मरन्नेतत्स्तोत्रंयःकीर्तयेत्सोऽपिकर्मबंधाद्विमुच्यते कुतस्तवबंधशंकेत्यर्थः ॥ १४ ॥

---

१ तस्यब्रह्मणोऽधिगमेउत्तराघस्याश्लेषःपूर्वाघस्यविनाशःकुतः तद्व्यपदेशात् तयोरश्लेषविनाशयोर्व्यपदेशउपदेशः अश्लेषस्यतद्यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंत इत्यादिः विनाशस्य तद्यथेषीकातूलमित्यादिस्तस्मात्

ईश्वराज्ञयाप्राप्तकर्माधिकारःसन्पितुर्निष्कृतिंप्रार्थयतेत्रिभिः वरंवरणीयमेतदपरंवृणे मेत्वत्तः ॥ १५ ॥ विद्धोऽमर्षेणक्रोधेनाऽऽशयोयस्य ॥ १६ ॥ तेऽपांगेनसंदृष्टोऽतःपूतएवतथाऽपिभोकृपणवत्सल कार्पण्येनप्रार्थयइत्यर्थः ॥ १७ ॥ यद्यपिकश्यपोमरीचिर्ब्रह्माचेतितत्पितुस्त्रय एवपूर्वजास्तथाऽपित्रिःसप्तभिःसहेतिप्राक्कल्पगतपित्रभिप्रायेणोक्तम् यद्यस्मात् ॥ १८ ॥ सम्यगुत्तमआचारोयेषांतेकीकटाअपिदेशास्त त्तुल्यावंशाश्वपूयंतेशुद्धाभवंति ॥ १९ ॥ ननुत्वद्भक्तानामयंमहिमेतिनचित्रम् अहंतुतादृशोनभवामीतिचेत्तत्राऽऽह सर्वात्मनेतिद्वाभ्याम् म

प्रह्लादउवाच वरंवरयएतत्तेवरदेशान्महेश्वर॥ यदनिंदत्पितामेत्वामविद्वांस्तेजऐश्वरम्॥ १५॥ विद्धामर्षाशयःसाक्षात्सर्वलोकगुरुंप्रभुम्॥ भ्रातृहेति[1]मृषादृष्टिस्त्वद्भक्तेमयिचाघवान्॥ १६॥ तस्मात्पितामेपूयेतदुरंताद्दुस्तरादघात्॥ पूतस्तेऽपांगसंदृष्टस्तदाकृपणवत्सल॥ १७॥ श्रीभगवानुवाच त्रिःसप्तभिःपितापूतःपितृभिःसहतेऽनघ॥ यत्साधोऽस्यगृहेजातोभवान्वैकुलपावनः॥ १८॥ यत्रयत्रचमद्भक्ताःप्रशांताःसमदर्शिनः॥साधवःसमुदाचारास्तेपूयंत्यपि[2]कीकटाः[3]॥१९॥ सर्वात्मनानहिंसंतिभूतग्रामेषुकिंचन॥ उच्चावचेषुदैत्येंद्रमद्भावेनगतस्पृहाः॥ २०॥ भवंतिपुरुषालोकेमद्भक्तास्त्वामनुव्रताः॥ भवान्मेखलुभक्तानांसर्वेषांप्रतिरूपधृक्॥ २१॥ कुरुत्वंप्रेतकार्याणिपितुःपूतस्यसर्वशः॥ मदंगस्पर्शनेनांगलोकान्यास्यतिसुप्रजाः॥ २२॥ पित्र्यंचस्थानमातिष्ठयथोक्तंब्रह्मवादिभिः॥ मय्यावेश्यमनस्तातकुरुकर्माणिमत्परः॥ २३॥ नारदउवाच प्रह्लादोऽपितथाचक्रेपितुर्यत्सांपरायिकम्॥ यथाहभगवान्राजन्नभिषिक्तोद्विजोत्तमैः[4]॥ २४॥

द्भावेनमद्भक्त्याविगतास्पृहायेषाम् ॥ २० ॥ त्वामनुगतायेकेचित्पुरुषास्तेप्येवंलक्षणाःसंतोमद्भक्ताभवंत्यतोभवान्मेभक्तानांसर्वेषांप्रतिरूपधृगुपमानास्पदम् श्रेष्ठःखल्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ मदंगस्पर्शनेनसर्वशःपूतस्यतेपितुःपापशंकैवनास्ति केवलंपुत्रकृत्यानिप्रेतकार्याणिकुरु ॥ २२ ॥ ब्रह्मवादिभिर्वेदवादिभिः उक्तमनतिक्रम्यमत्परःसन्कर्माणिकुरु ॥ २३ ॥ २४ ॥

---

[1] अनिंददितिपूर्वस्यानुषंगः [2] पूयंतेऽपीत्यपिक्व०पा० [3] कीकटानितिद्वितीयांतपाठोपिक्वचित् अत्रकीकटतुल्यान्वंशान्पवित्रयंतीत्यर्थः [4] एतदग्रे “ महाभागवतःसोथचक्रेराजन्वर्तींभुवम् ” इत्यर्धमधिकमंकितांभपुस्तकेदृश्यतेपरंतुबहुषुपुस्तकेष्वनुपलब्धत्वान्नमूलेनिवेशितम्

॥ २५ ॥ २६ ॥ ममसृष्टिभिर्मयासृष्टैर्भूतैः समस्तान्निगमान्धर्मानित्यर्थः अहन्हतवान् संत्वयाहतःएतद्दिष्ट्याभद्रम् ॥ २७ ॥ समितःस
म्यक्प्राप्तः ॥ २८ ॥ सर्वतःसंत्रासात् गोप्तृरक्षकम् ॥ २९ ॥ एवंवरस्त्वयानप्रदेयः क्रूरोनिसर्गःस्वभावोयेषाम् अमृतंक्षीरम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रसादसुमुखंदृष्ट्वाब्रह्मानरहरिंहरिम् ॥ स्तुत्वावाग्भिःपवित्राभिःप्राहदेवादिभिर्वृतः ॥ २५ ॥ ब्रह्मोवाच
देवदेवाखिलाध्यक्षभूतभावनपूर्वज ॥ दिष्ट्यातेनिहतःपापोलोकसंतापनोऽसुरः ॥ २६ ॥ योऽसौलब्धवरोम
त्तोनवध्योममसृष्टिभिः ॥ तपोयोगबलोन्नद्धःसमस्तनिगमानहन् ॥ २७ ॥ दिष्ट्याऽस्यतनयःसाधुर्महाभाग
वतोऽर्भकः ॥ त्वयाविमोचितोमृत्योर्दिष्ट्यात्वांसमितोऽधुना ॥ २८ ॥ एतद्वपुस्तेभगवन्ध्यायतःप्रयतात्मनः ॥
सर्वतोगोप्तृसंत्रासान्मृत्योरपिजिघांसतः ॥ २९ ॥ नृसिंहउवाच मैवंवरोऽसुराणांतेप्रदेयःपद्मसंभव ॥
वरःक्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतंयथा ॥ ३० ॥ नारदउवाच इत्युक्त्वाभगवान्राजंस्तत्रैवांतर्दधेहरिः ॥ अ
दृश्यःसर्वभूतानांपूजितःपरमेष्ठिना ॥ ३१ ॥ ततःसंपूज्यशिरसाववंदेपरमेष्ठिनम् ॥ भवंप्रजापतीन्देवान्प्रह्ला
दो[2]भगवत्कलाः ॥ ३२ ॥ ततःकाव्यादिभिःसार्धमुनिभिःकमलासनः ॥ दैत्यानांदानवानांचप्रह्लादमकरो
त्पतिम् ॥ ३३ ॥ प्रतिनंद्यततोदेवाःप्रयुज्यपरमाशिषः ॥ स्वधामानिययूराजन्ब्रह्माद्याःप्रतिपूजिताः ॥ ३४ ॥
एवंतौपार्षदौविष्णोःपुत्रत्वंप्रापितौदितेः ॥ हृदिस्थितेनहरिणावैरभावेनतौहतौ ॥ ३५ ॥ पुनश्चविप्रशापेन
राक्षसौतौबभूवतुः ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौहतौतौरामविक्रमैः ॥ ३६ ॥ शयानौयुधिनिर्भिन्नहृदयौरामसाय
कैः ॥ तच्चित्तौजहतुर्देहंयथाप्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शिशुपालदंतवक्रयोर्द्विषतोःश्रीकृष्णसायुज्यंकथमितियत्पृष्टंतदेवतयोःपूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति
एवमितित्रिभिः दितेःपुत्रत्वंप्रापितौ विप्रशापेनेत्युत्तरस्यानुषंगः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तच्चित्तौश्रीरामेचित्तंययोस्तौ ॥ ३७ ॥

---

१ दिष्ट्यातेनिहतइतिपूर्वश्लोकस्थेनान्वयंकृत्वेदंव्याख्यातम् २ इदंप्रजापत्यादीनांविशेषणम् एकवचनांतपाठप्रह्लादविशेषणम्

करूषजोदंतवक्रः हरौसायुज्यंसमीयतुः ॥ ३८ ॥ कृष्णनिंदादिनापूर्वकृतंचयदेनःपापंतद्ध्यानेनतदात्मानःसंतोजहुः तदात्मत्वेदृष्टांतः कीटःपेशस्कृतोध्यानेनयथातदात्माभवतीति ॥ ३९ ॥ अभिदाभेददर्शनशून्ययाहरेःसात्म्यंसारूप्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति एषेतिचतुर्भिः अवतारःश्रीनृसिंहरूपस्तस्यकथाआख्यातेतिशेषः ॥४२॥ प्रह्लादस्यानुचरितमित्यादेःसमाम्नातमितितृतीयेनान्वयः [1]अस्येत्य

ताविहाथपुनर्जातौशिशुपालकरूषजौ॥ हरौवैरानुबंधेनपश्यतस्तेसमीयतुः॥३८॥एनःपूर्वकृतंयत्तद्राजानःकृष्णवैरिणः॥ जहुस्त्वंतेतदात्मानःकीटःपेशस्कृतोयथा॥३९॥ [2]यथायथाभगवतोभक्त्यापरमयाऽभिदा॥ नृपाश्चैद्यादयःसात्म्यंहरेस्तच्चिंतयाययुः॥४०॥ आख्यातंसर्वमेतत्तेयन्मांत्वंपरिपृष्टवान्॥ दमघोषसुतादीनांहरेःसात्म्यमपिद्विषाम्॥४१॥ एषाब्रह्मण्यदेवस्यकृष्णस्यचमहात्मनः॥ अवतारकथापुण्यावधोयत्रादिदैत्ययोः॥४२॥ प्रह्लादस्यानुचरितंमहाभागवतस्यच॥ भक्तिर्ज्ञानंविरक्तिश्चयाथात्म्यंचास्यवैहरेः॥४३॥ सर्गस्थित्यप्ययेशस्यगुणकर्मानुवर्णनम्॥ परावरेषांस्थानानांकालेनव्यत्ययोमहान्॥४४॥ धर्मोभागवतानांचभगवान्येनगम्यते॥ आख्यानेऽस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः॥४५॥ यएतत्पुण्यमाख्यानंविष्णोर्वीर्योपबृंहितम्॥ कीर्तयेच्छ्रद्धयाश्रुत्वाकर्मपाशैर्विमुच्यते॥४६॥ [3]एतद्यआदिपुरुषस्यमृगेंद्रलीलांदैत्येंद्रयूथपवधंप्रयतःपठेत॥ दैत्यात्मजस्यचसतांप्रवरस्यपुण्यंश्रुत्वाऽनुभावमकुतोभयमेतिलोकम्॥४७॥

नेनोक्तंसर्गस्थित्यप्ययानामीशस्यहरेर्याथात्म्यंतत्त्वम् अनेनकृतंहरेर्गुणकर्मानुवर्णनंचेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ परावरेषांदेवदैत्यादीनांयानिस्थानानितेषांव्यत्ययोविपर्यासः ॥ ४४ ॥ आध्यात्मिकमात्मानात्मविवेकादि ॥ ४५ ॥ एतच्छ्रवणादिफलमाह यइतिद्वाभ्याम् एतच्छ्रुत्वायःकीर्तयेत् ॥ ४६ ॥ एतदेतांमृगेंद्रस्यलीलाम् तामेवाऽऽह दैत्येंद्रस्ययूथपानांचवधम् यःशुचिःसन्पठेत पुण्यमनुभावंप्रभावंमतिनिश्चयंवा लोकंवैकुंठम् ॥ ४७ ॥

---

[1] अस्येतितृतीयार्थेषष्ठी अनेनप्रह्लादेन उक्तमित्यध्याहारः [2] भक्त्याइतिशेषःभेददर्शनशून्ययापरमयायथावद्भक्त्याहरेःसात्म्यंप्राप्नुवंतितथाचैद्यादयोनृपाद्वेषेणापितच्चिंतयाहरेःसात्म्यंययुरित्यर्थः [3] मृगेंद्रलीलांदैत्यात्मजस्यानुभावंचश्रुत्वायःपठेतसलोकमेतीत्यन्वयः

अहोप्रह्लादस्यभाग्यंयेनदेवोदृष्टोवयंतुमंदभाग्याइतिविषीदंतंप्रत्याह यूयमितित्रिभिः येषांयुष्माकंगृहान्मुनयोऽभियंतिसर्वतःसमायांति
तत्कस्यहेतोः येषुगृहेषुनराकारंगूढंसच्छ्रीकृष्णाख्यंपरंब्रह्मसाक्षाद्वसतीति ॥ ४८ ॥ ननुकृष्णोऽस्माकंमातुलेयःकथंब्रह्मेत्युच्यतेतत्राऽऽह सवा
इति सोऽयंब्रह्मैव कथंभूतः महद्भिर्विमृग्यंयत्कैवल्यनिर्वाणसुखंनिरुपाधिःपरमानंदस्तदनुभूतिरूपोवायुष्माकंखलुप्रियःसुहृदित्यादिरूपो
भवति विधिकृदाज्ञानुवर्ती ॥ ४९ ॥ ननुपरंब्रह्मचेत्कथंद्व्यष्टसहस्रस्त्रीषुरतिःकथंवाधर्माद्याचरणंतस्येत्यतआह नेति यस्यरूपंतत्त्वंभवादि
भिरपिधियास्वबुद्ध्यावस्तुतयेदमित्थमितिसाक्षान्नोपवर्णितंसयुष्माकंस्वयमेवप्रसन्नः अस्माकंतुमौनादिसाधनैस्तत्प्रसादःप्रार्थनीयएवेत्याह

यूयंनृलोकेबतभूरिभागालोकंपुनानामुनयोऽभियंति ॥ येषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंग
म् ॥ ४८ ॥ सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ प्रियःसुहृद्वःखलुमातुलेयआत्माऽर्हणी
योविधिकृद्गुरुश्च ॥ ४९ ॥ नयस्यसाक्षाद्भवपद्मजादिभीरूपंधियावस्तुतयोपवर्णितम् ॥ मौनेनभक्त्योपश
मेनपूजितःप्रसीदतामेषससात्वतांपतिः ॥ ५० ॥ सएषभगवान्राजन्व्यतनोद्विहतंयशः ॥ पुरारुद्रस्यदेवस्य
मयेनानंतमायिना ॥ ५१ ॥ राजोवाच कस्मिन्कर्मणिदेवस्यमयोऽहन्जगदीशितुः ॥ यथाचोपचिताकी
र्तिःकृष्णेनानेनकथ्यताम् ॥ ५२ ॥ नारदउवाच निर्जिताअसुरादेवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः ॥ मायिनांपरमा
चार्यंमयंशरणमाययुः ॥ ५३ ॥ सनिर्मायपुरस्तिस्रोहैमीरौप्यायसीर्विभुः ॥ दुर्लक्ष्यापायसंयोगादुर्वितर्क्य
परिच्छदाः ॥ ५४ ॥

मौनेनेति सएषसात्वतांपतिर्नःप्रसीदतु नहिप्रह्लादस्यगृहेषुपरंब्रह्मवसति नचतद्दर्शनायमुनयस्तद्गृहानभियंति नचतस्यब्रह्ममातुलेयादिरूपे
णवर्तते नचस्वयमेवप्रसन्नमतोयूयमेवततोप्यस्मत्तोऽपिभूरिभागाइतिभावः ॥ ५० ॥ नन्वन्यैर्दुष्करंत्रिपुरभेदादिकंश्रीरुद्रःकृतवान्सएवंभूत
ईश्वरोऽप्यस्यतत्त्वंनजानातीतिकथमित्यपेक्षायांतस्याप्येतत्साहाय्यादेवासौप्रभावोनकेवलस्येतिवक्तुमाख्यानमुपक्षिपति सएषइति ॥५१॥
राजायुधिष्ठिरउवाच जगदीशितुर्देवस्यकीर्तिंकस्मिन्कर्मणिमयोहतवान् ॥ ५२ ॥ अनेनश्रीकृष्णेनोपबृंहितैःसंवर्धितैः ॥ ५३ ॥ हैमीचरौ
प्याचायसीचेतितिस्रःपुरोनिर्मायतेभ्योददावितिशेषः दुर्लक्ष्यावपायसंयोगौगमनागमनेयासाम् दुर्वितर्क्याःपरिच्छदायासु ॥ ५४ ॥

सेनान्यःसेनापतयःपूर्ववैरंस्मरंतः॥५५॥५६॥अस्त्रमभिमंत्रितंशरंपुरेषुव्यमुंचत ॥५७॥ततःशरात् सूर्यमंडलान्मयूखसंदोहारश्मिसमूहाइव यतो[1]येभ्यः॥५८॥कूपरसेस्वयंनिर्मितकूपामृते॥५९॥वज्रसारावज्रवद्दृढांगाः महौजसोमहाबलाः मेघदलनामेघभेदिनोविद्युद्रूपावह्नयइव॥६०॥

ताभिस्तेऽसुरसेनान्योलोकांस्त्रीन्सेश्वरान्नृप ॥ स्मरंतोनाशयांचक्रुःपूर्ववैरमलक्षिताः॥ ५५ ॥ ततस्तेसेश्वरालोकाउ[2]पासाद्येश्वरंविभो॥ त्राहिनस्तावकान्देवविनष्टांस्त्रिपुरालयैः॥५६॥ अथानुगृह्यभगवान्माभैष्टेतिसुरान्विभुः॥ शरंधनुषिसंधायपुरेष्वस्त्रंव्यमुंचत ॥५७॥ ततोऽग्निवर्णाइषवउत्पेतुःसूर्यमंडलात् ॥ यथामयूखसंदोहानादृश्यंतपुरोयतः॥५८ ॥ तैःस्पृष्टाव्यसवःसर्वेनिपेतुःस्मपुरौकसः॥ तानानीयमहायोगीमयःकूपरसेऽक्षिपत्॥५९॥ सिद्धामृतरसस्पृष्टावज्रसारामहौजसः॥ उत्तस्थुर्मेघदलनावैद्युताइववह्नयः॥६०॥ विलोक्यभग्नसंकल्पंविमनस्कंवृषध्वजम्॥ तदाऽयंभगवान्विष्णुस्तत्रोपायमं[3]कल्पयत्॥६१॥ वत्सआसीत्तदाब्रह्मास्वयंविष्णुरयंहिगौः॥ प्रविश्यत्रिपुरंकालेरसकूपामृतंपपौ॥६२॥ तेऽसुराह्यपिपश्यंतोनन्यषेधन्विमोहिताः॥ तद्विज्ञायमहा[4]योगीरसपालानिदंजगौ॥६३॥ स्वयंविशोकःशोकार्तान्स्मरन्दैवगतिंचताम्॥ देवोऽसुरोनरोऽन्योवानेश्वरोऽस्तीहकश्चन ॥ ६४॥ आत्मनोऽन्यस्यवादिष्टंदैवेनापोहितुंद्वयोः॥ अथासौशक्तिभिःस्वाभिःशंभोःप्राधनिकंव्यधात् ॥ ६५ ॥ धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपोविद्याक्रियादिभिः ॥ रथंसूतंध्वजंवाहान्धनुर्वर्मशरादि[5]यत् ॥ ६६ ॥ सन्नद्धोरथमास्थायशरंधनुरुपाददे ॥ शरंधनुषिसंधायमुहूर्तेऽभिजितीश्वरः॥६७॥ददाहतेनदुर्भेद्याहरोऽथत्रिपुरोन्नृप ॥ दिविदुंदुभयोनेदुर्विमानशतसंकुलाः॥६८॥

॥६१॥[6]कालेमध्याह्ने ॥६२॥६३॥६४॥ आत्मनोवाअन्यस्यवाद्वयोरपिवादैवेनदिष्टमुपकल्पितमपोहितुंपरिहर्तुमिहकश्चिदपीश्वरःसमर्थोनाँस्ति असौश्रीकृष्णः प्रधनंसंग्रामस्तत्साधनम्॥६५॥६६॥अभिजितिमध्याह्ने॥६७॥विमानशतानिसंकुलानिसंकीर्णानियेषांतेदेवादर्यः॥६८॥

---

[1] येभ्योबाणेभ्योहेतुभ्यःपुराणिनादृश्यंत [2] ऊचुरितिशेषः [3] अचीकरदित्यपिक्वचित्पाठः [4] महायोगीमयः [5] तद्वधादितिपूर्वस्यानुषंगः एकस्मिन्प्राचीनपुस्तके धर्मादीनांरथादिभिर्यथासंख्यमन्वयंविधायधर्मोवैष्णवधर्मस्तेनरथइत्यादिव्याख्यातंतत्तुबहुषुपुस्तकेष्वदृष्टत्वान्नात्रनिवेशितम् [6] अग्रेमुहूर्तेऽभिजितीश्वरइत्युक्तेः [7] पूर्वश्लोकार्धेनसंबंधादयमन्वयः [8] कुसुमोत्करैरवाकिरन्नित्युत्तरश्लोकेनान्वयः

॥ ६९ ॥ आदितआरभ्यस्कंधार्थंनिगमयति एवंविधानीति नृलोकंनराकारमात्मनोविडंबमानस्यानुकुर्वतः ॥ ७० ॥ ॥ इतिसप्तमेटीका
यांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ तदेवंदशभिर्ज्ञानभक्तियोगावुदीरितौ अथपंचभिरध्यायैःकर्मयोगोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ एकादशे
नृणांधर्माःसाधारण्येनवर्णिताः ॥ विशेषेणचवर्णानांमुख्यामुख्याश्चयोषिताम् ॥ २ ॥ दैत्यपतेःप्रह्लादस्य साधूनांसभासुसभाजितंसत्कृत
मीहितंचरितंश्रुत्वापुनर्नारदंपप्रच्छ कथंभूतस्येहितम् ॥२॥ महत्तमानामग्रण्योमुख्यस्य तत्रहेतुः उरुक्रमेआत्मामनोयस्य ॥१॥ श्रवणेच्छा

देवर्षिपितृसिद्धेशाजयेतिकुसुमोत्करैः ॥ अवाकिरन्जगुर्हृष्टानन्नृतुश्चाप्सरोगणाः॥६९॥ एवंदग्ध्वापुरस्ति
स्रोभगवान्पुरहानृप ॥ ब्रह्मादिभिःस्तूयमानःस्वधामप्रत्यपद्यत ॥ ७०॥ एवंविधान्यस्यहरेःस्वमाययाविडंब
मानस्यनृलोकमात्मनः ॥ वीर्याणिगीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्पुनानान्यपरंवदामिकिम् ॥ ७१ ॥ ॥ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेयुधिष्ठिरनारदसंवादेत्रिपुरविजयोनामदशमोऽध्यायः॥ १० ॥ ॥छ॥
श्रीशुकउवाच श्रुत्वेहितंसाधुसभासभाजितंमहत्तमाग्रण्यउरुक्रमात्मनः ॥ युधिष्ठिरोदैत्यपतेर्मुदायुतःप
प्रच्छभूयस्तनयंस्वयंभुवः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच भगवन्श्रोतुमिच्छामिनृणांधर्मंसनातनम् ॥ वर्णाश्र
माचारयुतंयत्पुमान्विंदतेपरम् ॥ २ ॥ भवान्प्रजापतेःसाक्षादात्मजःपरमेष्ठिनः ॥ सुतानांसंमतोब्रह्मंस्तपो
योगसमाधिभिः ॥ ३ ॥ नारायणपराविप्राधर्मंगुह्यंपरंविदुः ॥ करुणाःसाधवःशांतास्त्वद्विधानतथाऽपरे
॥ ४ ॥ नारदउवाच नत्वाभगवतेऽजायलोकानांधर्महेतवे ॥ वक्ष्येसनातनंधर्मंनारायणमुखाच्छ्रुतम्॥ ५ ॥
योऽवतीर्याऽऽत्मनोंऽशेनदाक्षायण्यांतुधर्मतः॥ लोकानांस्वस्तयेऽध्यास्तेतपोबदरिकाश्रमे ॥ ६ ॥ धर्ममूलं
हिभगवान्सर्ववेदमयोहरिः॥ स्मृतंचतद्विदांराजन्येनचाऽऽत्माप्रसीदति ॥ ७॥

यांहेतुः यद्यतोधर्मादनुष्ठितात्परंज्ञानंभक्तिंचविंदते ॥२॥३॥ ननुस्मृतिकारैर्धर्मउक्तएवतत्राऽऽह नारायणपराइति ॥४॥ अजायश्रीनारायणा
य तस्यैवमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥ तन्मुखादात्मनःश्रवणंसंभावयन्विशिनष्टि यइति ॥ ६ ॥ प्रथमंतावद्धर्मेप्रमाणमाह धर्मेतिधर्मस्यमूलंप्रमाण
म् स्मृतंचस्मृतिः तद्विदांवेदविदाम् येनचाऽऽत्मामनःप्रसीदतितुष्यतिच तथाचयाज्ञवल्क्यः श्रुतिःस्मृतिःसदाचारःस्वस्यचप्रियमात्मनः सम्यक्
संकल्पजःकामोधर्ममूलमिदंस्मृतमिति मनुश्च वेदोऽखिलोधर्ममूलंस्मृतिशीलेचतद्विदाम् आचारश्चैवसाधूनामात्मनस्तुष्टिरेवचेति ॥ ७॥

---

१ क्वचिद्धर्मसेतवेइतिक्वचिद्धितकाम्ययेतिचपाठौदृश्येते २ मूर्तिनाम्न्याम्

तत्रतावन्नरमात्रसाधारणधर्ममाह सत्यमितिपंचभिः तपएकादश्युपवासादि ईक्षायुक्तायुक्तविवेकः शमोमनसःसंयमः दमोबाह्येंद्रियाणाम् त्यागोदानम् स्वाध्यायोयथोचितजपः ॥ ८ ॥ संतोषोदैवलब्धेनालंबुद्धिः समदृशांमहतांसेवा ग्राम्येहोपरमःप्रवृत्तकर्मभ्योनिवृत्तिःविपर्ययेहेक्षानिष्फलक्रियाणामीक्षणम् मौनंवृथालापनिवृत्तिः आत्मविमर्शनम् देहादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानम् ॥ ९ ॥ आत्मेतिदेवतेतिचबुद्धिः ॥ १० ॥ अस्यश्रीकृष्णस्यश्रवणादयोनव इज्याऽर्चनम् ॥ ११ ॥ एवंत्रिंशल्लक्षणवान् ॥ १२ ॥ इदानींवर्णधर्मान्वक्तुंद्विजानांलक्षणमाह संस्कारामंत्रवंतोगर्भाधानादयोयस्मिन्नविच्छिन्नाःसद्विजः तर्हिशूद्रस्यापिसंस्काराविच्छेदेसतिद्विजत्वंस्यात्तत्राऽऽह अजोब्रह्मा

सत्यंदयातपःशौचंतितिक्षेक्षाशमोदमः॥ अहिंसाब्रह्मचर्यंचत्यागःस्वाध्यायआर्जवम्॥ ८ ॥ संतोषःसमदृक्सेवाग्राम्येहोपरमःशनैः॥ नृणांविपर्ययेहेक्षामौनमात्मविमर्शनम्॥ ९ ॥ अन्नाद्यादेःसंविभागोभूतेभ्यश्चयथाऽर्हतः॥ तेष्वात्मदेवताबुद्धिःसुतरांनृपपांडव ॥ १० ॥ श्रवणंकीर्तनंचास्यस्मरणंमहतांगतेः॥सेवेज्याऽवनतिर्दास्यंसख्यमात्मसमर्पणम्॥ ११ ॥नृणामयंपरोधर्मःसर्वेषांसमुदाहृतः॥ त्रिंशल्लक्षणवान्राजन्सर्वात्मायेनतुष्यति ॥ १२ ॥ संस्कारायत्राविच्छिन्नाःसद्विजोजोऽजगादयम्[2]॥ इज्याऽध्ययनदानानिविहितानिद्विजन्मनाम्॥जन्मकर्मावदातानांक्रियाश्चाश्रमचोदिताः॥ १३ ॥

यमेवंभूतसंस्कारयुक्तंजगादसद्विजः शूद्रंतुनमंत्रवत्संस्कारयुक्तंजगादनचोपनयनवंतमतोनासौद्विजः तथाचस्मृतिः विवाहमात्रसंस्कारंशूद्रोऽपिलभतांसदा नकेनचित्समसृजच्छंदसातंप्रजापतिरिति श्रुतिश्च गायत्र्याब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभाराजन्यम् जगत्यावैश्यम् नकेनचिच्छूद्रमिति अतोविवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्यानावश्यकत्वादुपनयनस्यतुसर्वथानिषेधान्नतस्यद्विजत्वमित्यर्थः पाठांतरेवैदिकादयइतिगर्भाधानादयइत्यर्थः त्रैवर्णिकानामावश्यकान्धर्मानाह इज्येति जन्मनाविशुद्धेनकुलेनकर्मणाचाचारेणावदातानांशुद्धानाम् दुष्कुलानांदुराचाराणांचैनतानिविहितानीत्यर्थः ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताःक्रियाश्च शूद्रस्यतुवर्णधर्माएव आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् ॥१३॥

---

[1] भक्ष्यभोज्यादेः आदिनावस्त्रादेः [2] सद्विजोवैदिकादयइत्येवंरूपे

ब्राह्मणादीनांचतुर्णामपिवृत्तिरूपान्धर्मानाह विप्रस्येतिसार्धैःसप्तभिः विप्रस्यषट्कर्माणिविहितानीत्यनुषंगः तत्रत्वध्यापनंयाजनंप्रतिग्रहश्चजीविका यथाऽऽहमनुः षण्णांतुकर्मणामस्यत्रीणिकर्माणिजीविका याजनाध्यापनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहइति अन्यस्यक्षत्रियस्य अप्रतिग्रहइतिप्रतिग्रहातिरिक्तंयाजनमध्यापनंचापद्यनुजानाति वक्ष्यतिचानंतरमेव ऋतेराजन्यमिति श्रूयतेचाश्वपतिकैकयप्रभृतीनांक्षत्रियाणामुपदेष्टृत्वादि प्रजापालनेऽधिकृतस्यक्षत्रियस्यवृत्त्यंतरमाह राज्ञइति आदिशब्देनदंडशुल्कादि ॥ १४ ॥ वार्ताकृषिवाणिज्यादिलक्षणावृत्तिर्यस्य शूद्रस्यद्विजानांशुश्रूषाविहिता स्वामिनोद्विजस्यतुशुश्रूषावृत्तिश्चभवेत् ॥ १५ ॥ विप्रस्यमुख्यानुकल्पभेदेनवृत्त्यंतरा

विप्रस्याध्ययनादीनिषडन्यस्याप्रतिग्रहः॥ राज्ञोवृत्तिःप्रजागोप्तुरविप्राद्वाकरादिभिः॥ १४॥ वैश्यस्तुवार्तावृत्तिश्चनित्यंब्रह्मकुलानुगः॥ शूद्रस्यद्विजशुश्रूषावृत्तिश्चस्वामिनोभवेत्॥ १५॥ वार्ताविचित्राशालीनयायावरशिलोंछनम्॥ विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयंश्रेयसीचोत्तरोत्तरा॥ १६॥ जघन्योनोत्तमांवृत्तिमनापदिभजेन्नरः॥ ऋतेराजन्यमापत्सुसर्वेषामपिसर्वशः॥ १७॥ ऋतामृताभ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेनवा॥ सत्यानृताभ्यांजीवेतनश्ववृत्त्याकथंचन॥ १८॥ ऋतमुंछशिलंप्रोक्तममृतंयदयाचितम्॥ मृतंतुनित्ययाञ्चास्यात्प्रमृतंकर्षणंस्मृतम्॥ १९॥ सत्यानृतंतुवाणिज्यंश्ववृत्तिर्नीचसेवनम्॥ वर्जयेत्तांसदाविप्रोराजन्यश्चजुगुप्सिताम्॥ सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोनृपः॥ २०॥ शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःक्षांतिरार्जवम्॥ ज्ञानंदयाऽच्युतात्मत्वंसत्यंचब्रह्मलक्षणम्॥ २१॥

ण्याह वार्तेति वार्ताविचित्राकृष्यादिरूपा शालीनंधाष्टर्यंविनैवप्राप्तमयाचितम् यायावरंप्रत्यहंधान्ययाञ्चा शिलंशालिक्षेत्रादौस्वामित्यक्तकणिशोपादानम् उंछनमापणादिपतितकणोपादानम् शिलोंछनद्वयमेकीकृत्यचतुर्धेत्युक्तम् श्रेयसीउत्तमा ॥ १६ ॥ वृत्तिष्वेवव्यवस्थांदर्शयन्नापद्वृत्तीराह जघन्योनीचः उत्तमामध्यापनादिरूपाम् ऋतेराजन्यम् क्षत्रियस्तुप्रतिग्रहादन्यांभजेत् ॥ १७ ॥ चतुर्विधांपूर्वोक्तांविप्रवृत्तिमितरेषामपिदर्शयन्नाह ऋतामृताभ्यामिति ॥ १८ ॥ श्लोकंव्याचष्टे ऋतमिति ॥ १९ ॥ तयोस्तद्वर्जनेहेतुमाह सर्ववेदमय इति ॥ २० ॥ वर्णानामभिव्यंजकरूपान्धर्मानाह शमइतिचतुर्भिः अच्युतात्मत्वंश्रीविष्णुपरत्वम् ॥ २१ ॥

शौर्यंयुद्धोत्साहः वीर्यंप्रभावः तेजःप्रागल्भ्यम् त्यागोदानम् आत्मनोमनसोजयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अमंत्रयज्ञोनमस्कारेणैवपंचयज्ञानुष्ठानम् तथाचयाज्ञवल्क्यः नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेदिति ॥ २४ ॥ स्त्रीधर्मानाह स्त्रीणामितिपंचभिः पतिरेवदेवोयासाम् तस्यपत्युरेवशुश्रूषापादसंवाहनादिभिः तदनुकूलताचहिताचरणम् तस्ययद्व्रतंनियमस्तस्यधारणमाचरणम् एतच्चतुष्टयंपतिव्रतानांलक्षणंधर्मश्च ॥२५॥ किंचसंमार्जनोपलेपाभ्यामित्यादेःपतिंभजेदित्युत्तरेणान्वयः परिमृष्टाउद्वर्तनादिनानिर्मलीकृताःपरिच्छदागृहोपकरणानियया ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ किंचसंतुष्टायथालाभेन तावन्मात्रभोगेऽप्यलोलुपा दक्षाअनलसा प्रियासत्याचवाग्यस्याः सर्वत्राप्यप्रमत्ताऽवहिता अपतितंमहा

शौर्यंवीर्यंधृतिस्तेजस्त्यागआत्मजयःक्षमा ॥ ब्रह्मण्यताप्रसादश्चरक्षाचक्षत्रलक्षणम् ॥ २२ ॥ [1]देवगुर्वच्युते
भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ॥ आस्तिक्यमुद्यमोनित्यंनैपुणंवैश्यलक्षणम् ॥ २३ ॥ शूद्रस्यसंनतिःशौचंसेवा
स्वामिन्यमायया ॥ अमंत्रयज्ञोह्यस्तेयंसत्यंगोविप्ररक्षणम् ॥ २४ ॥ स्त्रीणांचपतिदेवानांतच्छुश्रूषाऽनुकूल
ता ॥ तद्बंधुष्वनुवृत्तिश्चनित्यंतद्व्रतधारणम् ॥ २५ ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां[2]गृहमंडलवर्तनैः ॥ स्वयंचमंडितानि
त्यंपरिमृष्टपरिच्छदा ॥ २६ ॥ कामैरुच्चावचैःसाध्वीप्रश्रयेणदमेनच ॥ वाक्यैःसत्यैःप्रियैःप्रेम्णाकालेकालेभ
जेत्पतिम् ॥ २७ ॥ संतुष्टाऽलोलुपादक्षाधर्मज्ञाप्रियसत्यवाक् ॥ अप्रमत्ताशुचिःस्निग्धापतिंत्वपतितंभजेत्
॥ २८ ॥ यापतिंहरिभावेनभजेच्छ्रीरिवतत्परा ॥ हर्यात्मनाहरेर्लोकेपत्याश्रीरिवमोदते ॥ २९ ॥ वृत्तिःसंकर
जातीनांतत्तत्कुलकृताभवेत् ॥ अचौराणामपापानामंत्यजांतेऽवसायिनाम् ॥ ३० ॥

पातकशून्यम् यथाऽऽहयाज्ञवल्क्यःआशुद्धेःसंप्रतीक्ष्योहिमहापातकदूषितइति ॥ २८ ॥ तत्परासतीभजेत् श्रीर्हरिमिव हर्यात्मनापत्यासह ॥ २९ ॥ प्रतिलोमजानुलोमजानांवृत्तिमाह वृत्तिरिति तत्तत्कुलकृताकुलपरंपराप्राप्ता परंपराप्राप्तमपिचौर्यहिंसादिकंचप्रतिषेधति अचौराणामपापानांचेति तत्तत्प्रदर्शनार्थंकांश्चित्प्रतिलोमजविशेषानाह अंत्यजेति रजकश्चर्मकारश्चनटोबुरुडएवच कैवर्तमेदभिल्लाश्चसप्तैतेअंत्यजाःस्मृताः अंतेवसायिनस्तुचांडालपुल्कसमातंगादयः तेषांपरंपराप्राप्तैववस्त्रनिर्णेजनादिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

---

[1] देवगुरुभ्यांसहितेअच्युतेइत्यर्थः अंकितांकपुस्तकेदेवगुर्वार्यगोभक्तिस्त्रिवर्गपरितोषणमितिपाठोदृश्यतेसचविजयध्वजसंमतः प्राचीनबहुपुस्तकेष्वनुपलंभात्

[2] मृहेरंगवल्ल्यादिमंडलरचनैः

श्रेष्ठादपिपरधर्मान्नीचोऽपिस्वधर्मएवश्रेयानित्याह प्रायइति स्वभावेनसत्त्वादिप्रकृत्याविहितोधर्मःशर्मकृत्सुखहेतुःस्मृतः कैः वेदएवदृक्चक्षुर्येषांतैः भगवताचोक्तम् श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितादिति ॥३१॥ ननुस्वाभाविकस्यकर्मणोबंधहेतुत्वात्कथंसुखहेतुत्वंतत्राऽऽह वृत्त्येति ॥ ३२ ॥ ननुकाम्यानिकर्माणिकुर्वतस्तत्फलभोगपरस्यकथंनैर्गुण्यंस्यात् तदुक्तंप्रह्लादेन औपस्थ्यजैह्व्यंबहुमन्यमानःकथंविरज्येतदुरंतमोहइत्यादि तत्राधिकारिभेदेनव्यवस्थांसदृष्टांतामाह उप्यमानमितिद्वाभ्याम् पुनःसूत्यैसस्यप्रसवाय ॥ ३३ ॥ कामाआशेरतेवासनारूपेणयस्मिंस्तत् अयंभावः उत्कटवासनाविष्टस्यसहसैवकामत्यागासंभवाद्वेदोक्तनियमेनबहुशःकामान्भुंजानस्यैवनित्यनैमित्तिकैर्विशुद्ध

प्रायःस्वभावविहितोनृणांधर्मोयुगेयुगे॥ वेददृग्भिःस्मृतोराजन्प्रेत्यचेहचशर्मकृत्॥ ३१ ॥ वृत्त्यास्वभावकृतयावर्तमानःस्वकर्मकृत् ॥ हित्वास्वभावजंकर्मशनैर्निर्गुणतामियात् ॥ ३२ ॥ उप्यमानंमुहुःक्षेत्रंस्वयंनिर्वीर्यतामियात्॥ नकल्पतेपुनःसूत्याउप्तंबीजंचनश्यति ॥ ३३ ॥ एवंकामाशयंचित्तंकामानामतिसेवया[1]॥ विरज्येतयथाराजन्नाग्निवत्कामबिंदुभिः॥ ३४॥ यस्ययल्लक्षणंप्रोक्तंपुंसोवर्णाभिव्यंजकम् ॥ यदन्यत्रापि दृश्येततत्तेनैवविनिर्दिशेत्॥३५॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेस०युधिष्ठिरनारदसंवादेसदाचारनिर्णयोनामैकादशोऽध्यायः॥ ११॥ ॥छ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

चेतसस्तद्दोषदर्शनेनययातिसौभरिप्रमुखानामिवशनैर्विरागोभवति यथासवीर्यंक्षेत्रंशनैर्निर्वीर्यंभवति यथाचप्रज्वलितोऽग्निर्नघृतबिंदुभिः शाम्यतिमहतातुघृतपूरेणशाम्यत्येवतद्वत् प्रह्लादकृतस्तुतौ कौमारएवनिवृत्त्युपदेशोमंदवासनानामधिकारेण तदुक्तंतत्रैव बालानदूषितधियोद्वंद्वारामेरितेहितैरिति अतःसर्वमनवद्यम् ॥ ३४ ॥ शमादिभिरेवब्राह्मणादिव्यवहारोमुख्योनजातिमात्रादित्याह यस्येति यद्यदिअन्यत्रवर्णांतरेऽपिदृश्येततद्वर्णांतरंतेनैवलक्षणनिमित्तेनैववर्णेनविनिर्दिशेत् नतज्जातिनिमित्तेनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

---

[1] कामानामतिसेवयायथाचित्तंविरज्येततथाकामबिंदुभिःकामलेशैरग्निवन्नविरज्येतेत्यन्वयः

द्वादशेवर्ण्यंतेधर्मौब्रह्मचारिवनस्थयोः ॥ चतुर्णामाश्रमाणांचसाधारण्येनकश्चन ॥ १ ॥ वर्णादीनांधर्माउक्ताइदानीमाश्रमधर्माउच्यंते तत्रास्मिन्द्वादशेऽध्यायेब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरसाधारणाश्चतुर्णांसाधारणाश्चोच्यंते त्रयोदशेयतेर्धर्माः चतुर्दशेगृहस्थस्य पंचदशेसर्वधर्मसारसंग्रहः ब्रह्मचारीगुरुकुलेवसन्गुर्वादीनुपासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ तानाह सायमिति ब्रह्मगायत्रींजपन्संध्यात्रयमुपासीत [1]उभेसंध्येतुयतवा

नारदउवाच ब्रह्मचारीगुरुकुलेवसन्दांतोगुरोर्हितम्॥ आचरन्दासवन्नीचोगुरौसुदृढसौहृदः॥ १॥सायंप्रातरुपासीतगुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान्॥ उभेसंध्येचयतवाग्जपन्ब्रह्मसमाहितः॥ २ ॥ छंदांस्यधीयीतगुरोराहूतश्चेत्सुयंत्रितः॥ उपक्रमेऽवसानेचचरणौशिरसानमेत्॥३॥ मेखलाजिनवासांसिजटादंडकमंडलून् ॥ बिभृयादुपवीतंचदर्भपाणिर्यथोदितम् ॥४ ॥ सायंप्रातश्चरेद्भैक्षंगुरवेतन्निवेदयेत्॥ भुंजीतयद्यनुज्ञातोनोचेदुपवसेत्क्वचित् ॥ ५॥ सुशीलोमितभुग्दक्षःश्रद्दधानोजितेंद्रियः॥ यावदर्थंव्यवहरेत्स्त्रीषुस्त्रीनिर्जितेषुच ॥६ ॥वर्जयेत्प्रमदागाथामगृहस्थोबृहद्व्रतः॥ इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंत्यपियतेर्मनः॥७॥ केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाभ्यंजनादिकम्॥ गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिःकारयेन्नात्मनोयुवा॥८॥ नन्वग्निःप्रमदानामघृतकुंभसमःपुमान्॥ सुतामपिरहोजह्यादन्यदायावदर्थकृत् ॥ ९ ॥

क् सायंप्रातःसंध्याकालनिमित्तंमौनंकुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ उपक्रमेआदाववसानेअंतेगुरोश्चरणौनमेत् ॥ ३ ॥ यथोदितमिति पालाशोदंडोब्राह्मणस्येत्यादिनियममनतिक्रम्य जटाधारणंतुकेशप्रसाधनाभावमात्रम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ यावदर्थंयथोपयोगमेव ॥ ६ ॥ बृहद्व्रतोब्रह्मचर्यवान् गृहस्थव्यतिरिक्तःसर्वोऽपिप्रमदागाथांवर्जयेत् तत्रहेतुःइंद्रियाणिबलवंतिसंयतस्यापिमनोहरंतीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ नकारयेदित्यत्रहेतुः नन्विअनेकांतावसरेति रहःएकांते अन्यदाकेशप्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरेवा यावदर्थंतदुक्तंकुर्यात् ॥ ९ ॥

---

१ उभेसंध्येतुयतवाग्भवेदित्युक्त्यैतत्फलितंभवति २ भिक्षाग्रहणपर्यंतमित्यर्थः

ननुमिथ्यात्वादतिकश्मलत्वाच्चस्वयंत्यक्तप्रायंरूपादिजह्यादितिकोऽयमतिनिर्बंधस्तत्राऽऽह कल्पयित्वेति आत्मनास्वरूपसाक्षात्कारेणेदंदेहें
द्रियाद्याभासमात्रंकल्पयित्वानिश्चित्ययावदसौजीवईश्वरःस्वतंत्रोनभवेत्तावद्द्वैतमयंपुमानियंस्त्रीत्यादिभेदोनविरमेत् ततःकिमतआह ततो
हिद्वैतात् विपर्ययोगुणाध्यासेनभोग्यताबुद्धिः अतोजह्यादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ एतत्सर्वंसुशीलइत्याद्युक्तम् गृहस्थस्यविशेषमाह गुरुवृत्तिरिति
॥ ११ ॥ अंजनादीनामामिषांतानांद्वंद्वैक्यम अंजनंशरीरस्य अभ्यंजनंशिरसः स्त्रियंचावलेखांचचित्रकर्मस्त्रीणांकुड्यादौलेखनंवातन्निरी
क्षणंवा अत्राभ्यंगादिस्वरूपतोनिषिध्यते पूर्वंतुकथंचिदापदिप्राप्तमपिस्त्रीकर्तृकंनिषिद्धमितिभेदः ॥ १२ ॥ अंगैःशिक्षादिभिरुपनिषद्भिश्च

कल्पयित्वाऽऽत्मनायावदाभासमिदमीश्वरः॥द्वैतंतावन्नविरमेत्ततोह्यस्यविपर्ययः॥१०॥एतत्सर्वंगृहस्थस्य
समाम्नातंयतेरपि॥गुरुवृत्तिर्विकल्पेनगृहस्थस्यर्तुगामिनः॥११॥अंजनाभ्यंजनोन्मर्दस्त्र्यवलेखामिषंमधु॥
स्रग्गंधलेपालंकारांस्त्यजेयुर्येधृतव्रताः॥१२॥उषित्वैवंगुरुकुलेद्विजोऽधीत्यावबुध्यच॥त्रयींसांगोपनिष
दंयावदर्थंयथाबलम्॥१३॥दत्तावरमनुज्ञातोगुरोःकामंयदीश्वरः॥गृहंवनंवाप्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्रवावसेत्
॥१४॥अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेष्वधोक्षजम्॥भूतैःस्वधामभिःपश्येदप्रविष्टंप्रविष्टवत्॥१५॥एवंवि
धोब्रह्मचारीवानप्रस्थोयतिर्गृही॥चरन्विदितविज्ञानःपरंब्रह्माधिगच्छति॥१६॥वानप्रस्थस्यवक्ष्यामिनि
यमान्मुनिसंमतान्॥यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेदृषिलोकमिहांजसा॥१७॥नकृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टंचाप्यका
लतः॥अग्निपक्वमथाऽऽमंवाअर्कपक्वमुताहरेत्॥१८॥वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान्॥लब्धेन
वेनवेऽन्नाद्येपुराणंतुपरित्यजेत्॥१९॥

सहितांवेदत्रयीमधीत्यावबुध्यचतदर्थंचविचार्य यावदर्थंस्वाधिकारानुसारेण ॥ १३ ॥ यदीश्वरःशक्तस्तर्हिगुरोःकाममपेक्षितंवरंदत्वायथा
ऽधिकारंगृहस्थाद्याश्रमंस्वीकुर्यात्प्रव्रजेतवातत्रैववावसेत् नैष्ठिकःस्यादित्यर्थः ॥१४॥ स्वधामभिःस्वाश्रयैर्भूतैर्जीवैःसहतन्नियंतृतया॥१५॥
चरन्नेवमाचरन् विदितंविज्ञानंविज्ञेयंयेनसः ॥ १६ ॥ ऋषिलोकंमहर्लोकम् ॥१७॥ अकृष्टमकृष्टपच्यम् अकालतःपाककालात्पूर्वमेववनि
ष्पन्नमित्यर्थः अर्कपक्वंफलादि आहरेदश्नीयात् ॥१८॥ वन्यैर्नीवारादिभिश्चरुपुरोडाशान् कालचोदितान्नित्यान् पुराणंपूर्वसंचितम्॥१९॥

हिमादीन्सहतइतितथा ॥ २० ॥ केशादीन्मलंचाप्रक्षालनेनधारयन् कमंडल्वादींश्चदधत् ॥ २१ ॥ कृच्छ्रतस्तपःक्लेशाद्यथाबुद्धिर्ननश्येत्तथाचरेत् ॥ २२ ॥ द्वादशाब्दाद्यनंतरमपियदिस्वधर्मानुष्ठानेशक्तस्तर्हिवनएववसेत् यदितुज्ञानाभ्यासेयोग्यस्तर्हिसंन्यसेदित्युत्तराध्यायेवक्ष्यति तदुभयरहितस्यतुयत्कृत्यंतदाह यदाऽकल्पोऽसमर्थः आन्वीक्षिक्यांविद्यायांज्ञानाभ्यासे ॥ २३ ॥ अनशनादिकरिष्यतःपूर्वकृत्यमाह आत्मनीत्यादियावत्समाप्ति यथाऽर्हतोयथायोग्यंस्वकारणेष्वाकाशादिषुसंघातंदेहंन्यसेत्प्रविलापयेत् ॥ २४ ॥ तदेवविभज्यदर्शयति खे आकाशेखानिदेहगतच्छिद्राणि आत्मवान्धीमान् शेषमस्थिमांसादिकठिनांशम् ॥२ ५॥एवंस्थूलशरीरस्यलयमुक्त्वालिंगशरीररूपस्याध्यात्मादित्रयस्यलयमाह

अग्न्यर्थमेवशरणमुटजंवाऽद्रिकंदराम् ॥ श्रयेतहिमवाय्वग्निवर्षार्कातपषाट्स्वयम् ॥ २० ॥ केशरोमनखश्म
श्रुमलानिजटिलोदधत् ॥ कमंडल्वजिनेदंडवल्कलाग्नि[1]परिच्छदान् ॥ २१ ॥ चरेद्वनेद्वादशाब्दानष्टौवाचतुरो
मुनिः ॥ द्वावेकंवायथाबुद्धिर्नविपद्येतकृच्छ्रतः ॥ २२ ॥ यदाऽकल्पःस्वक्रियायांव्याधिभिर्जरयाऽथवा ॥ आ
न्वीक्षिक्यांवाविद्यायांकुर्यादनशनादिकम् ॥ २३ ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यसंन्यस्याहंममात्मताम् ॥ कार
णेषुन्यसेत्सम्यक्संघातंतुयथार्हतः ॥ २४ ॥ खेखानिवायौनिःश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान् ॥ अप्स्वसृक्श्ले
ष्मपूयानिक्षितौशेषंयथोद्भवम् ॥ २५ ॥ वाचमग्नौसवक्तव्यामिंद्रेशिल्पंकरावपि ॥ पदानिगत्यावयसिरत्यो
पस्थंप्रजापतौ ॥ २६ ॥ मृत्यौपायुंविसर्गंचयथास्थानंविनिर्दिशेत् ॥ दिक्षुश्रोत्रंसनादेनस्पर्शमध्यात्मनित्व
चम् ॥ २७ ॥ रूपाणिचक्षुषाराजन्ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् ॥ अप्सुप्रचेतसाजिह्वांघ्रेयैर्घ्राणंक्षितौन्यसेत् ॥ २८

वाचमित्यादिना तत्रयद्यपियथोद्भवंलयस्ययुक्तत्वादध्यात्मादीनांस्वस्वकारणेषुराजसाहंकारादिषुलयोवाच्यस्तथापीहतेषांलयभावनेयमद्वितीयात्मप्रतिपत्तिपरेतियथाकथंचिल्लयेभाव्येदेवतानांप्रवर्तकत्वेनप्राधान्यादिंद्रियतद्विषययोर्देवतासुलयःकथ्यते वक्तव्यसहितांवाचमग्नौन्यसेत् एवंसर्वत्र पदानिपादौ वयसिविष्णौ ॥ २६ ॥ सनादेनशब्देनसह अध्यात्मनिवायौ अध्यात्मविदितिपाठे वायावितिज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥ ज्योतिष्यादित्ये रसगंधयोस्त्विंद्रियाद्याकर्षकत्वेनप्राधान्यविवक्षयादेवतासहितस्येंद्रियस्यविषयेलयमाह प्रचेतसासहजिह्वांरसनमप्सुरसरूपासु घ्राणशब्देनाश्विनोरप्युपलक्षणम् अश्विभ्यांसहघ्राणंघ्रेयैर्गंधैरुपलक्षितायांक्षितावित्यर्थः ॥ २८ ॥

---

[1] अग्निपरिच्छदान्दर्भसमिदादीन्

परेकवौब्रह्मणि अध्यात्मनाऽहंकारेण अध्यात्मतामितिपाठे कर्माण्यहंकारंचेत्यर्थः कथंभूतेरुद्रे यद्यस्मादहंममतापूर्विकाक्रियाभवतित
स्मिन् सत्त्वेनचेतनया गुणैर्गुणकार्यैःप्रागवशिष्टैर्देवैःसह यद्वा सत्त्वादिभिर्गुणैर्हेतुभूतैः वैकारिकंभोक्तृत्वादिविकारवंतंक्षेत्रज्ञंपरेनिर्विकारेब्रह्म
णि ॥ २९ ॥ ननुविकारवतःकथंपरेऽविकारेलयःस्यात् विकारहेतूनांसर्वोपाधीनांलयद्वारेणेत्याह अप्स्विति अदोज्योतिः तच्चनभः कूटस्थे
ऽहंतत्त्वे तच्चकूटस्थंमहतिमहत्तत्त्वे तदव्यक्तेप्रधाने तच्चाव्यक्तमक्षरेपरमात्मनि ॥ ३० ॥ इतिसर्वोपाधिलयाद्धेतोरवशेषितंचिन्मात्रमात्मानं
क्षेत्रज्ञमक्षरतयाज्ञात्वाऽद्वयःसन्विरमेत् दग्धकाष्ठोयथाऽनलः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥
त्रयोदशेयतेर्धर्मःसाधकस्योच्यतेमहान् ॥ अवधूतेतिहासेनसिद्धावस्थाचवर्ण्यते ॥१॥ एवंध्यात्वाऽकल्पोऽनशनादिकंकुर्यात् आन्वीक्षिक्यां

मनोमनोरथैश्चंद्रेबुद्धिंबोध्यैःकवौपरे ॥ कर्माण्यध्यात्मनारुद्रेयदहंममताक्रिया ॥ सत्त्वेनचित्तंक्षेत्रज्ञेगुणै
वैकारिकंपरे ॥ २९ ॥ अप्सुक्षितिमपोज्योतिष्यदोवायौनभस्यमुम् ॥ कूटस्थेतच्चमहतितदव्यक्तेऽक्षरेचतत्
॥ ३० ॥ इत्यक्षरतयाऽऽत्मानंचिन्मात्रमवशेषितम् ॥ ज्ञात्वाऽद्वयोऽथविरमेद्दग्धयोनिरिवानलः ॥ ३१ ॥
॥इतिश्रीभा०म०स०द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥७॥ नारदउवाच कल्पस्त्वेवंपरिव्रज्यदेहमात्रा
वशेषितः॥ ग्रामैकरात्रविधिनानिरपेक्षश्चरेन्महीम्॥ १ ॥ बिभृयाद्यद्यसौवासःकौपीनाच्छादनंपरम्॥ त्य
क्तंनदंडलिंगादेरन्यत्किंचिदनापदि॥२॥ एकएवचरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः॥ सर्वभूतसुहृच्छांतोनारा
यणपरायणः॥ ३ ॥ पश्येदात्मन्यदोविश्वंपरेसदसतोऽव्यये॥ आत्मानंचपरंब्रह्मसर्वत्रसदसन्मये॥४॥ सु
प्तप्रबोधयोःसंधावात्मनोगतिमात्मदृक् ॥ पश्यन्बंधंचमोक्षंचमायामात्रंनवस्तुतः॥ ५ ॥

कल्पस्त्वेवंध्यात्वापरिव्रज्येतिसंबंधः कियदत्रत्याज्यम् देहव्यतिरिक्तंसर्वमित्याह देहमात्रेति तस्यधर्मानाह ग्रामैकरात्रेतिनवभिः॥१॥कौपीनं
गुह्यमाच्छाद्यतेयावतातावन्मात्रम् परंकेवलमन्यदितिवा त्यक्तंप्रैषोच्चारणात्पूर्वमेव ॥२॥३॥सदसतःपरेकार्यकारणव्यतिरिक्ते॥४॥नन्वात्मानं
परंब्रह्मेतिकथंसामानाधिकरण्यनिर्देशः नहिबद्धमुक्तयोरैक्यंसंभवति तत्राऽऽह सुप्तेति सुषुप्तौहितमसावृतमात्मतत्त्वंजाग्रत्स्वप्नयोस्तुविक्षिप्तं
प्रकाशते संधौतुनतमोनापिविक्षेपः अतस्तदाआत्मदृगात्मानंलक्षीकृत्यस्थितःसन्नात्मनोगतिंतत्त्वंपश्यन् अतएवबंधंमोक्षंचमायामात्रंपश्यन्
आत्मानंपरंब्रह्मसर्वत्रपश्येदित्यन्वयः तदुक्तंयोगग्रंथे निद्रादौजागरस्यांतेयोभावउपजायते तंभावंभावयन्नित्यंमुच्यतेनेतरोयतिरिति ॥५॥

अस्यदेहस्य प्रभवोऽप्ययश्चयस्मात्तंकालम् ॥ ६ ॥ असच्छास्त्रेष्वनात्मपरेषु जीविकांनक्षत्रविद्यादिवृत्तिम् वादवादान्जल्पवितंडादिनि ष्ठान् कंचकमपिपक्षंनिर्बंधेननसंश्रयेत् ॥ ७ ॥ शिष्यान्नानुबध्नीतप्रलोभनादिनाबलान्नापादयेत् आरंभान्मठादिव्यापारान् ॥ ८ ॥ परमहंसस्यविशेषमाह नयतेराश्रमोधर्मार्थः कथंभूतस्ययतेः महात्मनः तस्यलक्षणम् शांतस्येत्यादि प्रायइत्यस्यायंभावः ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतंबहूदकादिलिंगमाश्रित्यसत्त्वशुद्ध्यर्थंयमान्नियमांश्चाचरन्नेवज्ञानोत्पत्तौयतेत उत्पन्नेतुज्ञानेननियमैःकृत्यमस्ति यमाश्चस्वतएवस्युः अतस्तदालिंगादिभिःप्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थंधारयेद्वात्यजेद्वेति ॥ ९ ॥ तस्यैवज्ञानदार्ढ्याभावेयोगभ्रंशपरिहारार्थमाह नबहिर्व्यक्तंलिंगंयस्य

नाभिनंदेद्ध्रुवंमृत्युमध्रुवंवाऽस्यजीवितम् ॥ कालंपरंप्रतीक्षेतभूतानांप्रभवाप्ययम् ॥ ६ ॥ नासच्छास्त्रेषुसज्जेतनोपजीवेतजीविकाम् ॥ वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षंकंचनसंश्रयेत् ॥ ७ ॥ नशिष्याननुबध्नीतग्रंथान्नैवाभ्यसेद्बहून् ॥ नव्याख्यामुपयुंजीतनारंभानारभेत्क्वचित् ॥ ८ ॥ नयतेराश्रमःप्रायोधर्महेतुर्महात्मनः ॥ शांतस्यसमचित्तस्यबिभृयादुतवात्यजेत् ॥ ९ ॥ अव्यक्तलिंगोव्यक्तार्थोमनीष्युन्मत्तबालवत् ॥ कविर्मूकवदात्मानंसद्दृष्ट्यादर्शयेन्नृणाम् ॥ १० ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ प्रह्लादस्यचसंवादंमुनेराजगरस्यच ॥ ११ ॥ तंशयानंधरोपस्थेकावेर्यांसह्यसानुनि ॥ रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् ॥ १२ ॥ ददर्शलोकान्विचरँल्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ वृतोमात्यैःकतिपयैःप्रह्लादोभगवत्प्रियः ॥ १३ ॥ कर्मणाऽऽकृतिभिर्वाचालिंगैर्वर्णाश्रमादिभिः ॥ नविदंतिजनायंवैसोऽसावितिनवेतिच ॥ १४ ॥

व्यक्तोऽर्थःप्रयोजनमात्मानुसंधानंयस्यसमनीष्यप्युन्मत्तवद्बालवच्चकविरपिमूकवदात्मानंनृणांदृष्ट्यादर्शयेत् तेयथोन्मत्तादिरूपंमन्येरंस्तथावर्त्तेत स्वदृष्ट्येतिपाठबाह्यानुसंधानाभावेनेत्यर्थः ॥ १० ॥ परमहंसधर्ममेवेतिहासेनस्फुटयति अत्रापीतियावदध्यायसमाप्ति अज[2]गरव्रतस्यमुनेश्च ॥ ११ ॥ धरोपस्थेभूपृष्ठे सह्याद्रेस्तटे रजोभिर्धूसरैस्तनूदेशैर्देहावयवैर्निगूढममलंतेजोयस्यतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ कर्मादिभिर्जनायंनविदुस्तंपादयोःशिरसास्पृशन्नत्वाअप्राक्षीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १४ ॥

---

१ अर्थाआद्यचिफलितार्थकथनम् २ अजगरव्रतंनामैकत्रस्थित्याप्रारब्धकर्मभोगः

॥ १५ ॥ उद्यमसहितइवभोगवानिवपीवानंस्थूलंदेहंधारयसि तत्रहेतुंवदेतितृतीयेनान्वयः उद्यमंविनैवममभोगोऽस्तीतिचेत्तत्राऽऽह वित्तंचेति ॥ १६ ॥ नुइतिनिश्चये हइतिप्रसिद्धौ तवार्थोनास्तीतिप्रसिद्धमेवेत्यर्थः यतोऽर्थादेव यतोहेतोःपीवा क्षमंयोग्यंचेत् ॥ १७ ॥ किंच वित्तार्जनाद्यसमर्थोप्ययंजनस्तदर्थमुद्यमंकरोतित्वंतुसमर्थोऽपिकिमितिनकरोषीत्याह कविर्विद्वान् कल्पोदक्षः निपुणदृक्चतुरः चित्राःप्रियाः लोकरंजनाःकथायस्य तथाऽपिलोकस्यकर्मकुर्वतःसतःशेषे तद्वीक्षिताऽपितत्सर्वंपश्यन्नपि पांठांतरेनद्वेक्षितत्कर्मनद्वेक्षिनौषिवानचत्तौषीत्य

तंनत्वाऽभ्यर्च्यविधिवत्पादयोःशिरसास्पृशन् ॥ विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोऽसुरः ॥ १५ ॥ बिभर्षि कायंपीवानंसोद्यमोभोगवान्यथा ॥ वित्तंचैवोद्यमवतांभोगोवित्तवतामिह ॥ भोगिनांखलुदेहोयंपीवाभवतिनान्यथा ॥ १६ ॥ नतेशयानस्यनिरुद्यमस्यब्रह्मन्नुहार्थोयतएवभोगः ॥ अभोगिनोऽयंतवविप्रदेहःपीवायतस्तद्वदनःक्षमंचेत् ॥ १७ ॥ कविःकल्पोनिपुणदृक्चित्रप्रियकथःसमः ॥ लोकस्यकुर्वतःकर्मशेषेतद्वीक्षितापिवा ॥ १८ ॥ नारदउवाच सइत्थंदैत्यपतिनापरिपृष्टोमहामुनिः ॥ स्मयमानस्तमभ्याहतद्वागमृतयंत्रितः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणउवाच वेदेदमसुरश्रेष्ठभवान्नन्वार्यसंमतः ॥ ईहोपरमयोर्नृणांपदान्यध्यात्मचक्षुषा ॥ २० ॥ यस्यनारायणोदेवोभगवान्हृद्गतःसदा ॥ भक्त्याकेवलयाऽज्ञानंधुनोतिध्वांतमर्कवत् ॥ २१ ॥ अथापिब्रूमहेप्रश्नांस्तवराजन्यथाश्रुतम् ॥ संभावनीयोहिभवानात्मनःशुद्धिमिच्छताम् ॥ २२ ॥ तृष्णयाभववाहिन्यायोग्यैःकामैरपूरया ॥ कर्माणिकार्यमाणोऽहंनानायोनिषुयोजितः ॥ २३ ॥

र्थः ॥ १८ ॥ तस्यवागेवामृतंतेनयंत्रितोवशीकृतःसन्नाह ॥ १९ ॥ अध्यात्मचक्षुषांऽतर्दृष्ट्या भवान्वेदैव आर्याणांज्ञानिनांसंमतोननुभवान् इदमितियदुक्तंतदेवाऽऽह नृणामीहोपरमयोःप्रवृत्तिनिवृत्त्योःपदानिस्थानानिफलानीत्यर्थः ॥ २० ॥ वेदेत्यत्रहेतुः यस्येति हृदिप्रविष्टःसन्नज्ञानं धुनोति अर्कोयथाबहिर्ध्वांतम् ॥ २१ ॥ यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहारायोक्तम् ॥ २२ ॥ लोकःकर्मसुप्रवर्ततेत्वंतुनिवृत्तःसन्किंशेषेइतियदुक्तंतत्राऽऽह तृष्णयेतिचतुर्भिः भवप्रवाहकारिण्यायथोचितैरपिविषयैःपूरयितुमशक्ययातृष्णयाकर्मसुप्रवर्त्यमानोऽहंपूर्वंनानायोनिषुप्रवेशितः ॥ २३

---

१ शेषेनद्वेक्षिनौषिवेत्येवंरूपे २ संभाषणीयइत्यपिक्वचित्पाठः

तयैवतृष्णयेमंलोकंमनुष्यदेहंयदृच्छयाप्रापितः कथंभूतंलोकम् धर्मेणस्वर्गस्यद्वारंसाधनम् अधर्मेणतिरश्चांश्वसूकरादियोनेर्द्वारंमिश्राभ्यांताभ्यांपुनरप्यस्यमनुष्यत्वस्यद्वारंसर्वतोनिवृत्त्याऽपवर्गस्यद्वारमित्यर्थः ॥२४॥ अत्रापिमनुष्यत्वेपि अन्यापनुत्तयेदुःखनिवृत्त्यैविपर्ययंदृष्ट्वानिवृत्तोऽस्मि ॥२५॥ ननुप्रवृत्त्याकदाचित्सुखंस्यान्निवृत्त्यातुकिंस्यादितिचेत्तत्राऽऽह सुखमस्यजीवस्यस्वरूपमेव तर्हिकिंनप्रकाशतेतत्राऽऽह सर्वेंति तनोतीतितनुः सर्वक्रियानिवृत्तौस्वतएवप्रकाशतइत्यर्थः भोगांश्चमनःसंस्पर्शजान्मनोरथमात्रजानशाश्वतान्दृष्ट्वास्वप्स्यामिनिरुद्यमोऽस्मीत्यर्थः तर्हिकदाचित्कथंभुंक्षेतत्राऽऽह संविशन् प्रारब्धभोगान्भुंजानइत्यर्थः॥२६॥ एवंचेत्कोऽपिसंसारंनप्राप्नुयात्तत्राऽऽह इत्येतदात्मनः

यदृच्छयालोकमिमंप्रापितःकर्मभिर्भ्रमन्॥स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंतिरश्चांपुनरस्यच॥ २४॥ अत्रापिदंपतीनांच[३]
सुखायान्यापनुत्तये॥कर्माणिकुर्वतांदृष्ट्वानिवृत्तोऽस्मिविपर्ययम्॥ २५॥सुखमस्याऽऽत्मनोरूपंसर्वेहोपरति
स्तनुः॥ मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वाभोगान्स्वप्स्यामिसंविशन्॥ २६॥ इत्येतदात्मनःस्वार्थंसंतंविस्मृत्यवैपुमान्॥
विचित्रामसतिद्वैतेघोरामाप्नोतिसंसृतिम्॥ २७॥जलंतदुद्भवैश्छन्नंहित्वाऽज्ञोजलकाम्यया॥मृगतृष्णामुपा
धावेद्यथाऽन्यत्रार्थदृक्स्वतः॥ २८॥देहादिभिर्दैवतंत्रैरात्मनःसुखमीहतः॥ दुःखात्ययंचानीशस्यक्रियामोघाः
कृताःकृताः॥ २९॥आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्यकर्हिचित्॥मर्त्यस्यकृच्छ्रोपनतैरर्थैःकामैःक्रियेतकिम्
॥३०॥ पश्यामिधनिनांक्लेशंलुब्धानामजितात्मनाम्॥भयादलब्धनिद्राणांसर्वतोऽभिविशंकिनाम्॥ ३१॥

सुखात्मकंरूपंस्वार्थंस्वस्मिन्नेवसंतंपुरुषार्थंविस्मृत्य असत्यपिद्वैते ॥ २७ ॥ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति जलमिति तदुद्भवैस्तृणशैवालादिभिः जलकाम्ययाजलेच्छया स्वतआत्मस्वरूपादन्यत्रपुरुषार्थंपश्यन् ॥ २८ ॥ एवंस्वस्यनिरुद्यमत्वेकारणमुक्त्वाविपर्ययंदृष्ट्वेतियदुक्तंतद्विवृणोति देहादिभिरितिपंचभिः ईहतइच्छतः अनीशस्यनिर्दैवस्य पुनःपुनःप्रारब्धाःक्रियामोघाविफलाएवभवंति ॥ २९ ॥ क्रियाणांसफलत्वेऽपिफलस्यानुपयोगमाह आध्यात्मिकादिभिरिति मर्त्यस्यमरिष्यतः कृच्छ्रेणदुःखेनोपनतैःप्राप्तैः ॥ ३० ॥ कृच्छ्रंविनैवप्राप्तेप्यर्थेदुःखंतदवस्थमित्याह पश्यामीति ॥ ३१ ॥

---

१ ताभ्यांधर्माधर्माभ्याम् २ कर्मकरणप्रयुक्तंदुःखम् ३ दंपतीनांदांपत्यभावापन्नानाम्

भयंप्रपंचयति राजतइति स्वस्मान्मत्तएवकथंचित्त्यागभोगविस्मरणादिनानाशःस्यादिति प्राणवतामर्थवतांचभयंनित्यम् ॥ ३२॥ अतोऽनर्थहेतुत्वात्प्राणेऽर्थेचस्पृहानकार्येत्याह शोकेति ॥ ३३ ॥ नन्वेवमनर्थाननुभवंतोऽपिनकेचिद्विरज्यंतेनचयथालाभेनतुष्यंतित्वंतुकथंवैराग्यादिकंप्राप्तोऽसितत्राऽऽह मधुकारेति मधुमक्षिकाऽजगरौ ययोःशिक्षयावृत्तपर्यालोचनया ॥ ३४ ॥ मधुकाराच्छिक्षितमाह विरागइति

राजतश्चोरतःशत्रोःस्वजनात्पशुपक्षितः ॥ अर्थिभ्यःकालतःस्वस्मान्नित्यंप्राणार्थवद्भयम् ॥ ३२ ॥ शोकमोहभयक्रोधरागक्लैब्यश्रमादयः॥ यन्मूलाःस्युर्नृणांजह्यात्स्पृहांप्राणार्थयोर्बुधः ॥ ३३ ॥ मधुकारमहासर्पौलोकेऽस्मिन्नोगुरूत्तमौ ॥वैराग्यंपरितोषंचप्राप्तायच्छिक्षयावयम् ॥ ३४ ॥ विरागःसर्वकामेभ्यःशिक्षितोमेमधुव्रतात् ॥ कृच्छ्राप्तंमधुवद्वित्तंहत्त्वाऽप्यन्योहरेत्पतिम् ॥ ३५ ॥ अनीहःपरितुष्टात्मायदृच्छोपनतादहम् ॥ [1]नोचेच्छयेबह्वहानिमहाहिरिवसत्त्ववान् ॥ ३६ ॥ क्वचिदल्पंक्वचिद्भूरिभुंजेऽन्नंस्वाद्वस्वादुवा ॥ क्वचिद्भूरिगुणोपेतंगुणहीनमुतक्वचित् ॥ ३७ ॥ [2]श्रद्धयोपाहृतंक्वापिकदाचिन्मानवर्जितम् ॥ भुंजेभुक्त्वाऽथकस्मिंश्चिद्दिवानक्तंयदृच्छया ॥ ३८ ॥ क्षौमंदुकूलमजिनंचीरंवल्कलमेववा ॥ वसेऽन्यदपिसंप्राप्तंदिष्टभुक्तुष्टधीरहम् ॥ ३९ ॥ क्वचिच्छयेधरोपस्थेतृणपर्णाश्मभस्मसु ॥ क्वचित्प्रासादपर्यंकेकशिपौवापरेच्छया ॥ ४० ॥ क्वचित्स्नातोऽनुलिप्तांगःसुवासाःस्रग्व्यलंकृतः ॥ रथेभाश्वैश्चरेक्वापिदिग्वासाग्रहवद्विभो ॥ ४१ ॥

वित्तपतिंहत्वाऽन्योवित्तंहरेदित्येवम् ॥ ३५ ॥ अजगराच्छिक्षितमाह अनीहइति सत्त्ववान्धैर्यवान् ॥ ३६ ॥ पीनत्वेहेतुंवदन्यदृच्छयाप्राप्तात्परितोषंप्रपंचयति क्वचिदल्पमितिषड्भिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ चीरंजीर्णवस्त्रखंडम् वसेपरिदधे दिष्टभुक्प्रारब्धकर्मफलभोगी ॥ ३९॥ प्रासादमध्येपर्यंके तत्रापिकशिपौतूलिकायाम् ॥ ४० ॥ चरेविचरामि क्वचिद्ग्रहवद्दिगंबरोविचरामि ॥ ४१ ॥

---

[1] नोचेद्यदृच्छोपनतंनचेद्बह्वहानिशये [2] यदृच्छयाक्वापिश्रद्धयोपाहृतंभुक्त्वाकदाचिन्मानवर्जितंभुंजेअथकस्मिंश्चिद्देशेदिवानक्तंवाभुंजेइत्यन्वयः अथवायदृच्छयाकस्मिंश्चिद्दिवाभुक्त्वानक्तंभुंजेनक्तंभुक्त्वादिवावाभुंजेइत्यन्वयः

नचमानापमानकर्तृषुममवैषम्यमित्याह नाहमिति नाहंनिंदामिनचस्तौमि महात्मनिविष्णौ ॥ ४२ ॥ एवंभूतत्वेनस्थितावुपायमाह विकल्पमितिद्वाभ्याम् चित्तौभेदग्राहकमनोवृत्तौ अर्थरूपोविभ्रमोयस्मिन्मनसितन्मनोवैकारिकेऽहंकारे तमहंकारमन्वनंतरंमहत्तत्त्वद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ सत्यमेवपश्यतीतितथा ॥ ४४ ॥ मंददृष्ट्यालोकशास्त्राभ्यांव्यपेतंनतुतत्त्वदृष्ट्या यतोभवान्भगवत्परः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ इतिस

नाहंनिंदेनचस्तौमिस्वभावविषमंजनम् ॥ एतेषांश्रेयआशासेउतैकात्म्यंमहात्मनि ॥ ४२ ॥ विकल्पंजुहुयाच्चित्तौतांमनस्यर्थविभ्रमे ॥ मनोवैकारिकेहुत्वातंमायायांजुहोत्यनु ॥४३॥ आत्मानुभूतौतांमायांजुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः ॥ ततोनिरीहोविरमेत्स्वानुभूत्याऽऽत्मनिस्थितः ॥४४ ॥ स्वात्मवृत्तंमयेत्थंतेसुगुप्तमपिवर्णितम् ॥ व्यपेतंलोकशास्त्राभ्यांभवान्हिभगवत्परः ॥४५॥ नारदउवाच धर्मंपारमहंस्यंवैमुनेःश्रुत्वाऽसुरेश्वरः ॥ पूजयित्वाततःप्रीतआमंत्र्यप्रययौगृहम् ॥४६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेयुधिष्ठिरनारदसंवादेयतिधर्मेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच गृहस्थएतांपदवींविधिनायेनचांजसा ॥ यांति[1]देवऋषेब्रूहिमादृशोगृहमूढधीः ॥ १ ॥ नारदउवाच गृहेष्ववस्थितोराजन्क्रियाःकुर्वन्[2]गृहोचिताः ॥ वासुदेवार्पणंसाक्षादुपासीतमहामुनीन् ॥ २ ॥ शृण्वन्भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथाऽमृतम् ॥ श्रद्दधानोयथाकालमुपशांतजनावृतः ॥३॥ सत्संगाच्छनकैःसंगमात्मजायात्मजादिषु ॥ विमुंच्येन्[3]मुच्यमानेषुस्वयंस्वप्नवदुत्थितः ॥ ४ ॥

प्तमेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥७॥ ॥ चतुर्दशेगृहस्थस्यपरमोधर्मईर्यते ॥ देशकालादिभेदेनपुनःश्रेयोविशेषकृत् ॥ १ ॥ गृहस्थमुल्लंघ्यमोक्षंप्रत्यंतरंगत्वेनप्रथमंवनस्थयतिधर्मेष्वभिहितेषु तर्हिगृहस्थस्यमोक्षोनस्यादितिशंकितचित्तःपृच्छति गृहस्थइति ॥ १ ॥ तस्यमोक्षधर्मानाह गृहेष्वित्यादियावदध्यायसमाप्ति साक्षाद्वासुदेवार्पणंयथाभवत्येवंकुर्वन्नुपासीत ॥ २ ॥ ३ ॥ स्वयमेवमुच्यमानेषुवियुज्यमानेषु यथास्वप्नादुत्थितःपुमान्स्वप्नदृष्टेषुपुत्रादिषुसंगंविमुंचतितद्वत् ॥ ४ ॥

---

[1] यायाद्देवऋषेइत्यपिक्वचित्पाठः [2] यथोचिताइत्यपिक्वचित्पाठः [3] इदंछांदसम् क० विमुंचेदितिपाठः

नन्वेवंभूतस्यदुर्जनैरभिभूयमानस्यकुतोगृहोचिताःक्रियाःस्युस्तत्राऽऽह यावदर्थमिति अतस्त्वनासक्तोबहिस्त्वासक्तइवनृलोकेजनमध्येनरतांमनुष्यतांन्यसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ आग्रहंतुक्वापिनकुर्यादित्याह ज्ञातयइति ॥६ ॥ नन्वेवंसर्वानुमोदनेवित्तक्षयप्रसंगात्कुतोजीवनंकुतोवाकर्मकरणंतत्राऽऽह दिव्यंवृष्ट्यादिभिर्जातंधान्यादि भौमंनिधानादि आंतरिक्षमकस्मादेवप्राप्तम् एवंस्वतएवाच्युतनिर्मितदैवलब्ध्यंयत् एतत्पूर्वोक्तंकर्मादि ॥ ७ ॥ दैवाद्भूरिलाभेजातेऽपितत्राभिमानोनकार्यइत्याह यावदिति म्रियेतपूर्येत ॥ ८ ॥ अतएवयंकमपि स्वगृहंक्षेत्रंवाप्रविश्यभुंजानंननिवारयेदित्याह मृगेति मर्कोमर्कटः सरीसृपूसर्पः मक्षिकाश्चतैःपुत्रैरेषांमृगादीनांकियदंतरम् ॥ ९ ॥ अतिकृ

यावदर्थमुपासीनोदेहेगेहेचपंडितः॥ विरक्तोरक्तवत्तत्रनृलोकेनरतांन्यसेत्॥५॥ ज्ञातयःपितरौपुत्राभ्रातरःसुहृदोपरे॥ यद्वदंतियदिच्छंतिचानुमोदेतनिर्ममः॥ ६॥ दिव्यंभौमंचांऽऽतरिक्षंवित्तमच्युतनिर्मितम्॥ तत्सर्वमुपभुंजानएतत्कुर्यात्स्वतोबुधः॥७॥ यावद्भ्रियेतजठरंतावत्स्वत्वंहिदेहिनाम्॥ अधिकंयोऽभिमन्येतसस्तेनोदंडमर्हति॥८॥ मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खगमक्षिकाः॥ आत्मनःपुत्रवत्पश्येत्तैरेषामंतरंकियत्॥ ९ ॥ त्रिवर्गनातिकृच्छ्रेणभजेतगृहमेध्यपि॥ यथादेशंयथाकालंयावद्दैवोपपादितम्॥ १० ॥ आश्वाघांतेवसायिभ्यःकामान्संविभजेद्यथा ॥ अप्येकामात्मनोदारांनृणांस्वत्वग्रहोयतः ॥ ११ ॥ जह्याद्यदर्थेस्वप्राणान्हन्याद्वापितरंगुरुम्॥ तस्यांस्वत्वंस्त्रियांजह्याद्यस्तेनह्यजितोजितः॥ १२॥ कृमिविड्भस्मनिष्ठांतंक्वेदंतुच्छंकलेवरम्॥ क्वतदीयरतिर्भार्याक्वायमात्मानभश्छदिः॥ १३॥

च्छ्रेणापाद्यनभजेत्किंतुयावद्दैवप्रापितंतावदेवभजेत् ॥ १० ॥ श्वानश्चअघाश्चपतिताःअंतेऽवसायिनश्चांडालादयस्तानभिव्याप्ययथाऽर्हं कामान्संविभजेत्स्वभोज्याद्विभज्यदद्यात् यद्यप्येकैवाऽऽत्मनोदाराभार्यातस्यामतिथिशुश्रूषणेनियुक्तायांस्वस्यशुश्रूषाहीयेत यस्यांचनृणांस्वत्वग्रहोममैवेयमित्याग्रहस्तामेकामपिसंविभजेत् अतिथिशुश्रूषणेनियुंजीतेत्यर्थः नत्वन्यथामंतव्यम् यथाऽर्हंविभजेदित्युक्तत्वात्॥ ११॥ एवंचेत्तेनेश्वरोवशीकृतःस्यादित्याह जह्यादिति यदर्थेयन्निमित्तम् अन्यैरजितोऽपीश्वरस्तेनजितएव ॥१२॥ ननुकथमेवंतस्यांस्वत्वाभिमानोहातुंशक्यस्तत्त्वविचारेणेत्याह कृमिविड्भस्मनिष्ठापर्यवसानमंतेयस्य तदीयादेहार्थारतिर्यस्यांसा स्वमहिम्नानभोऽपिच्छादयतीतितथा ॥ १३ ॥

किंच सिद्धैर्दैवलब्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैःपंचयज्ञशेषैरन्नादिभिः महतांनिवृत्ता[1]नाम्॥ १४ ॥ एतद्विवृण्वन्नाह देवादीन्पंचयज्ञदेवताःआत्मानंच एवंपृथक्पुरुषमंतर्यामिणमेवयजेत ॥ १५ ॥ १६ ॥ नपुनरतिनिर्बंधोयज्ञार्थंकार्यइत्याह नहीति विप्रमुखेहुतैरन्नादिभिर्यथाइज्येतपूज्येतनतथाऽग्निमुखतोहविषाइज्येत ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेषुचदेवेषुपंचयज्ञदेवतासुचमर्त्यादिष्वन्येष्वपिनरेषुपश्वादिषुच क्षेत्रज्ञमंतर्यामिणम् ब्राह्मणाननु

सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैःकल्पयेद्वृत्तिमात्मनः॥ शेषेस्वत्वंत्यजन्प्राज्ञःपदवींमहतामियात्॥ १४॥ देवानृषीन्भूतानिपितॄनात्मानमन्वहम्॥ स्ववृत्त्यागतवित्तेनयजेतपुरुषंपृथक् ॥ १५ ॥ यर्ह्यात्मनोऽधिकाराद्याःसर्वाःस्युर्यज्ञसंपदः॥ वैतानिकेनविधिनाअग्निहोत्रादिनायजेत्॥ १६ ॥ नह्यग्निमुखतोऽयंवैभगवान्सर्वयज्ञभुक्॥ इज्येतहविषाराजन्यथाविप्रमुखेहुतैः ॥ १७ ॥ तस्माद्ब्राह्मणदेवेषुमर्त्यादिषुयथार्हतः॥ तैस्तैःकामैर्यजस्वैनंक्षेत्रज्ञंब्राह्मणाननु॥ १८॥ कुर्यादापरपक्षीयंमासिप्रौष्ठपदेद्विजः ॥ श्राद्धंपित्रोर्यथावित्तंतद्बंधूनांचवित्तवान्॥ १९॥ अयनेविषुवेकुर्याद्व्यतीपातेदिनक्षये॥ चंद्रादित्योपरागेचद्वादशी[2]श्रवणेषुच॥ २०॥ तृतीयायांशुक्लपक्षेनवम्यामथकार्तिके॥ चतसृष्वप्यष्टकासुहेमंतेशिशिरेतथा॥ २१॥ माघेचसितसप्तम्यांमघाराकासमागमे॥ राकयाचानुमत्यावामासर्क्षाणियुतान्यपि॥ २२॥

मर्त्यादियजनेब्राह्मणयजनानंतरमन्येषुयजस्व पाठांतरे[3]ब्राह्मणाआननंयस्यतम् ॥ १८ ॥ प्रौष्ठपदेभाद्रपदे ॥ १९ ॥ २० ॥ शुक्लप[4]क्षे अक्षय्यतृतीयायामित्यर्थः हेमंतेशिशिरेचमार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेऽपियाश्चतस्रोऽष्टकास्तासु ॥ २१ ॥ संपूर्णचंद्रापौर्णमासीराका न्यूनचंद्रासैवानुमतिः तथामासर्क्षाणितत्तन्मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानिनक्षत्राणियुतानियदास्युस्तदा तदुक्तंत्रिकांड्याम् पुष्ययुक्तापौर्णमासीपौषीमासेतुयत्रसा नाम्नासपौषोमाघाद्याश्चैवमेकादशापरइति ॥ २२ ॥

---

[1] परमहंसानामित्यर्थः [2] द्वादशीयुक्तेषुश्रवणेषु श्रवणद्वादशीषुचेत्यपिक्व०पा० द्वादश्यांश्रवणेषुचेतिपाठमंगीकृत्यश्रवणेषुश्रवणादिषुत्रिष्वितिव्याख्यातंविजयध्वज्याम् [3] ब्राह्मणाननमित्येवंरूपे [4] वैशाखशुक्लपक्षे

अनुराधा[1]श्रवणउत्तराफाल्गुनीउत्तराषाढाउत्तराभाद्रपदावाद्वादश्यांयदास्यात् आसूत्तरास्वेकादशीवायदास्यात्तदाच जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक्जन्मनक्षत्रस्यश्रवणस्यवायोगेनयुक्तंदिनंयदातदा योगग्रहणंसंबंधबाहुल्यार्थम् ॥ २३ ॥ नकेवलंश्राद्धस्यैवैतेकालाःकिंतुधर्ममात्रस्येत्याह तएतइतिद्वाभ्याम् [2]तंदेवाऽऽयुषःअमोघंसाफल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ संस्कारकालइति जायायाःपुंसबनादि अपत्यस्यजा

द्वादश्यामनुराधास्याच्छ्रवणस्तिस्रउत्तराः॥ तिसृष्वेकादशीवाऽऽसुजन्मर्क्षश्रोणयोगयुक्॥ २३॥ तएतेश्रेयसःकालानृणांश्रेयोविवर्धनाः॥ कुर्यात्सर्वात्मनैतेषुश्रेयोऽमोघंतदायुषः ॥ २४ ॥ एषुस्नानंजपोहोमोव्रतंदेवद्विजार्चनम्॥ पितृदेवनृभूतेभ्योयद्दत्तंतद्ध्यनश्वरम्॥ २५॥ संस्कारकालोजायायाअपत्यस्याऽऽत्मनस्तथा॥ प्रेतसंस्थामृताहश्चकर्मण्यभ्युदयेनृप॥ २६॥ अथदेशान्प्रवक्ष्यामिधर्मादिश्रेयआवहान्॥ सवैपुण्यतमोदेशःसत्पात्रंयत्रलभ्यते ॥ २७ ॥ बिंबंभगवतोयत्रसर्वमेतच्चराचरम् ॥ यत्रहब्राह्मणकुलंतपोविद्यादयान्वितम्॥ २८॥ यत्रयत्रहरेरर्चासदेशःश्रेयसांपदम्॥ यत्रगंगादयोनद्यःपुराणेषुचविश्रुताः ॥ २९ ॥ सरांसिपुष्करादीनिक्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत ॥ कुरुक्षेत्रंगयशिरःप्रयागःपुलहाश्रमः ॥ ३० ॥ नैमिषं[3]फल्गुनंसेतुःप्रभासोऽथकुशस्थली ॥ वाराणसीमधुपुरीपंपाबिंदुसरस्तथा ॥ ३१ ॥ नारायणाश्रमोनंदासीतारामाश्रमादयः॥ सर्वेकुलाचलाराजन्महेंद्रमलयादयः ॥ ३२ ॥ एतेपुण्यतमादेशाहरेरर्चाश्रिताश्चये ॥ एतान्देशान्निषेवेतश्रेयस्कामोह्यभीक्ष्णशः॥ धर्मोह्यत्रेहितःपुंसांसहस्राधिफलोदयः॥ ३३॥

तकर्मादि आत्मनोयज्ञदीक्षादि प्रेतस्यसंस्थादहनादि मृताहश्चसांवत्सरिकंयदा अन्यस्मिन्नप्यभ्युदयार्थेकर्मणिश्रेयःकुर्यादित्यनुषंगः ॥ २६ ॥ यत्रयस्मिन्नेतच्चराचरमस्तितस्यभगवतोबिंबंरूपंसत्पात्रंयत्रलभ्यतेसवैपुण्यतमोदेशः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अर्हैरुत्तमैराश्रितानि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सीतायारामस्यचाश्रमआदिर्येषाम् द्वयोःपृथक्ग्रहणंवियोगकालाभिप्रायेण ॥ ३२ ॥ अर्चाश्रिताश्चस्थिरप्रतिमाश्रिताः पूर्वंतुशालग्रामशिलाद्यर्चनदेशउक्तइत्यपौनरुक्त्यम् अत्रएषुदेशेषुईहितःकृतः सहस्रगुणमधिकस्यफलस्योदयोयस्मात्सतथा ॥३३॥

---

[1] द्वादश्यांपुनःश्रवणयोगकथनंपुण्यबाहुल्यसूचनाय [2] तदेवश्रेयआचरणमेव [3] फल्गुनंस्थानंकन्यातीर्थंहरपुरंवा कन्यापुरंफल्गुनंस्यात्स्थानंहरपुरंचतदित्यभिधानमितिविजयध्वज्याम् क्वचित्फाल्गुनमित्यपिपाठः

अथपात्रमाह हरिरेवपात्रंनिरुक्तंनिर्णीतम् ॥ ३४ ॥ तदेवाऽऽह देवेषुचऋषिषुचार्हत्सुचतपोयोगादिसिद्धेषुब्रह्मात्मजादिषुसनकादिष्वपिसत्सुतत्रत्वदीयेराजसूयेयद्यस्मादच्युतएवपात्रतयासंमतः ॥ ३५ ॥ संमतत्वेहेतुमाह जीवराशिभिर्व्याप्तोब्रह्मांडकोशएवयोंऽघ्रिपः सर्वजीवानामात्मनश्चतर्पणम् ॥ ३६ ॥ एतदेवपुरुषनामनिरुक्त्याद्रढयति पुराणीति नृतिर्यगादिरूपाणिपुराणिशरीराणितेष्वंतर्यामिरूपेणप्रत्यगंशेनचयतःशेतेऽतःपुरुषइतिप्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ तारतम्येनतिर्यगादिभ्यःपुरुषेयस्मादाधिक्येनवर्ततेतस्मात्पुरुषःपात्रम् तत्रापियावानात्माज्ञानांशोयथायथाईयतेतपआदियोगेनयत्रयत्रप्रतीयतेतथातथाऽसौपात्रमित्यर्थः तथाचश्रुतिः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेत्यादि ॥ ३८ ॥ तर्हिप्र

पात्रंत्वत्रनिरुक्तंवैकविभिःपात्रवित्तमैः ॥ हरिरेवैकउर्वीशयन्मयंवैचराचरम् ॥ ३४ ॥ देवर्ष्यर्हत्सुवैसत्सुतत्रब्रह्मात्मजादिषु ॥ राजन्यदग्रपूजायांमतःपात्रतयाच्युतः ॥ ३५॥ जीवराशिभिराकीर्णआंडकोशांघ्रिपोमहान् ॥ तन्मूलत्वादच्युतेज्यासर्वजीवात्मतर्पणम् ॥ ३६ ॥ पुराण्यनेनसृष्टानिनृतिर्यगृषिदेवताः ॥ शेतेजीवेनरूपेणपुरेषुपुरुषोह्यसौ ॥ ३७ ॥ तेष्वेषुभगवान्राजंस्तारतम्येनवर्तते ॥ तस्मात्पात्रंहिपुरुषोयावानात्मायथेयते ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वातेषांमिथोनृणामवज्ञानात्मतांनृप ॥ त्रेतादिषुहरेरर्चाक्रियायैकविभिःकृता ॥ ३९ ॥ ततोऽर्चायांहरिंकेचित्संश्रद्धायसपर्यया ॥ उपासतउपास्ताऽपिनार्थदापुरुषद्विषाम् ॥ ४० ॥ पुरुषेष्वपिराजेंद्रसुपात्रंब्राह्मणंविदुः ॥ तपसाविद्ययातुष्ट्याधत्तेवेदंहरेस्तनुम् ॥ ४१ ॥ नन्वस्यब्राह्मणाराजन्कृष्णस्यजगदात्मनः ॥ पुनंतःपादरजसात्रिलोकींदैवतंमहत् ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीभा० म० स० सदाचारनिर्णयेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥

तिमादौहरेःकिमितिपूजांकुर्वंतितत्राऽऽह दृष्ट्वेतिद्वाभ्याम् मिथोऽवज्ञानमसन्मानस्तस्मिन्नात्माबुद्धिर्येषांतेषांभावंदृष्ट्वा क्रियायैपूजाद्यर्थम् ॥ ३९ ॥ हरिमुपासते उपासिताऽप्यर्चापुरुषद्वेषिणामर्थदानभवति पुरुषेषुद्वेषंहित्वाऽर्चितासतीसाऽपिमंदाधिकारिणांपुरुषार्थप्रदाभवत्येवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ पुरुषेष्वेवजात्यातपआदिभिश्चपुनर्विशेषांतरमाह पुरुषेष्वपीति योधत्तेतंसुपात्रंविदुः ॥ ४१ ॥ एतदेवकैमुत्यन्यायेनद्रढयतिनन्वस्येति ॥ ४२ ॥ ॥ इतिसप्तमेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

ततःपंचदशेसर्ववर्णाश्रमनिबंधनम् ॥ सारतःसंग्रहेणाथवर्ण्यतेमोक्षलक्षणम् ॥ १ ॥ सर्वेषामपिमोक्षधर्माणांसारसंग्रहार्थमध्यायप्रारंभः त
त्रश्राद्धगतान्विशेषानाह कर्मनिष्ठाइति स्वाध्यायादिषुपरिनिष्ठिताइतिशेषः ॥ १ ॥ कव्यानिपितॄनुद्दिश्यदेयानि दैवेचहव्यान्यपितस्मैदे
यानि यथार्हतइतिसर्वत्रज्ञानादितारतम्येन ॥ २ ॥३॥ ननुविस्तरःकुतःप्राप्तोयेननिषिध्यतेतत्राऽऽह स्वजनानामर्पणात् जामाताचेन्निमंत्र्य
तेतत्पित्रादयःकथंवर्ज्याइत्येवंप्राप्ताद्विस्तरादित्यर्थः ॥ ४ ॥ मुन्यन्नमारण्यंव्रीह्यादि हरिर्दैवतंहरयेनिवेदितंसत् ॥ ५ ॥ पुरुषात्मकमीश्वरस्व

नारदउवाच कर्मनिष्ठाद्विजाःकेचित्तपोनिष्ठान्नृपापरे ॥ स्वाध्यायेऽन्येप्रवचनेयेकेचिज्ज्ञानयोगयोः ॥ १ ॥
ज्ञाननिष्ठायदेयानिकव्यान्यानंत्यमिच्छता ॥ दैवेचतदभावेस्यादितरेभ्योयथाऽर्हतः ॥ २ ॥ द्वौदैवेपितृकार्ये
त्रीनेकैकमुभयत्रवा ॥ भोजयेत्सुसमृद्धोऽपिश्राद्धेकुर्यान्नविस्तरम् ॥ ३ ॥ देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्ह
णानिच ॥ सम्यग्भवंतिनैतानिविस्तरात्स्वजनार्पणात् ॥ ४ ॥ देशेकालेचसंप्राप्तेमुन्यन्नंहरिदैवतम् ॥ श्रद्धया
विधिवत्पात्रेन्यस्तंकामधुगक्षयम् ॥ ५ ॥ देवर्षिपितृभूतेभ्यआत्मनेस्वजनायच ॥ अन्नंसंविभजन्पश्येत्सर्वं
तत्पुरुषात्मकम् ॥ ६ ॥ नदद्यादामिषंश्राद्धेनचाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ॥ मुन्यन्नैःस्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुहिंसया
॥ ७ ॥ नैतादृशःपरोधर्मोनृणांसद्धर्ममिच्छताम् ॥ न्यासोदंडस्यभूतेषुमनोवाक्कायजस्ययः ॥ ८ ॥ एकेकर्म
मयान्यज्ञान्ज्ञानिनोयज्ञवित्तमाः ॥ आत्मसंयमनेऽनीहाजुह्वतिज्ञानदीपिते ॥ ९ ॥ द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणंदृ
ष्ट्वाभूतानिबिभ्यति ॥ एषमाकरुणोहन्यादतज्ज्ञोह्यसुतृप्ध्रुवम् ॥ १० ॥ तस्माद्दैवोपपन्नेनमुन्यन्नेनापिध
र्मवित् ॥ संतुष्टोऽहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकीःक्रियाः ॥ ११ ॥

रूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ दंडस्यन्यासोहिंसायास्त्यागोयएतादृशोऽन्योधर्मोनास्ति ॥ ८ ॥ अतएवोत्तमाधिकारिणोबाह्यानिकर्माणित्यजंतीत्या
ह एकइति अनीहानिष्कामाः ज्ञानदीपितेआत्मस्फूर्तिमत्यात्मसंयमनेजुह्वति मनोनियम्यतदंतरायतयात्यजंतीत्यर्थः तदुक्तंसर्वज्ञसूक्तैः
प्रत्यक्स्फूर्तिरसत्स्फूर्तिस्तन्निष्ठाविघातकम् संलक्ष्यसंत्यजेत्कर्मत्यजन्विघ्नहतोऽन्यथेति ॥ ९ ॥ मामामेषध्रुवंहन्यादिति कुतः अकरुणः
तत्कुतः असुतृप्प्राणतर्पकः तत्किम् अतज्ज्ञःआत्मतत्त्वानभिज्ञः तथाचश्रुतिः नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रा
वृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति ॥ १० ॥ प्रस्तुतमनुवर्तयति तस्मादिति ॥ ११ ॥

अधर्मवत्साक्षान्निषिद्धवत् ॥ १२ ॥ क्रममनादृत्यपंचापिव्याचष्टे धर्मबाधोधर्मबुद्ध्याऽपियस्मिन्क्रियमाणेस्वधर्मबाधः अन्यस्यचोदितोऽन्यस्यपरधर्मः उपमेतिव्याचष्टे उपधर्मस्त्विति शब्दस्यभित् भेदोऽन्यथाव्याख्यानंयस्मिन् यथादशावरान्भोजयेदित्युक्तेदशभ्योऽवरानति शब्दभृदितिपाठेधर्मशब्दमात्रंबिभर्तीतितथा यथागांदद्यादित्युक्तेमरिष्यंत्यागोर्दानम् ॥ १३ ॥ स्वधर्मानुष्ठानानंतरंधर्मभूयस्त्वार्थमपिप

विधर्मःपरधर्मश्चआभासउपमाछलः ॥ अधर्मशाखाःपंचेमाधर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् ॥ १२ ॥ धर्मबाधोविधर्मःस्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः ॥ उपधर्मस्तुपाखंडोदंभोवाशब्दभिच्छलः ॥ १३ ॥ यस्त्विच्छयाकृतःपुंभिराभासोह्याश्रमात्पृथक् ॥ स्वभावविहितोधर्मःकस्यनेष्टःप्रशांतये ॥ १४ ॥ धर्मार्थमपिनेहेतयात्राऽर्थंवाऽधनोधनम् ॥ अनीहानीहमानस्यमहाहेरिववृत्तिदा ॥ १५ ॥ संतुष्टस्यनिरीहस्यस्वात्मारामस्ययत्सुखम् ॥ कुतस्तत्कामलोभेनधावतोऽर्थेहयादिशः ॥ १६ ॥ सदासंतुष्टमनसःसर्वाःसुखमयादिशः ॥ शर्कराकंटकादिभ्योयथोपानत्पदःशिवम् ॥ १७ ॥ संतुष्टःकेनवाराजन्नवर्तेतापिवारिणा ॥ औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायतेजनः ॥ १८ ॥ असंतुष्टस्यविप्रस्यतेजोविद्यातपोयशः ॥ स्रवंतींद्रियलौल्येनज्ञानंचैवावकीर्यते ॥ १९ ॥ कामस्यांतंचक्षुत्तृड्भ्यांक्रोधस्यैतत्फलोदयात् ॥ जनोयातिनलोभस्यजित्वाभुक्त्वादिशोभुवः ॥ २० ॥ पंडिताबहवोराजन्बहुज्ञाःसंशयच्छिदः ॥ सदसस्पतयोऽप्येकेअसंतोषात्पतंत्यधः ॥ २१ ॥

रधर्मोनानुष्ठेयोऽनुपयोगादित्याह स्वभावविहितइति ॥ १४ ॥ किंच अधनोधर्मार्थंधनंनेहेतनापेक्षेतधनार्थंनव्याप्रियेतेतिवा दैवोपपन्नेनैवस्वधर्मसिद्धेरुक्तत्वात् यात्रार्थमपिनेहेतेत्येतत्प्रपंचयति अनीहेतिसार्धैःषड्भिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उपानहौपादयोर्यस्यसउपानत्पात्तस्य ॥ १७ ॥ गृहपालःश्वातद्वदाचरति ॥ १८ ॥ १९ ॥ क्षुधातृषाचजनःकामस्यांतंयाति अन्नोदकातिरिक्तकामांतराभावात् क्रोधस्यवांऽतंयाति एतस्यक्रोधस्ययत्फलंहिंसातस्योदयान्निष्पत्तेः दिशोजित्वाऽपिभुवोभुक्त्वाऽपिलोभस्यनैवांतंयातीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

---

१ दैवलब्धेनसंतुष्टःपुरुषःकेनवानवर्तेत अपितुवारिणापिवर्तेतेत्यर्थंइतिचक्र० केनवाकेनापिदैवलब्धेनसंतुष्टःपुरुषोवारिणापिनवर्तेतेत्यन्वयः वारिलाभार्थमपियज्ञोन विधेयइत्यर्थः इतिविजयध्वज्याम्

इदानींकामादिजयोपायानाह असंकल्पादितिचतुर्भिः जयेदितियथाऽपेक्षमन्वेति अर्थेऽनर्थदर्शनेन तत्त्वावमर्शनादद्वैतानुसंधानेन
॥ २२ ॥ आन्वीक्षिक्याआत्मानात्मविवेकेन महतांसात्विकानांसेवया योगस्यांतरायान्लोकवार्तादीन् ॥ २३ ॥ येभ्योभूतेभ्योभयंजाये
ततेष्वेवकृपयाहिताचरणेन दैवंदेवोपसर्गनिमित्तंतथामनःपीडादि तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन विमनाविफलारंभःसंसीदत्यनिमित्ततइति आत्मजंदे
हजम् योगवीर्येणप्राणायामादिबलेन सत्वनिषेवयासात्विकाहारादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननुकथंगुरौभक्त्यासर्वस्यजयःस्यात्तस्यापिमनु
ष्यत्वेनतदवस्थत्वात्तत्राऽऽह यस्येतिमर्त्यासद्धीर्मनुष्यइतिदुर्बुद्धिः तस्यशास्त्रश्रवणंकुंजरस्नानवद्व्यर्थम् ॥ २६ ॥ ननुगुरोरपिपुत्रादयस्तंनरमे

असंकल्पाज्जयेत्कामंक्रोधंकामविवर्जनात् ॥ अर्थानर्थेक्षयालोभंभयंतत्त्वावमर्शनात् ॥ २२ ॥ आन्वीक्षि
क्याशोकमोहौदंभंमहदुपासया ॥ योगांतरायान्मौनेनहिंसांकायाद्यनीहया ॥ २३ ॥ कृपयाभूतजंदुःखंदैवं
जह्यात्समाधिना ॥ आत्मजंयोगवीर्येणनिद्रांसत्त्वनिषेवया ॥ २४ ॥ रजस्तमश्चसत्त्वेनसत्त्वंचोपशमेनच ॥
एतत्सर्वंगुरौभक्त्यापुरुषोह्यंजसाजयेत् ॥ २५ ॥ यस्यसाक्षाद्भगवतिज्ञानदीपप्रदेगुरौ ॥ मर्त्यासद्धीःश्रुतंत
स्यसर्वंकुंजरशौचवत् ॥ २६ ॥ एषवैभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ योगेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लोको[1]वैमन्यते
नरम् ॥ २७ ॥ षड्वर्गसंयमैकांताःसर्वानियमचोदनाः ॥ तदंतायदिनोयोगानावहेयुःश्रमावहाः ॥ २८ ॥ यथा
वार्तादयोह्यर्थायोगस्यार्थंनबिभ्रति ॥ अनर्थायभवेयुस्तेपूर्तमिष्टंतथाऽसतः ॥ २९ ॥

वमन्यंतेऽतआह एषगुरुःसाक्षाद्भगवानेवभवेत् लोकस्यनरोऽसाविति बुद्धिर्भ्रांतिरित्यर्थः यद्वानहितसुत्रादेर्मनुष्यबुद्ध्याप्रतीयमानोऽपिगुरु
र्भगवान्नभवेत् यथैषश्रीकृष्णइत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवंसर्वैरुपायैःकामादिवेगंजित्वानियतेंद्रियोभूत्वाध्यानपरोभवेत् अन्यथातंप्रतिसर्वशास्त्र
वैफल्यंस्यादित्याह षड्वर्गेति सर्वाऽपिनियमचोदनाइष्टापूर्तादिविधयःषडिंद्रियवर्गस्ययःसंयमस्तस्मिन्नेवैकस्मिन्नंतोयासांतदेकपराइत्य
र्थः नचतावताऽपिचरितार्थाइत्याह तदंताःसत्योऽपियदियोगान्धारणाध्यानसमाधीन्नोआवहेयुर्नसाधयेयुस्तर्हिकेवलंश्रमावहाएवेत्यर्थः
॥२८॥एतदेवदृष्टांतेनाऽऽह यथावार्तादयःकृष्यादयोऽर्थास्तत्फलानिचयोगस्यार्थम् मोक्षंनसाधयंतिप्रत्युतानर्थायसंसारायैव असतोबहिर्मु
खस्येष्टापूर्ताद्यपितथा ॥ २९ ॥

---

[1] लोकोयंमन्यतेइत्यपिक्क०पाठः

एवंयोगंयुंजतोऽपियस्यकुटुंबादिसंगेनचित्तंविक्षिप्येततस्यकृत्यमाह यश्चित्तस्यविजयेयत्तउद्युक्तःसभिक्षुःस्यात्संन्यसेत् तथाचस्मृतिः
द्वंद्वाहतस्यगार्हस्थ्यंध्यानभंगादिकारणम् लक्षयित्वागृहीस्पष्टंसंन्यसेदविचारयन्निति भिक्षयाप्राप्तंमितमशनंयस्यसः ॥ ३०॥ ऋजुसममंगं
यस्यसः सुखंयथाभवत्येवमासीत ओमित्युच्चारयन्नितिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवमनिशमभ्यस्यतस्तस्ययतेश्चित्तंनिर्वाणंशांतिं
याति ॥ ३४ ॥ नचपुनर्विक्षिप्येतेत्याह कामादिभिरक्षुभितंयच्चित्तंतन्नोत्तिष्ठेत् यतः प्रशांताअखिलावृत्तयोयस्य कुतः ब्रह्मसुखे
नस्पृष्टम् ॥ ३५ ॥ यस्तुप्रव्रज्यांकृत्वाऽपिभोगमभिलिप्सुःस्यात्तंनिंदति यइति त्रयाणांधर्मादीनांवर्गआसमंताद्उप्यतेयस्मिंस्तस्माद्गृहात्

यश्चित्तविजयेयत्तःस्यान्निःसंगोऽपरिग्रहः ॥ एकोविविक्तशरणोभिक्षुर्भिक्षामिताशनः ॥ ३० ॥ देशेशुचौ
समेराजन्संस्थाप्यासनमात्मनः ॥ स्थिरंसमंसुखंतस्मिन्नासीतर्ज्वंग ओमिति ॥ ३१ ॥ प्राणापानौसन्निरुं
ध्यात्पूरकुंभकरेचकैः ॥ यावन्मनस्त्यजेत्कामान्स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥ ३२ ॥ यतोयतोनिःसरतिमनःकाम
हतंभ्रमत् ॥ ततस्ततउपाहृत्यहृदिरुंध्याच्छनैर्बुधः ॥ ३३ ॥ एवमभ्यसतश्चित्तंकालेनाल्पीयसायतेः ॥ अनि
शंतस्यनिर्वाणंयात्यनिंधनवह्निवत् ॥ ३४ ॥ कामादिभिरनाविद्धंप्रशांताखिलवृत्तियत् ॥ चित्तंब्रह्मसुखस्पृ
ष्टंनैवोत्तिष्ठेतकर्हिचित् ॥ ३५ ॥ यःप्रव्रज्यगृहात्पूर्वंत्रिवर्गावपनात्पुनः ॥ यदिसेवेततान्भिक्षुःसवैवांताश्यपत्र
पः ॥ ३६ ॥ यैःस्वदेहःस्मृतोनाऽऽत्मामर्त्योविट्कृमिभस्मसात् ॥ तएनमात्मसात्कृत्वाश्लाघयंतिह्यसत्तमाः
॥ ३७ ॥ गृहस्थस्यक्रियात्यागोव्रतत्यागोवटोरपि ॥ तपस्विनोग्रामसेवाभिक्षोरिंद्रियलौल्यता ॥ ३८ ॥ आ
श्रमापसदाह्येतेखल्वाश्रमविडंबकाः ॥ देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानुकंपया ॥ ३९ ॥ आत्मानंचेद्विजानी
यात्परंज्ञानधुताशयः ॥ किमिच्छन्कस्यवाहेतोर्देहंपुष्णातिलंपटः ॥ ४० ॥

तान्धर्मादीन् वांताशीच्छर्दितभोजीनिर्लज्जश्च ॥ ३६ ॥ नचेदमघटितंदृष्टत्वादित्याह यैःपूर्वंस्वदेहोऽनात्मादिरूपःस्मृतश्चिंतितस्तएवपुनरे
नमात्मेतिमत्वाश्लाघयंतिस्तावयंतिहि ॥ ३७ ॥ यतिमुपलक्षणीकृत्यान्यानपिस्वधर्मत्यागिनोनिंदति गृहस्थस्येतिद्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
नन्वात्मतत्त्वज्ञस्यभिक्षोरिंद्रियलौल्येऽपिकोदोषस्तत्राऽऽह आत्मानंपरंब्रह्मचेज्जानीयात् ज्ञानेनधुतानिरस्ताआशयावासनायस्य तस्यज्ञा
निनोलौल्यमेवनसंभवतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदिति ॥ ४० ॥

अज्ञस्यतुलौल्येननरकपातापत्तेरप्रमत्तेनसदातत्त्वज्ञानेयतितव्यमितीममर्थमात्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवचेत्यादिश्रुत्युक्तरथरूपकद्वारे
णाऽऽह आहुरितिषड्भिः इंद्रियेशंमनोऽभीषून्रश्मीनाहुः मात्राःशब्दादीन्वर्त्मानिगंतव्यदेशानाहुः सत्त्वंचित्तंबृहद्देहव्यापिवंधुरंबंधनम्
चित्तंविनाह्यनिबद्धमिवशरीरंभवति ईशसृष्टमितिबंधनकर्तात्वीशएवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्राणादयःपंच नागःकूर्मश्चकृकलोदेवदत्तोधनंजय
इत्येवंदशविधंप्राणमक्षम् अभिमानंसाहंकारंजीवंरथिनम् शुद्धंजीवंशरम् परंब्रह्मलक्ष्यम् यथाधनुषाशरोलक्ष्येनिपात्यतेतथाप्रणवेनजी
वोब्रह्मणिनिपात्यतइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ रागादयोजेतव्याःशत्रवः ॥ ४३ ॥ तत्ररजोऽभिनिवेशः क्वचिदारूढसमाधेःसत्त्वप्रकृतयोऽपिपरो

आहुःशरीरंरथमिंद्रियाणिहयानभीषून्मनइंद्रियेशम् ॥ वर्त्मानिमात्राधिषणांचसूतंसत्त्वंबृहद्बंधुरमीशसृष्ट
म् ॥ ४१ ॥ अक्षंदशप्राणमधर्मधर्मौचक्रेऽभिमानंरथिनंचजीवम् ॥ धनुर्हितस्यप्रणवंपठंतिशरंतुजीवंपरमेव
लक्ष्यम् ॥ ४२ ॥ रागोद्वेषश्चलोभश्चशोकमोहौभयंमदः ॥ मानोऽवमानोऽसूयाचमायाहिंसाचमत्सरः ॥ ४३ ॥
रजःप्रमादःक्षुन्निद्राशत्रवस्त्वेवमादयः ॥ रजस्तमःप्रकृतयःसत्त्वप्रकृतयःक्वचित् ॥ ४४ ॥ यावन्नृकायरथ
मात्मवशोपकल्पंधत्तेगरिष्ठचरणार्चनयानिशातम् ॥ ज्ञानासिमच्युतबलोदधदस्तशत्रुःस्वाराज्यतुष्टउपशां
तइदंविजह्यात् ॥ ४५ ॥ नोचेत्प्रमत्तमसदिंद्रियवाजिसूतानीत्वोत्पथंविषयदस्युषुनिक्षिपंति ॥ तेदस्यवःस
हयसूतममुंतमोंऽधेसंसारकूपउरुमृत्युभयेक्षिपंति ॥ ४६ ॥ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचद्विविधंकर्मवैदिकम् ॥ आवर्तें
तप्रवृत्तेननिवृत्तेनाश्नुतेऽमृतम् ॥ ४७ ॥

पकारादिप्रवृत्तयःशत्रवः ॥ ४४ ॥ नृकायरूपंरथमात्मवशःउपकल्पइंद्रियादिपरिकरोयस्मिंस्तथाभूतंयावद्धत्तेतावदेवगरिष्ठानांगुरूणांचर
णसेवयानिशितंज्ञानखड्गंबिभ्रदच्युताश्रयःसन्निरस्तशत्रुरुपशांतःस्वानंदेनतुष्टोभूत्वेदंरथादिकमुपेक्षेतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अच्युताश्रयाभावेबा
धकमाह नोचेदिति असंतोबहिर्मुखायेइंद्रियवाजिनःसूतश्चतेउत्पथंप्रवृत्तिमार्गंनीत्वाविषयाख्येषुदस्युषुनिक्षिपंति हयैःसूतेनचसहवर्त
मानम् तमोंऽधेतमसाव्याप्ते उरुमृत्युभयंयस्मिन् ॥ ४६ ॥ ननुवेदविहितेष्टापूर्तादिकारिणःपुंसःकथमेवमनर्थप्राप्तिःस्यादित्याशंक्यवेदोक्त
कर्मणांद्वैविध्यंदर्शयन्फलभेदमाह प्रवृत्तंचेतिदशभिः ॥ ४७ ॥

हिंस्रंश्येनादिकर्म अशांतिदमत्यासक्तियुक्तम् आदिशब्दार्थविवरणंदर्शश्चेति पशुःपशुयागः सुतःसोमयागः ॥ ४८ ॥ हुतंवैश्वदेवम् प्रहुतंबलिहरणम् एतत्सर्वमिष्टमुच्यते एतदेवयदिकाम्यमशांतिदंचतर्हिप्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः आजीव्यंप्रपादि ॥ ४९ ॥ प्रवृत्तेनकर्मणाआरोहावरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह द्रव्यस्यचरुपुरोडाशादेःसूक्ष्मोविपाकःपरिणामोदेहांतरारंभकोयेनसंपरिष्वक्तोगच्छतियएवश्रुतौअप्शब्देनोक्तः इतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीति [1]पाठांतरेद्रव्यशब्देन[2]तेजोमात्राशब्दोक्तानींद्रियाणि ऊष्मविपाकशब्देनहृदयाग्रप्रद्योतःतथाचश्रुतिः सइमास्तेजोमात्राःसमभ्याददानोहृदयमेवान्वक्रामदिति तथा तस्यहैतस्यहृदयाग्रंप्रद्योततेतेनैषआत्मानिष्क्रामतीति धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्योदेवताः तत्रापक्षयःकृष्णपक्षः सोमःसोमलोकः तत्रभुक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह दर्शइत्यादि विपरीतलक्षणयाविशिष्टभोगक्षयशोकाग्निनादेहलयेनादर्शनमुच्यते एतदुक्तंभवति भूतसूक्ष्मयुक्तोधूमाद्यातिवाहिकदेवताभिःसोमलोकंप्रापितस्तद्भोगावसानेविलीनदेहोवृष्टिद्वारेणौषधिवीरुधादिसाम्यापत्तिक्रमेणजायते एवंपुनर्भवहेतुःपितृयानंप्रवृत्तकर्ममार्गइति ॥ ५० ॥ क्ष्मेशहेभूपते पुनर्भवमेवाऽऽह एकैकश्येनप्रत्येकंक्रमेणभूत्वातत्तत्सान्निध्यंप्राप्येहभूमौजायते ॥५१ ॥ तत्राधिकारिणमाह निषेकादीति अन्यस्त्विष्टादिकार्यप्येवंजन्मलभतइत्यर्थः निवृत्तकर्मनिष्ठस्योपासनादिविशेषमुपदिशन्नर्चिरादिमार्गेणब्रह्मलोकप्राप्तिमाह इंद्रियेष्वित्यादिना यद्वा द्रव्ययज्ञेषुहिंसायादुर्निवारत्वादतिमुख्यंनिवृत्तंकर्मैवदर्शयन्नाह ज्ञानेनदीप्यंतइतितथातेषु इंद्रियव्यापाराणामिष्टापूर्तादीनामिंद्रियतावन्मात्रतांभावयंतीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि ॥ ५२ ॥

हिंस्रंद्रव्यमयंकाम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदम् ॥ दर्शश्चपूर्णमासश्चचातुर्मास्यंपशुःसुतः ॥ ४८ ॥
एतदिष्टंप्रवृत्ताख्यंहुतंप्रहुतमेवच ॥ पूर्तंसुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणम् ॥ ४९ ॥
द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्चधूमोरात्रिरपक्षयः ॥ अयनंदक्षिणंसोमोदर्शओषधिवीरुधः ॥ ५० ॥
अन्नंरेतइतिक्ष्मेशपितृयानंपुनर्भवः ॥ एकैकश्येनानुपूर्वंभूत्वाभूत्वेहजायते ॥ ५१ ॥
निषेकादिश्मशानांतैःसंस्कारैःसंस्कृतोद्विजः ॥ इंद्रियेषुक्रियायज्ञान्ज्ञानदीपेषुजुह्वति ॥ ५२ ॥

---

[1] द्रव्यमूष्मविपाकश्चेत्येवंरूपे
[2] श्रुत्युक्ततेजोमात्राशब्देत्यर्थः

ऊर्मौदर्शनादिसंकल्परूपेमनसि वैकारिकंविकारयुक्तंमनोवाचि विध्यादिलक्षणयावाचाहिमनःकर्तृत्वादिविकारंभजति वर्णानांसमाम्नायेसमुदाये तद्विशेषत्वाद्वाचः स्वरेअकारादिस्वरत्रयात्मके ओंकारंबिंदौ तंचनादे प्राणेसूत्रात्मनि महतिब्रह्मणि ॥ ५३ ॥ अग्निरिति तत्तदभिमानिन्योदेवतास्ताः प्राप्नोतीतिपूर्ववत् दिवाऽहः प्राह्णस्तस्येवांतः राकाशुक्लपक्षस्यांतः यद्वा प्राह्णोराकाइतिचपुराणमतम् उत्तरंत्वयनम् स्वराट्ब्रह्मा एवंब्रह्मलोकंगतस्यभोगावसानेमोक्षप्रकारमाह विश्वइति विश्वःस्थूलोपाधिः सस्थूलंसूक्ष्मेविलाप्यसूक्ष्मोपाधिस्तैजसोभवतिसूक्ष्मंकारणेविलाप्यकारणोपाधिःप्राज्ञोभवति कारणंचसर्वसाक्षित्वेनान्वयात्साक्षिस्वरूपेविलाप्यतुर्योभवति तेषांचव्यभिचारिणांसा

इंद्रियाणिमनस्यूर्मौवाचिवैकारिकंमनः॥ वाचंवर्णसमाम्नायेतमोंकारेस्वरेन्यसेत्॥ओंकारंबिंदौनादेतंतंतु
प्राणेमहत्यमुम्॥५३॥अग्निःसूर्योदिवाप्राह्णःशुक्लोराकोत्तरंस्वराट्॥विश्वश्चतैजसःप्राज्ञस्तुर्यआत्मासमन्व
यात्॥ ५४ ॥ देवयानमिदंप्राहुर्भूत्वाभूत्वाऽनुपूर्वशः॥ आत्मयाज्युपशांतात्माह्यात्मस्थोननिवर्तते॥५५॥
यएतेपितृदेवानामयनेवेदनिर्मिते ॥ शास्त्रेणचक्षुषावेदजनस्थोपिनमुह्यति ॥ ५६ ॥ आदावंतेजनानांस
द्बहिरंतःपरावरम् ॥ ज्ञानंज्ञेयंवचोवाच्यंतमोज्योतिस्त्वयंस्वयम् ॥ ५७ ॥ आबाधितोऽपिह्याभासोयथाव
स्तुतयास्मृतः॥ दुर्घटत्वादैंद्रियकंतद्वदर्थविकल्पितम् ॥ ५८ ॥

क्ष्याणांलयेशुद्धआत्माभवतिमुच्यतइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथेतरोभूत्वानिवर्ततेतथाननिवर्ततइत्यर्थः ॥ ५५ ॥ वेदेननिर्मिते तेधूममभिसंभवंतीत्यादिनातेअर्चिरभिसंभवंतीत्यादिनाचनिश्चयेनविविच्यज्ञापितेइत्यर्थः जनस्थोऽपिदेहस्थोऽपिनमुह्यति ॥ ५६ ॥ तत्रहेतुमाह आदाविति जनानांदेहानामादौकारणत्वेनांतेचाऽवधित्वेनयत्सत्तथाबहिर्भोग्यमंतर्भोक्तृपरमवरंचोच्चनीचम् तमोऽप्रकाशः ज्योतिःप्रकाशः तत्तुसर्वमयंज्ञानीस्वयमेवनतस्माद्व्यतिरिक्तंवस्तुकिंचिदस्तियेनमुह्येदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ननुतर्हिकथंपृथगर्थस्तस्यापिप्रतीयतेतत्राऽऽह आबाधितस्तर्कविरोधेनसर्वतोबाधितोऽप्याभासःप्रतिबिंबादिर्वस्तुतयायथास्मृतस्तद्वदैंद्रियकंसर्वमर्थत्वेनविकल्पितंनतुपरमार्थतः दुर्घटत्वात् ॥ ५८ ॥

तदेवाऽऽह क्षित्यादीनांपंचभूतानांछायाऐक्यबुद्ध्यालंबनरूपंदेहादिसंघातारंभपरिणामानांमध्येकतमाप्यन्यतमापिनभवति नतावत्तेषांसंघातोवृक्षाणामिववनम् एकदेशाकर्षणेसर्वाकर्षणानुपपत्तेः नह्येकस्मिन्वृक्षआकृष्टेसर्वंवनमाकृष्यते नचविकारआरब्धोऽवयवी अपिशब्दान्न परिणामोपि कुतः सकिंस्वावयवेभ्यःपरिणतेभ्योवापृथक्तदन्वितोवा नतावदत्यंतंपृथक् तथाऽप्रतीतेः नचान्वितः सकिंप्रत्यवयवंसर्वोऽप्यन्वेत्यंशेनवा आद्येअंगुलिमात्रेपिदेहबुद्धिःस्यात् द्वितीयेतस्याप्यंशांगीकारेसत्यनवस्थास्यादतोमृषैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ एवंदेहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वातद्धेतूनांक्षित्यादीनामपिमिथ्यात्वमाह धारयंतीतिधातवोमहाभूतानितन्मात्रैःसूक्ष्मैरवयवैर्विनानस्युः अवयवित्वात्तेषामपि तर्ह्यवयवः सत्यइतिचेत्तत्राऽऽह उक्तप्रकारेणावयविन्यसत्यवयवोऽप्यंततोऽसन्नेवस्यात् अवयविप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिंविनातत्सद्भावेप्रमाणाभावादि

क्षित्यादीनामिहार्थानांछायानकतमाऽपिहि॥नसंघातोविकारोऽपिनपृथङ्नान्वितोमृषा॥५९॥धातवोऽवयवित्वाच्चतन्मात्रावयवैर्विना॥नस्युर्ह्यसत्यवयविन्यसन्नवयवोंऽततः॥६०॥स्यात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पेसतिवस्तुनः॥जाग्रत्स्वापौयथास्वप्नेतथाविधिनिषेधता॥६१॥भावाद्वैतंक्रियाद्वैतंद्रव्याद्वैतंतथाऽऽत्मनः॥वर्तयन्स्वानुभूत्येहत्रीन्स्वप्नान्धुनुतेमुनिः॥६२॥कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनंपटतंतुवत्॥अवस्तुत्वाद्विकल्पस्यभावाद्वैतंतदुच्यते॥६३॥

त्यर्थः तदुक्तंपंचमस्कंधे एवंनिरुक्तंक्षितिशब्दवृत्तमित्यादि ॥ ६० ॥ नन्ववयविनोऽभावेआगमापायिषुबाल्यादिषुसोऽयंदेवदत्तइतिप्रत्यभिज्ञानंनस्यात् तदुक्तंभट्टैः आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनपायियत् तद्धर्मीति तत्राऽऽह स्यादिति वस्तुनःपरमात्मनोविकल्पेभेदेऽसति यद्वा वस्तुनोऽविद्ययाविकल्पेसतिपूर्वपूर्वारोपसादृश्यात्सएवेतिभ्रमःस्यात् सचतावदेव यावदविद्यानिवृत्तिः ननुसर्वमिथ्यात्वेशास्त्रस्यविधिनिषेधकताकथंतत्राऽऽह स्वप्नमध्येजाग्रत्स्वापव्यवस्थायथेति ॥ ६१ ॥ इदानीमुक्तमेवाद्वैतंभावनात्रयोपदेशेनदृढीकरोति भावाद्वैतमितिचतुर्भिः वर्तयन्नालोचयन् स्वानुभूत्याआत्मतत्त्वानुभवेन त्रीन्जाग्रदादीन् त्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतेः यद्वा वस्तुभेदबुद्धिरेकःस्वप्नः ततस्तत्तदधिकारभेदेनकर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः ततोमत्कर्मसाधितमेतत्फलंममैवभोग्यमितितृतीयः तान्धुनुतेनिवर्तयति ॥ ६२ ॥ कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्यमर्शनमालोचनंतंतुरेवनपटइति ॥ ६३ ॥

मनोवाक्तनुभिःकृतानांकर्मणांसमर्पणंतैःसमर्पणमितिवा उद्देश्यफलभेदोहिक्रियाभेदेहेतुः ईश्वरार्पणेचतद्भावाक्रियाणामद्वैतम् ॥ ६४ ॥ आत्मनःस्वस्यजायादीनांचस्वार्थश्चकामश्चतयोः देहादीनांपंचभूतात्मकत्वेनभोक्तुश्चपरमात्मत्वेनाभेदालोचनेनार्थकामयोर्यदैक्यदर्शनमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ उक्तानाश्रमधर्मान्संक्षिप्याऽऽह यदिति यद्द्रव्यम् येनोपायेन यतःसकाशात् ॥ ६६ ॥ प्रस्तुतमुपसंहरति एतैरिति अस्यश्रीकृष्णस्यगतिम् तद्भक्तिभाक्तस्यभक्तः ॥ ६७ ॥ एतत्सर्वसाधारणमुक्तम् भक्तस्यतुभक्तिरेवसर्वपुरुषार्थहेतुरितिपांडवानेवलक्षीकृत्या

यद्ब्रह्मणिपरेसाक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् ॥ मनोवाक्तनुभिःपार्थक्रियाद्वैतंतदुच्यते ॥ ६४॥ आत्मजायासुतादीनामन्येषांसर्वदेहिनाम् ॥ यत्स्वार्थकामयोरैक्यंद्रव्याद्वैतंतदुच्यते ॥ ६५ ॥ यद्यस्यवाऽनिषिद्धंस्याद्येनयत्र[1] यतोनृप ॥ सतेनेहेतकर्माणिनरोनान्यैरनापदि ॥ ६६ ॥ एतैरन्यैश्चवेदोक्तैर्वर्तमानःस्वकर्मभिः ॥ गृहेऽप्यस्यगतिंयायाद्राजंस्तद्भक्तिभाङ्नरः ॥ ६७॥ यथाहियूयंनृपदेवदुस्त्यजादापद्गणादुत्तरताऽऽत्मनःप्रभोः ॥ यत्पादपंकेरुहसेवयाभवानहारषीन्निर्जितदिग्गजः[2]क्रतून् ॥ ६८ ॥ अहंपुराऽभवंकश्चिद्गंधर्वउपबर्हणः ॥ नाम्नाऽतीते महाकल्पेगंधर्वाणांसुसंमतः ॥ ६९ ॥ रूपपेशलमाधुर्यसौगंध्यप्रियदर्शनः ॥ स्त्रीणांप्रियतमोनित्यंमत्तस्तुपुरुलंपटः ॥ ७० ॥ एकदादेवसत्रेतुगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ उपहूताविश्वसृग्भिर्हरिगाथोपगायने ॥ ७१ ॥ अहं चगायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिःपरिवृतोगतः ॥ ज्ञात्वाविश्वसृजस्तन्मेहेलनंशेपुरोजसा ॥ याहित्वंशूद्रतामाशुनष्टश्रीः कृतहेलनः ॥ ७२ ॥ तावद्दास्यामहंजज्ञेतत्रापिब्रह्मवादिनाम् ॥ शुश्रूषयाऽनुषंगेणप्राप्तोऽहंब्रह्मपुत्रताम् ॥ ७३ ॥

ऽऽह यथाहीति हेनृपदेव नृपैर्देवैश्चसहायैर्दुस्त्यजादितिवा आत्मनःश्रीकृष्णादेवप्रभोर्हेतोः अडभावआर्षः उत्कर्षेणातरतेत्यर्थः यथायथावत् तमेवभजतेतिशेषः यद्वा यथाआपद्गणादुत्तीर्णस्त्वम् यथाचक्रतूनहार्षीत्तथाश्रीकृष्णादेवतारकात्संसारादप्युत्तरतेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ श्रीकृष्णसेवामहतामवज्ञयाभ्रश्यतितत्कृपयाचसिध्यतीतिदर्शयन्पूर्ववृत्तांतमाह अहमितिसार्धैःपंचभिः नाम्नाउपबर्हणः ॥ ६९ ॥ पेशलंसौकुमार्यं रूपादिभिःप्रियंदर्शनंयस्य ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तदाह्वानंविद्वान् उन्मत्तःसन्गायन्नेवगतः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

---

१ यत्रदेशेकालेच २ दिग्गजइतितत्तद्दिग्गतानांराज्ञामुपलक्षणम्

॥ ७४ ॥ त्वंतुकृतार्थएवेतिहर्षेणपुनःपूर्वश्लोकानेवपठति यूयमिति शेषंस्पष्टम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ सप्तमस्कंध

धर्मस्तेगृहमेधीयोवर्णितःपापनाशनः॥ गृहस्थोयेनपदवीमंजसान्यासिनामियात्॥ ७४॥ यूयंनृलोकेबत भूरिभागालोकंपुनानामुनयोऽभियंति ॥ येषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगम् ॥ ७५ ॥ सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यंकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ प्रियःसुहृद्वःखलुमातुलेयआत्मार्हणीयोविधिकृद्गुरुश्च ॥ ७६ ॥ नयस्यसाक्षाद्भवपद्मजादिभीरूपंधियावस्तुतयोपवर्णितम्॥ मौनेनभक्त्योपशमेनपूजितःप्रसीदतामेषससात्वतांपतिः॥ ७७॥ श्रीशुकउवाच इतिदेवर्षिणाप्रोक्तंनिशम्यभरतर्षभः॥ पूजयामास सुप्रीतःकृष्णंचप्रेमविह्वलः ॥ ७८ ॥ कृष्णपार्थावुपामंत्र्यपूजितःप्रययौमुनिः ॥ श्रुत्वाकृष्णंपरंब्रह्मपार्थःपरमविस्मितः ॥ ७९ ॥ इतिदाक्षायणीनांतेपृथग्वंशाःप्रकीर्तिताः ॥ देवासुरमनुष्याद्यालोकायत्रचराचराः॥ ८०॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेप्रह्लादानुचरितेयुधिष्ठिरनारदसंवादेसदाचारनिर्णयोनामपंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ ॥समाप्तोऽयंसप्तमःस्कंधः॥ ७॥ ॥छ॥ ॥छ॥

गूढार्थपदभावार्थदीपिका ॥ संसेव्यतांसदासद्भिर्यतिश्रीधरनिर्मिता ॥ १ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितायांभागवतभावार्थदीपिकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ समाप्तोयंसप्तमःस्कंधः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीनृसिंहायनमोऽस्तु ॥ ॥ छ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते सप्तमस्कंधः समाप्तः ॥

```
[OrderDescription]
,CREATED=22.06.20 14:55
,TRANSFERRED=2020/06/22 at 15:11:54
,PAGES=101
,TYPE=STD
,NAME=S0003196
,Book Name=M-2892-SHRIMAD BHAGWAT SAPTAM SKANDH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
```

```
FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
```

```
FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
```

```
FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,
```